

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН

Бо хуқуқи дастнавис

ТДУ: 347.1(575.3)

ТКБ: 67.99(2)92(2T)

М-92

БУРИЕВ АКМАЛ РАҶАБАЛИЕВИЧ

**ПРОБЛЕМАҲОИ ТАНЗИМИ ХУҚУҚИ ГРАЖДАНИИ
ИСТИФОДАИ САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНӢ ТИБҚИ
ҚОНУНГУЗОРИИ ҶУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН**

ДИССЕРТАЦИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои хуқуқшиносӣ
аз рӯйи ихтисоси 12.00.03 – Хуқуқи граждани; хуқуқи соҳибкорӣ;
хуқуқи оилавӣ; хуқуқи байналмилалии хусусӣ

РОҲБАРИ ИЛМИЙ
номзади илмҳои хуқуқшиносӣ, дотсент
ҚУРБОНОВ Қ.Б.

ДУШАНБЕ – 2022

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	3-21
БОБИ 1. АСОСХОИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИ ГРАЖДАНИИ ИСТИФОДАИ САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАИМИЙ.....	22-90
1.1. Нақши қонунгузории гражданий дар танзими муносибатҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризамий.....	22-33
1.2. Мафҳум ва хусусиятҳои сарватҳои зеризамий дар танзими ҳуқуқи гражданий.....	34-57
1.3. Ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои молу мулкӣ ба сарватҳои зеризамий.....	57-90
БОБИ 2. ШАРТНОМА ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИ ГРАЖДАНИИ ИСТИФОДАИ САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАИМИЙ.....	91-136
2.1. Мафҳум, хусусият ва таснифи шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризамий.....	91-99
2.2. Шартномаи консессионӣ ва дигар шартномаҳо дар танзими истифодаи сарватҳои зеризамий.....	99-136
ХУЛОСА.....	137-144
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲКИҚОТ.....	145-146
РӮЙХАТИ АДАБИЁТ.....	147-164
ИНТИШОРОТ АЗ РӮЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАЦИЯ.....	165-166

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар замони имрӯзаи рушди босуръати иқтисодиёти ҷаҳонӣ, илму техника, соҳаи саноату кишоварзӣ талабот ба сарватҳои зеризаминӣ зиёд гардида, истифодаи сарватҳои зеризаминӣ яке аз қисматҳои муҳимми истеҳсолоти иқтисодиро ташкил медиҳад.

Сарватҳои зеризамиинии Тоҷикистон ҳазинаи табиии нодир буда, мувофиқи маълумоти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, айни замон дар ҳудуди ҷумҳурий 28 кони тилло кашф шудааст, ки ҳаҷми умумии он тақрибан 429,3 ҳазор тоннаро ташкил медиҳад. Инчунин дар шимоли ҷумҳурий дуюмин кони қалонтарини нуқра дар ҷаҳон, бо коркарди солонаи 50 тонна мавҷуд аст, ки захираи он ба беш аз 150 сол мерасад. Илова бар ин, тибқи маълумоти вучуддошта, дар Тоҷикистон беш аз 400 кони маъдан ва гайримаъданӣ қанданиҳои фоиданок кашф ва барои азхудкунӣ омода карда шудаанд.

Айни ҳол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 600 конҳо омӯхта шудаанд, ки дорои иқтидори тасдиқгардидаи коркарди минбаъда мебошанд. Ин конҳои сурб ва рух, мис ва висмут, сурма ва симоб, металлҳои асил, молибден ва волфрам, оҳан, қалъагӣ, ашёи хоми бор, стронтсий, шпати плавик, намаксангҳо, сангҳои ороишӣ, нимқиматбаҳо ва қиматбаҳо, сангҳои соҳтмонӣ ва бисёр намудҳои дигари ашёи хоми маъданӣ барои саноати соҳтмон, ангиштсангҳо, антратсит, графит, нафту газ, озокерит, обҳои зеризамини ширин, термалиӣ ва маъданӣ, фосфоритҳо, инчунин як қатор қанданиҳои фоиданоки дигар, дар маҷмуъ зиёда аз 50 намуд захираҳои маъданӣ мебошанд. 28 конҳои кашфшуда тиллодор мебошанд, ки ҳаҷми захираҳои онҳо садҳо тонна арзёбӣ шудааст. Ғайр аз ин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз

бузургтарин конҳои нуқра дар ҷаҳон ҷойгир аст, ки барои ба даст овардани ҳуқуқи азхудкунии он тендери байналмилалӣ эълон шудааст¹.

Истифодаи оқилона ва мақсадноки сарватҳои зеризамини барои рушд ва таъмини амнияти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳаммияти қалон дорад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон вобаста ба масъалаи мазкур дуруст қайд намудаанд, ки «дар шароити имрӯза азхудкунии самараноку оқилонаи захираҳои қаъри замини Тоҷикистон, маблағузорӣ барои истихроҷ ва коркарди маъдан, инчунин корҳои ҷустуҷӯиву геологӣ ва иқтишофи конҳои нав тавассути ҷалби сармояи ватаниву ҳориҷӣ аз ҷумлаи самтҳои муҳимми рушди соҳаи саноат ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ, хусусан ташкили ҷойҳои нави корӣ маҳсуб меёбад»². Бинобар ин, татбиқи механизмҳои шарикӣ давлатию хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қабл аз ҳама ба бештар ҷалб намудани сармояи ҳориҷӣ равона карда шудааст, ки дар ниҳоят ҳамчун омили муҳим дар таъмини суботи иқтисоди миллӣ хизмат меқунад.

Вазъи кунуни иқтисодии Тоҷикистон моро дар бораи зарурати беҳбуд бахшидани сиёсати давлат дар ташкили фазои мусоиди сармоягузорӣ ва мусоидат ба баланд бардоштани фаъолияти сармоягузорӣ водор менамояд. Аз ин рӯ, бо мақсади ташаккули нақшаҳои гуногуни ҳамкории давлатию хусусӣ, аз ҷумла тавассути бастани шартномаҳои консессионӣ ва ё созишнома оид ба тақсими маҳсулот ва дигар шаклҳои ҳуқуқии ҳамкорӣ дар самтҳои дарёфт, иқтишоф, истихроҷ ва коркарди ашёи хоми минералий, инчунин истифодаи захираи канданиҳои фоиданок ва ғайра дар ҷумҳурӣ заминаи даҳлдори ҳуқуқӣ таъсис дода шудааст. Дар баробари ин, муносибатҳо

¹ Барномаи беҳтаргардонии ҷолибияти сармоягузорӣ ба соҳаи истифодабарии қаъри замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2015, ки бо қарори Ҳукумати ҔТ аз 1 августи соли 2012, №385 тасдиқ гардидааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҔТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 18.01.2019).

² Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23.01.2015. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://president.tj/node/19089> (санаи муроҷиат: 28.03.2019).

дар соҳаи фаъолияти сармоягузорӣ босуръат инкишоф ёфта, ба дигаргунии фаъол (дигаргунихо) рӯ ба рӯ мешавад, ки мутаносибан вокуниши саривақтӣ ва ҳуқуқии кофиро талаб меқунад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи Конститутсия сарватҳои зеризаминӣ моликияти истиснои давлат мебошад. Табиати ҳуқуқи мазкур баҳснок буда, ҷанбаи ҳуқуқии граждани он баъзан инкор мегардад. Ин ҳолат ба вазъи ҳуқуқии сарватҳои зеризаминӣ дар ҳуқуқи гражданий таъсир дошта, боиси номуайяниҳо ва баҳсҳо дар сатҳи қонунгузорӣ, ки монеаи рушди қонунгузории соҳа ва амалия гардидааст. Аз ин рӯ, яке аз баҳшҳои муҳим ва мубрами масъалаҳои ҳалталаб вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар ҳуқуқи гражданий ин муайян намудани табиати ҳуқуқи моликият ба сарватҳои зеризаминӣ ва имконияти татбиқи конструксияи институти ҳуқуқи моликият нисбат ба он мебошад. Муайян ва ҳал намудани он аҳаммияти қалони назариявӣ ва амалиявӣ дошта, омили ҳалкунандай рушди минбаъдаи қонунгузории соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ маҳсуб меёбад.

Айни замон, бинобар демократиқунонии муносибатҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла ҳуқуқӣ, доираи истифодаи усулҳои ҳуқуқии гражданий оид ба танзими муносибатҳои истифодаи сарватҳои зеризаминӣ васеъ гардида, доираи меъёрҳои ҳуқуқии гражданий дар соҳаи мазкур ба таври назаррас зиёд шудаанд, ки хоссатан муносибатҳои шартномавиро дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ танзим меқунанд.

Муносибатҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ тибқи меъёрҳои соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ, ба монанди конституционӣ, маъмурӣ, экологӣ, замин, молиявӣ, гражданий ба танзим дароварда мешаванд, ки ин масъала борҳо дар адабиёт қайд карда шудааст. Вале бояд ба инобат гирифт, ки маҳз танзими шартномавии масъала боиси истифодаи самараноки сарватҳои табиӣ, ҷалби сармоя ва амалишавии дигар ҳадафҳои гузаштасуда гардида метавонад. Бинобар ин, таҳқиқи илмии масъалаи мазкур аз лиҳози назариявӣ ва амалий дар доираи ҳуқуқи гражданий барои рушди низоми ҳуқуқӣ ва иқтисодии кишвар нақши

муҳим дошта метавонад. Дар ин миён таҳқиқи мушкилоти алоҳида вобаста ба шартномаҳои дар самти истифодаи сарватҳои табиӣ басташаванд ва дар табииати ҳуқуқии онҳо чой дошта зарур мебошад.

Мушкилоти қайдшуда дар маҷмуъ тақозо доранд, ки Кодекси гражданий Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунҳои алоҳида, аз қабили Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи созишномаҳо оид ба тақсимоти маҳсулот» вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ бо мақсади муомилоти озоди ин объекти барои иқтисодиёт муҳим такмил дода шаванд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳол таҳқиқоти комили илмӣ дар самти масъалаҳои танзими ҳуқуқи гражданий истифодаи сарватҳои зеризаминӣ тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон анҷом дода нашудааст. Ҳарчанд баъзе таҳқиқотҳо дар шакли мақола, маъруза ва дигар навъи пажӯҳишҳо рӯйи кор омада бошанд ҳам, аммо дар онҳо масъалаи танзими ҳуқуқи гражданий истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар умум баррасӣ шудааст. Аз ин рӯ, аз нигоҳи илмӣ-назариявӣ таҳқиқоти диссертационии мазкур мубрам ба ҳисоб меравад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Асоси назариявии таҳқиқоти диссертациониро корҳои илмӣ-таҳқиқотие ташкил медиҳанд, ки ба масъалаҳои танзими ҳуқуқи гражданий истифодаи сарватҳои зеризаминӣ баҳшида шудаанд. Аз ҷумла, дар баъзе асарҳои корҳои илмии олимон ва муҳаққиқони ватанӣ, ба монанди М.А. Маҳмудзода³, М.З. Раҳимзода⁴, Ш.М. Исмоилов⁵, Ш.К. Фаюров⁶, А.Д. Faғurzoda⁷, Ч.С. Муртазозода⁸,

³ Маҳмудов, М.А., Тағойназаров, Ш.Т., Бобоҷонов, И.Ҳ., Бадалов, Ш.Қ. Тағсири Кодекси гражданий Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум) [Матн] / М.А. Маҳмудов, Ш.Т. Тағойназаров, И.Ҳ. Бобоҷонов, Ш.Қ. Бадалов. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – 1000 с.

⁴ Тағсири Қонуни ҶТ «Дар бораи хифзи муҳити зист» // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳимзода М.З. – Душанбе: «Империал-Групп», 2015. – 292 с.

⁵ Исмоилов, Ш.М., Арапова, Ч.Б., Тоҷибоев, Ш.А., Сиддиқова, Н. Ҳуқуқи замини Тоҷикистон: васоити таълим. [Матн]: – Душанбе: Нашриёти ҶДММ Полиграфгруп, 2016. – 319 с.; Исмоилов Ш.М. О проблемах государственного регулирования современной предпринимательской деятельности // Правовая жизнь. - 2020. - №1(29). - С. 147-161.;

⁶ Ниг.: Ҳуқуқи гражданий ҶТ: китоби дарсӣ: қисми якум / муҳаррирони масъул: д.и.ҳ., профессорFaюров Ш.К. ва н.и.ҳ., дотсент Сулаймонов Ф.С. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. – 423 с.

И.Х. Бобоҷонзода⁹, У.А. Меликов¹⁰, Р.Ҷ. Ҷабборов¹¹, Ф. Нодиров¹²,
Д.Ш. Сангинзода¹³, Ш. Каримзода¹⁴, Қ.Б. Қурбонов¹⁵, М.М.
Соҳибзода¹⁶, Ф.А. Маҳмадшозода¹⁷, И.З. Саъдиев¹⁸, Б.Ғ. Наимов¹⁹
воҳурдан мумкин аст.

Таҳқиқоти рисолавиро бошад, дар бахши мазкур як қатор олимони
хориҷӣ, аз ҷумла Р.А. Қакулия²⁰, А.Л. Мансуровна²¹, Н.В. Данилова²²,

⁷ Faafurzoda A.D., Rašidov Ҷ.Қ. Tašakkuľebi va inkišofi tanzimi huquqii munosibatxoi ekologii dar nizomi huquqi zardushti: masъalaҳoi nazariyati-taъrihi // Idorakunii давлатӣ. – 2021. – №2 (51). – С. 129-136.; Faafurov A.D., Boev M.F. Tafsiri Қonuni Ҷumхuriyati Tochikiston «Dar borai tanzimi давлатии ҳosilhəzgardonii zaminҳoi taъinoti kishovarzi». – Dushanbe: «Buxoro», 2013. – 70 c.

⁸ Murtazozoda Ҷ.С. Murtazozoda Ҷ.С. Tanzimi huquqii xochagii dehkonii (fermeri) dar Tochikiston: taҳқiқotи граждani-huquqii. – Dushanbe: «Poligraf group», 2022. – 319 c.

⁹ Maҳmudov, M.A., Tagiynazarov, Ш.T., Boboҷonov, I.X., Badalov, Ш.K. Tafsiri Kodeksi граждании Ҷumхuriyati Tochikiston (қисми якум) [Matn] / M.A. Maҳmudov, Ш.T. Tagiynazarov, I.X. Boboҷonov, Ш.K. Badalov. – Dushanbe: «ЭР-граф», 2010. – 1000 c.

¹⁰ Melikov, U.A. Қonunguzori va iktisodi raқamii [Matn] / U.A. Melikov // Māchalai akademii huquk. – 2021. – №2. – С. 9-15;

¹¹ Ҷabborov R.Ҷ. Huquqi ekologii Ҷumхuriyati Tochikiston. – Dushanbe: «Irfon», 2004. – 198 c.

¹² Ismoilov Ш.M., Shonaсridinov N.Ш., Nodirov F.M., Faafurov A.D. Huquqi kishovarzii Ҷumхuriyati Tochikiston: kitobi darsi. – Dushanbe: «Buxoro», 2013. – 400 c.;

¹³ Sanginov D.Ш. Huquqi sohibkorii Ҷumхuriyati Tochikiston. – Dushanbe: «Naşrieti DMT», 2021. – 400 c.;

¹⁴ Badalov, Ш.K. Problemy grazhdansko-pravovoy otvetstvennosti za ekologicheskiy vred v Respublike Tadzhikistan. avtoref. dis. ... kand. yurid. nauk: – Dushanbe, 2011. – 26 c.

¹⁵ Kurbonov Қ.Б. Prinzip platnosti polzovaniya zemley: sostoyanie i tendensii razvitiya // Prawovaya zhizn. – 2016. - № 3 (15). - С.143-151.

¹⁶ Sohibov M.M. Problemaҳoi tanzimi huquqi grazhdaniy ichoraи қitъai zaminҳoi taъinoti kishovarzi tibki қonunguzori Ҷumхuriyati Tochikiston: dis. ... nomzadi ilmҳoi huquqshinoi. – Dushanbe, 2019. – 234 c.; Sohibzoda M.M. Huquqi ekologii Ҷumхuriyati Tochikiston: naşri avval: қismi umumi. – Dushanbe: «ЭР-граф», 2021. – 584 c.; Sohibzoda M.M. Huquqi ekologii Ҷumхuriyati Tochikiston: naşri avval: қismi maxsus. – Dushanbe: «ЭР-граф», 2022. – 400 c.; Sohibzoda M.M. Huquqi ekologii Ҷumхuriyati Tochikiston: naşri avval: қismi umumi. – Dushanbe: «ЭР-граф», 2021. – 584 c.; Sohibov M.M. Huquqi zaminii Ҷumхuriyati Tochikiston: naşri avval. – Dushanbe: «Andalab-R», 2015. – 396 c.

¹⁷ Maҳmadshozoda F.A. Taъminoti huquqii-ichtimoii faъoliyati sohibkoroni infiridoi. Қonunguzori. – 2018. – №4(32) oktyabr-dekabr. – С. 57-62; Maҳmadshozoda F.A. Tafsiri Kodeksi chanqali Ҷumхuriyati Tochikiston. – Dushanbe: «ЭР-граф», 2019. – 200c.

¹⁸ Saъdiев I.Z. Tanzimi huquqii munosibatxoi sohibkorii dar soҳai iktišof va istixrochi naft va gaz dar Ҷumхuriyati Tochikiston: dis. ... nomzadi ilmҳoi huquqshinoi. – Dushanbe, 2019. – 197 c.; Saъdiев I.Z. Prawovoe regulirovaniye predprinimatel'skih otnoshenij v sfere poiska, otsenki i dobychi nefti i gaza v Respublike Tadzhikistan // Vestnik pedagogicheskogo universiteta. – Dushanbe. – 2013. – № 6 (55-2). – С. 157-161.; Saъdiев I.Z. Nekotorye problemy regulirovaniya otnoshenij slobestvennosti v sfere poiska, razvedki i dobychi nefti i gaza // Vestnik nauchnogo universiteta. (nauchnyj zhurnal). Serija sozial'no-ekonomicheskikh i obshchestvennyh nauk. – Dushanbe: Sino. – 2015. – № 3/11 (188). – С. 126-130.; Saъdiев I.Z. Mушкиloti tanzimi huquqii faъoliyati sohibkorii dar soҳai naftu gаз // Paёmi donishgoҳi millii Tochikiston (māchalai ilmī). Bakhshi ilmҳoi ichtimoiy-iqtisodiy va chamyatiy. – Dushanbe: Sino. – 2017. – № 2/2. – С. 266-270.

¹⁹ Naimov B.G. Administrativno-pravovoe regulirovaniye razreshitel'noi sistemy v Respublike Tadzhikistan: dis. ... kand. yurid. nauk. – Dushanbe, 2021. – 183 c.; Naimov B.G. O понятии и системе vlastnyh subъektov razreshitel'noi deyatel'nosti // Prawovaya zhizn. – Dushanbe. – 2022. – №2 (38). – С. 119-129.

²⁰ Kakulja R.A. Prawovoe regulirovaniye soglashenij o razdelenii produktii v Rossiijskoy Federatsii: dis. ... kand. yurid. nauk. – M., 2007. – 202 c.

²¹ Mansurovna A.L. Grazhdansko-pravovoe regulirovaniye otnoshenij nedropolzovaniya: dis. ... kand. yurid. nauk. – Ekaterinburg, 2009. – 192 c.

²² Daniilova N.V. Prawo gosudarstvennoi slobestvennosti na nedra: dis. ... kand. yurid. nauk. – Tyumen', 2003. – 251 c.

Н.Б. Мухитдинов²³, А.Ф. Шарифуллина²⁴ ва дигарон ба анчом расонидаанд.

Бо вучуди таҳқиқотҳои зиёд дар соҳаи баррасишаванда масъалаҳои танзими ҳуқуқи гражданини истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар шакли комплексӣ мавриди таҳлил қарор нағирифтааст. Таҳқиқотҳои олимони зикргардида ё давлатҳои хориҷаро фаро мегиранд, ё ин ки дар онҳо қисман баъзе аз масъалаҳои мавзуи баррасишаванда таҳқиқ шудаанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, рисолаи мазкур нахустин таҳқиқоти амиқи илмӣ доир ба масъалаи танзими ҳуқуқи гражданини истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ба ҳисоб меравад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзуъҳои илмӣ.

Диссертатсияи мазкур дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи ҳуқуқи нақлиёт ва ҳуқуқи истифодабарии сарватҳои табиии факултети ҳукуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 дар мавзуи «Масъалаҳои назариявӣ ва амалии танзими умумӣ ва ҳусусӣ-ҳуқуқии муносибатҳо дар соҳаи нақлиёт, экологӣ, қишоварзӣ, замин ва ҳуқуқи истифодаи сарватҳои табиӣ» омода карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқоти диссертациониро таҳлили фарогири падидай танзими ҳуқуқи гражданини истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ташкил медиҳад. Ҳамзамон дар диссертатсия роҳҳои ҳалли проблемаҳои ҷойдоштаи мавзуи баррасишаванда нишон дода шуда, тавсияву таклифҳои илман асоснок оид ба такмили санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандай соҳа пешниҳод гардидаанд.

²³ Мухитдинов Н. А. Горные правоотношения в СССР: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Алма-Ата, 1973. – 200 с.

²⁴ Шарифуллина А.Ф. Соглашения о разделе продукции: понятие, заключение, реализация: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – 197 с.

Вазифаҳои таҳқиқот. Дар робита ба мақсади зикршуда муаллиф дар диссертатсия вазифаҳои зеринро гузоштааст:

- муайян намудани асосҳои танзими ҳуқуқи граждани истифодаи сарватҳои зеризаминӣ;
- таҳлили нақши қонунгузории гражданий дар танзими муносибатҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ;
- мушаххас гардонидани ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои молу мулкӣ ба сарватҳои зеризаминӣ;
- коркарди мағҳум ва хусусиятҳои сарватҳои зеризаминӣ дар танзими ҳуқуқи гражданий;
- нақш, чой ва моҳияти шартнома ҳамчун воситай танзими ҳуқуқи граждани истифодаи сарватҳои зеризаминӣ;
- муайян намудани мағҳум, хусусият ва таснифи шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ;
- муайян намудани нақши шартномаи консессионӣ дар танзими истифодаи сарватҳои зеризаминӣ;
- баррасии моҳияти созишинома оид ба тақсими маҳсулот дар танзими истифодаи сарватҳои зеризаминӣ.

Объекти таҳқиқотро муносибатҳои ҷамъиятие ташкил медиҳанд, ки фарогири масъалаҳои муҳимми танзими ҳуқуқи граждани истифодаи сарватҳои зеризаминӣ мебошанд.

Мавзуи таҳқиқоти диссертациониро андешаву назари олимон оид ба танзими ҳуқуқи граждани истифодаи сарватҳои зеризаминӣ, муқаррароти қонунгузорӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиқсозӣ дар ин соҳа ташкил медиҳад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқоти мазкур нақшавӣ ва мақсаднок буда, макони иҷрои вазифаҳои зикршуда кафедраи ҳуқуқи нақлиёт ва ҳуқуқи истифодаи сарватҳои табиии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мебошад. Давраи таҳқиқот аз соли 2017 то соли 2022 буда, аз 3 марҳилаи мантиқан алоқаманд иборат аст.

Дар марҳилаи аввал (солҳои 2017 – 2019) омӯзиши асосҳои танзими ҳуқуки граждани истифодаи сарватҳои зеризаминӣ, муайян намудани асосҳои методологии таҳқиқот ва банақшагирии он гузаронида шуд. Мавзуъ, вазифаҳо, объект, мутобиқати мавзуи интихобнамуда ва мундариҷаи он ба шиносномаи ихтисоси ихтисоси 12.00.03 – Ҳуқуки граждани; ҳуқуки соҳибкорӣ; ҳуқуки оилавӣ; ҳуқуки байналмилалии хусусӣ муайян гардид. Манбаъҳои илмию иттилоотии истифодашаванда ба низом дароварда шуд, инчунин робитаи таҳқиқот бо нақшай корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуки нақлиёт ва ҳуқуки истифодаи сарватҳои табиӣ анҷом дода шуд. Мубрамияти мавзуи таҳқиқоти илмӣ кушода шуд.

Дар натиҷаи омӯзиши дараҷаи таҳқиқи он, зарурияти тасдиқ ва ба нақшай корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи ҳуқуки нақлиёт ва ҳуқуки истифодаи сарватҳои табиии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон асоснок карда шуд. Дар натиҷаи корҳои анҷомёфта, мавзуи диссертатсия дар Шуруи олимони факултет тасдиқ шуда ба нақшай корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи мазкур ворид карда шуд.

Дар марҳилаи дуюм (солҳои 2019 – 2021) мазмуни диссертатсияи мазкур пурра таҳия гардид. Дар он нақши қонунгузории граждани дар танзими муносибатҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ, мағҳум ва хусусиятҳои сарватҳои зеризаминӣ дар танзими ҳуқуки граждани, ҳуқуки моликият ва дигар ҳуқуқҳои молу мулкӣ ба сарватҳои зеризаминӣ, мағҳум, хусусият ва таснифи шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ, шартномаи консессионӣ ва дигар шартномаҳо дар танзими истифодаи сарватҳои зеризаминӣ таҳлил ва баррасӣ шуданд.

Пешниҳод ва дигар андешаҳои муҳим оид ба мавзуи таҳқиқот асоснок карда шудаанд. Маводи таҷрибавию амалӣ таҳлил ва ба низом дароварда шуд. Вобаста ба мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ мақолаҳои илмӣ интишор гардидаанд. Диссертатсия ба муҳокимаи кафедраи ҳуқуки

нақлиёт ва хукуқи истифодаи сарватҳои табиии факултети хукуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон пешниҳод карда шуд.

Дар марҳилаи сеюм (соли 2021-2022) маълумотнома оид ба бартараф намудани камбудиҳои ошкоршуда таҳия шуда ба кафедраи хукуқи нақлиёт ва хукуқи истифодаи сарватҳои табиии факултети хукуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон пешниҳод карда шуд. Таҳлил, ҷамъбандӣ, ба низом даровардан ва шарҳу тавзехи натиҷаҳои ҳосилшуда анҷом дода шуд.

Асосҳои назариявии таҳқиқоти диссертациониро корҳои илмӣ-назариявии олимони ватанӣ ва хориҷӣ ташкил медиҳанд, ки дар онҳо паҳлуҳои гуногуни танзими хукуқи граждании истифодаи сарватҳои зеризаминӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Зимни таҳияи диссертатсия муаллиф ба асарҳои олимони ватанӣ М.А. Маҳмудзода, М.З. Раҳимзода, Ш.М. Исмоилов, Ш.К. Ғаюров, А.Д. Ғафурзода, Ҷ.С. Муртазозода, И.Ҳ. Бобоҷонзода, У.А. Меликов, Р.Ҷ. Ҷабборов, Ф. Нодиров, Д.Ш. Сангинзода, Ш. Каримзода, Қ.Б. Қурбонов, М.М. Соҳибзода, Ф.А. Маҳмадшозода, И.З. Саъдиев, Б.Ғ. Наимов ва олимони хориҷӣ М.И. Брагинский, В.А. Белов, В.Е. Витрянский, Р.А. Қакулия, А.Л. Мансурова, Н.В. Данилова, Н.Б. Мухитдинов, А.Ф. Шарифуллина ва дигарон такя намудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Дар диссертатсия усулҳои умумиилмӣ ва маҳсуси илмӣ мавриди корбаст қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, усулҳои умумиилмӣ, диалектиկӣ, функсионалӣ, таҳлили низомнок, пешгӯии илмӣ ва усулҳои мантиқии мушоҳида, таҳлил ва синтез дар диссертатсия истифода шудаанд. Аз усулҳои маҳсуси илмӣ бошад, усули шаклӣ-мантиқӣ, таърихӣ-хукуқӣ ва муқоисавӣ-хукуқӣ бештар ба кор бурда шудаанд.

Тавассути усули диалектикӣ нақши қонунгузории гражданиӣ дар танзими муносибатҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ мавриди пажӯҳиши қарор дода шуда, шароитҳои таърихӣ ва дигар омилҳое, ки ба ташаккул ва инкишофи падидай мазкур мусоидат намудаанд, муайян карда шудааст.

Дар заминаи усули мантиқӣ-забонӣ истилоҳ ва ибораҳои мавҷуда оид ба мағҳум ва хусусиятҳои сарватҳои зеризаминӣ дар танзими ҳуқуқи гражданиӣ таҳлил гардида, истифодаи истилоҳи ягонаи аз нигоҳи мантиқӣ ва забонӣ дуруст пешниҳод карда шудааст. Ҳамзамон тавассути усули мантиқӣ-забонӣ мавзуи мазкур таҳқиқ шуда, воқеяти амалишавии он дар замони муосир инъикос гардидааст.

Дар раванди таҳқиқи мавзуи мазкур бо истифода аз усули оморӣ шумораи конҳо ва сарватҳои зеризаминӣ муайян гардидааст. Дар заминаи усули шаклӣ-ҳуқуқӣ ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои молу мулкӣ ба сарватҳои зеризаминӣ баррасӣ шуда, мағҳум ва унсурҳои таркибии он муайян карда шудааст.

Инчунин тавассути усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ қонунгузории амалқунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои хориҷӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Тавассути усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии давлатҳои хориҷӣ дар бахши истифодаи сарватҳои зеризаминӣ омӯхта шуда, шабоҳат ва тафовут миёни онҳо муайян гардидааст.

Усулҳои ишорашуда дар якҷоягӣ имконият фароҳам оварданд, то мавзуи таҳқиқшаванда ҳамаҷониба, пурра ва объективона омӯхта шуда, вазифаҳои гузошташуда ҳалли худро пайдо намоянд.

Заминаҳои эмпирӣ. Дар раванди таҳияи диссератсия муаллиф бо мақсади дуруст муайян кардани таҷрибаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ диққати асосиро ба таҷрибаи мақомоти давлатӣ ва маълумотҳои омории расмӣ равона намудааст.

Навғонии илмии таҳқиқот. Диссератсияи мазкур нахустин таҳқиқоти бунёдии илмӣ оид ба мушкилоти истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар доираи ҳуқуқи гражданиӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дар диссератсия дар асоси таҳлили имконоти захираи сарватҳои зеризамини Тоҷикистон, мушкилоти ҷойдошта ва проблемаҳои муносибатҳои танзими ҳуқуқи гражданиӣ истифодаи

сарватҳои зеризаминӣ муайян гардида, роҳҳои ҳалли онҳо нишон дода шудааст.

Чунончи, муаллиф маҷмуи масъалаҳои зеринро баррасӣ қардааст, ки дар илми ҳуқуқшиносии мусир навгонӣ маҳсуб меёбанд:

- 1) нақши қонунгузории гражданиӣ дар танзими муносибатҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ муайян гардидааст;
- 2) мағҳум ва хусусиятҳои сарватҳои зеризаминӣ дар танзими ҳуқуқи гражданиӣ мавриди таҳқиқи илмӣ қарор дода шудааст;
- 3) мағҳум, хусусият ва таснифи шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ асоснок гардидааст;
- 4) шартномаи консессионӣ ва дигар шартномаҳо дар танзими истифодаи сарватҳои зеризаминӣ муайян карда шудааст;
- 5) ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои молу мулкӣ ба сарватҳои зеризаминӣ асоснок карда шудааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Ба ҳимоя нуктаҳои илмии зерин пешниҳод мегарданд, ки онҳо навгониҳои таҳқиқотро ифода месозанд:

1. Сарватҳои зеризаминӣ ҳамчун объекти ҳифзи ҳуқуқӣ – ин як қисми муҳити табиат буда, дар қабати замин ва дар зери объектҳои обӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгиранд, ки мавҷудияти дохилии онро, аз қабили обҳои зеризаминӣ ва фазои зеризаминӣ, қанданиҳои фоиданок дар қабати замин ва объектҳои зериобии ба тартиб ва мақсади пешбинишудаи қонун истифодашаванда ва васеъшавии он то дастрас будан, тамоми намуди истифодабариро дар бар мегирад. Мағҳуми мазкур аҳаммияти умумиҳуқуқӣ дошта, барои ҳадафҳои танзими ҳуқуқии гражданиӣ низ мавриди корбурд қарор гирифта метавонад.

2. Танзими муносибатҳо вобаста ба сарватҳои зеризаминӣ дар маҷмуъ хусусияти комплексӣ дорад, зоро самтҳои алоҳидаи он аз тарафи соҳаҳои муҳталифи қонунгузорӣ танзим карда мешаванд ва муносибатҳои ҳуқуқии гражданиӣ танҳо он қисмати муайяни ин муносибатҳоро танзим менамояд, ки ба доираи мавзуи танзими он

шомил мешаванд. Ин муносибатҳо тамоми нишонаҳои муносибатҳои танзимкунандай қонунгузории гражданиро доро мебошанд.

Хусусияти асосии танзими ҳуқуқи гражданини истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар он зоҳир меёбад, ки он муносибатҳои молумулкиро дар соҳаи мазкур ва муомилоти истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар асоси шартнома мавриди танзим қарор медиҳад. Зимнан, вобаста ба хусусиятҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон асоснок гардидааст, ки сарватҳои зеризаминӣ объекти ҳуқуқи моликият буда, дар муомилоти гражданий иштирок карда метавонанд.

3. Муаллиф асоснок намудааст, ки меъёрҳои мавҷудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ба талаботи муомилоти муосири гражданий ҷавобғӯ набуда, бинобар хусусиятҳои хоси танзими ин муносибатҳо дар Тоҷикистон (ҳуқуқи моликияти истиснои давлат ба сарватҳои зеризаминӣ) дар амалия номуайянӣ ҷой дошта, механизмҳои шартномавӣ ба пуррагӣ амалӣ нагардида истодаанд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 20 июля соли 1994, №983 ниёз ба такмили ҷиддӣ дошта, дар қисмати пурзӯр намудани меъёрҳои ҳуқуқии гражданий вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ он бояд коркард карда шавад.

4. Метавон инкишофи қонунгузорӣ оид ба шартномаи консессионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба ду марҳила таснифандӣ намуд.

1) марҳилаи якум аз соли 1997 оғоз мегардад, зоро бори нахуст дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 майи соли 1997 «Дар бораи консессияҳо» қабул карда шудааст. Қонун принсипҳои асосии амалӣ гардонидани фаъолияти хочагидории консессиониро дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар ва муносибатҳои ҳуқуқи, иқтисодӣ ва дигар муносибатҳои вобаста ба фаъолияти мазкурро муайян намуд; 2) марҳилаи дуюм аз соли 2011 то имрӯз. Дар марҳилаи мазкур бо дарназардошти муносибатҳои нави шартномаи консессионӣ қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав «Дар бораи консессияҳо» аз 26

декабри соли 2011, №783 қабул гардид, ки дар рушди соҳа муносибатҳои навро ба миён овард. Конуни мазкур муносибатҳои вобаста ба консессияро танзим намуда, салоҳияти мақомоти давлатӣ, шарт ва тартиби ба консессия додани объектҳо, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои консессиядор, ичро ва муҳлати шартномаи консессия, инчунин кафолати дастгирии фаъолияти консессиониро муайян намудааст.

5. Қобили зикр аст, ки тибқи таҷрибаи ҷаҳонӣ дар шароити имрӯза шартномаи консессионӣ яке аз шаклҳои ояндадори баланд бардоштани самаранокии истифодаи моликияти давлатӣ мебошанд. Аз ин ҷост, ки шартномаи консессионӣ дар аксарияти мамлакатҳо ҳамчун механизми самарабахши шартномавии истифодаи моликияти давлатӣ эътироф карда мешавад ва дар қонунгузории миллиашон институти ҳуқуқии шартномаи консессия ташаккул ёфтааст.

Шартномаи консессия шакли алтернативии мутаносиби муносибатҳои байни давлат ва сармоягузори ҳусусӣ мебошад. Давлат дар ин маврид маблағгузории бавоситаи мақсадноки объектҳои мушаҳҳасро, ки соҳиби онҳо боқӣ мемонад, таъмин менамояд ва сармоягузор бошад бо давлат муносибатҳои шартномавӣ баста, ба худ кафолату шароитҳои хоси муомилоти гражданиро таъмин менамояд.

6. Бо дарназардошти адабиёти ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ метавон ҳулоса намуд, ки моҳияти консессия ҳамчун падидай ҳуқуқи гражданиӣ дар истифодаи сарватҳои зеризаминиӣ дар он ифода мегардад, ки дар асоси шартномаи консессия бо пешниҳоди ҳуқуқи истифодабарии самараноки муваққатӣ ба консессиядор супоридани объектҳои моликияти давлатӣ ва ҳуқуқи бунёди (сохтмони) иншооти нав аз ҳисоби консессиядор бо шарти дар оянда баргардонидани онҳо ба давлат нигаронида шудааст.

Вобаста ба ин ҳолат чунин ҳусусиятҳои хоси падидай консессия пешниҳод карда мешавад: консессия (ичозат, гузашт) дар асоси шартномаи консессия амалӣ карда мешавад; дар асоси он пешниҳоди ҳуқуқи истифодабарии самараноки муваққатӣ ба консессиядор

супоридани объектҳои моликияти давлатӣ сурат мегирад; объектҳои консессия аз ҷумла: замин, сарватҳои зеризаминӣ, об, фазои ҳаво, олами набототу ҳайвонот, дигар моликияти давлатӣ ва боигарии табиӣ, ки қонунгузорӣ манъ накардааст дохил мешавад; ҳуқуқи бунёди (соҳтмони) иншооти нав аз ҳисоби консессиядор бо шарти дар оянда баргардонидани онҳо ба давлат анҷом дода мешавад; тартиб ва шартҳои гузаронидани озмун дар хусуси ба консессия пешниҳод намудани объект афзалият дорад; номгӯи объектҳое, ки ба консессия дода намешаванд ё ба консессия додани онҳо маҳдудиятро қонунгузорӣ муқаррар мекунад.

7. Шартномаи консессионӣ ба гурӯҳи шартномаҳое дохил мешавад, ки дар Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим нашуда, нисбатан институти нав дар анъанаи танзими муносибатҳои шартномавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, дар адабиёти ҳуқуқӣ табиати ҳуқуқии шартномаи мазкур мавриди баҳс қарор дошта, ақидаи ягона вобаста ба он ҷой надорад. Муаллиф асоснок кардааст, ки шартномаи консессионӣ табиати ҳуқуқии гражданий дошта, ақидаҳо оид ба табиати маъмурии ҳуқуқӣ ва ё омехтаи он беасос мебошанд. Мавҷудияти меъёрҳои оммавӣ дар танзими муносибатҳо вобаста ба консессия ба табиати ҳуқуқии граждании он таъсир намерасонад.

8. Дар доираи таҳқиқоти диссертационӣ табиати ҳуқуқи граждании созишинома оид ба тақсими маҳсулот муайян гардида, таклиф шудааст, ки бояд табиати созишинома оид ба тақсими маҳсулот аз реҷаи созишинома оид ба тақсими маҳсулот фарқ карда шавад. Дар мавриди якум сухан дар бораи табиати ҳуқуқии граждании созишиномаи мазкур меравад, дар мавриди дуюм хусусияти оммавӣ-ҳуқуқии он зоҳир мегардад. Зиёд будани меъёрҳои императивӣ аз реҷаи ин созишинома вобаста буда, мавҷудияти меъёрҳои оммавӣ дар танзими муносибатҳои мазкур ба табиати ҳуқуқии граждании он таъсир намерасонад.

Бобати мукаммал гардонидани қонунгузорӣ ворид намудани **тагийиру иловахои** зерин ба мақсад мувоғиқ аст:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» аз 26 декабри соли 2011, №783 масъалаҳои марбут ба имзо, ичро ва қатъ кардани шартномаҳои консессиониро танзим намуда, қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистонро оид ба консессияҳо пешбинӣ кардааст. Дар доираи таҳқиқоти диссертационӣ исбот шудааст, ки танзими ҳуқуқии муносибатҳои мазкур бозбиниро талаб меқунад. Дар мамлакатҳои ҳуқуқи классикии консессионӣ (масалан, дар Фаронса) тамоюли дуршавӣ аз шартҳои вазнини маъмурию шартномавии консессионӣ ба сӯйи тақвият додани ҳуқуқи хусусӣ дар шартномаи консессионӣ мушоҳида мегардад. Аз ин рӯ, барои таҳқим бахшидани усули муосири танзим тариқи шартномаҳои консессионӣ, пешниҳод карда мегардад, ки дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» танзими муносибатҳои ҳуқуқии тарафҳо бо меъёрҳои қонунгузории гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ ва усули танзими ҳуқуқии гражданиӣ мустаҳкам карда шавад. Муаллиф исбот кардааст, ки имкониятҳои шартномаҳои консессионӣ дар танзими муносибатҳо вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ бештар буда, бинобар дуруст ба роҳ монда нашудани он аз институтҳои дигар васеъ истифода мешавад. Яке аз сабабҳои дар амалияи Тоҷикистон рушд накардани институти шартномаҳои консессионӣ маҳз дар ҳамин ифода меёбад.

2. Номгӯйи объектҳои консессионӣ дар қонун пурра танзим нашуда, дар сатҳи санадҳои зерқонунӣ маҳдудият вобаста ба он пешбинӣ карда шудааст. Бо мақсади эътимод, устувории муомилоти гражданиӣ ва ҳавасмандгардонии рушди институти шартномаҳои консессионӣ муаллиф пешниҳод дорад, ки номгӯйи мазкур дар сатҳи қонун танзим карда шавад.

3. Муаллиф асоснок кардааст, ки канданиҳои фоиданоки умумӣ ва дигар объектҳои алоҳидаи табиӣ объекти иҷора буда наметавонанд. Бо такя ба ин ақида, пешниҳод карда шудааст, ки ба м. 626 Кодекси гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйирот ворид гардида, он объектҳое, ки хусусияти худро ҳангоми иҷора гум меқунанд ва ба қоидаҳои умумии

шартномаи ичора созгор нестанд, номбар карда шаванд ва манъ будани ба ичора додани онҳо муқаррар гардад. Мувофиқан аз моддаи номбурда имконияти ба ичора додани канданиҳои фоиданоки умумӣ ва дигар обьектҳои алоҳидаи табиӣ хориҷ карда шавад. Аз ин рӯ, истифодаи муваққатии муздноки сарватҳои зеризаминӣ бояд ба шартномаҳои дигари ҳукуқии гражданиӣ ба танзим дароварда шаванд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалиявии таҳқиқот. Аҳаммияти назариявии натиҷаҳои таҳқиқот аз он иборат мебошад, ки ҳулосаҳои бадастомада ҳамчун асоси назариявӣ барои густариш ва рушди танзими ҳукуқи гражданий истифодаи сарватҳои зеризаминӣ баромад мекунанд ва сабаби такмили яке аз навъҳои муносибатҳои ин соҳа мегарданд. Натиҷаҳои ноилшуда, таклифҳо, ҳулоса ва дигар дастовардҳои муаллиф барои такмили қонунгузорӣ, фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатӣ ва рушди соҳа заминай хубе ба ҳисоб мераванд. Илова бар ин, ҳулосаҳои таҳқиқот метавонанд, ки ҳангоми таҳияи дастурамал, барнома, низомнома ва дигар ҳуҷҷатҳои даҳлдори соҳа васеъ истифода бурда шаванд.

Маводи рисоларо ҳангоми тадриси фанҳои таълимии ҳукуқи гражданиӣ, ҳукуқи экологӣ, ҳукуқи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ, шартномаҳои ҳукуқи гражданиӣ, ҳангоми ичрои корҳои мустақилона, навиштани рисолаҳои хатм, магистрӣ, диссертатсияҳо метавон ба таври васеъ мавриди корбаст қарор дод.

Дараҷаи эътиимонокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътиимонокии натиҷаҳои таҳқиқот ба таҳлили воқеъбинона ва ҳаматарафаи пажӯҳишҳои назарӣ ва амалии марбут ба паҳлуҳои гуногуни танзими ҳукуқи гражданий истифодаи сарватҳои зеризаминӣ, таҳлили натиҷа ва ҳулосаҳои дар илм пазируфташуда, мағҳумҳо, ақидаҳо ва тавсияҳои назарию амалии муаллиф, нуктаҳои илмии таҳқиқот ва тавсияҳо, таҳлили муқоисавӣ-ҳукуқии қонунгузории миллӣ бо қонунгузории давлатҳои алоҳида дар самти истифодаи сарватҳои зеризаминӣ, таҳқиқи ҳолати қунунӣ, дурнамо ва рушди соҳа, асос меёбанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуъ ва мазмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 12.00.03 - Ҳуқуқи граждани; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, ки аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шудааст, мутобиқ мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии унвонҷӯ дар ҳолатҳои зерин инъикос меёбад: пешниҳоди навгонӣ ва нуктаҳои илмие, ки ба ҳимоя пешкаш шудаанд; бо як услуби хоси навишт, ки марбут ба муаллиф аст; нашри мақолаҳои илмӣ ва илмӣ-оммавӣ, оид ба маводи рисола пайваста дар шакли маъруза баромад кардан дар ҳамоишҳои илмӣ ва г. Ҳамзамон, дарёфти мушкилот ва пешниҳоди роҳҳои ҳалли он дар рисола саҳми шахсии муаллифро нишон медиҳанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертационӣ. Диссертатсия дар кафедраи ҳуқуқи нақлиёт ва ҳуқуқи истифодаи сарватҳои табиии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон омода гардида, якчанд маротиба мавриди муҳокима қарор гирифтааст ва ба ҳимоя тавсия шудааст. Натиҷаҳо зина ба зина дар рафти таҳқиқи масъалаҳои гузошташуда дар давоми солҳои 2017-2022 ба тасвиб расидаанд.

Оид ба мавзуи таҳқиқоти диссертационӣ унвонҷӯ дар ҷандин семинар, конференсияҳои илмӣ-назариявӣ ва илмӣ-амалии ҷумҳурияйӣ ва байналмилалӣ бо маърузаҳо баромад намудааст. Ҷунончи:

- 1) конференсияҳои илмӣ-назариявӣ ва илмӣ-амалии байналмилалӣ:
 - «Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва низоми ҳуқуқи миллӣ: заминаҳои рушд ва дурнамои илми ҳуқуқшиносӣ» баҳшида ба «25-солагии қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва 70-солагии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – маъруза дар мавзуи «Мағҳум ва хусусиятҳои сарватҳои зеризаминӣ дар танзими ҳуқуқи граждани» (Душанбе, 30 октябри соли 2019);
- 2) конференсияҳои илмӣ-назариявӣ ва илмӣ-амалии ҷумҳурияйӣ:

- «Нақши санадҳои байналмилалӣ дар таҳқими ҳуқуқи инсон» – маъруза дар мавзуи «Таснифи шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ» (Душанбе, 8 декабри соли 2017);
- «Масъалаҳои мубрами ҳуқуқи гражданиӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» – маъруза дар мавзуи «Нақши қонунгузории гражданиӣ дар танзими муносибатҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ» (Душанбе, 8 июни соли 2019);
- «Конференсияи чумхуриявии илмӣ-назариявии ҳайати устодону кормандони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бахшида ба «Соли рушди дехот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ (солҳои 2019-2021)» ва «400-солагии Миробид Сайдои Насафӣ» – маъруза дар мавзуи «Асосҳои қатъ гардиданӣ ҳуқуқи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ» (Душанбе, 22 апрели соли 2019);
- «Конференсияи чумхуриявии илмӣ-назариявии ҳайати устодону кормандони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бахшида ба ҷашнҳои 30-солагии Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 110-солагии Шоири ҳалқии Тоҷикистон, Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода, 110-солагии Нависандай ҳалқии Тоҷикистон Сотим Улугзода ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ-дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» – маъруза дар мавзуи «Ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои молу мулкӣ ба сарватҳои зеризаминӣ» (Душанбе, 22 апрели соли 2021).
- «Конференсияи чумхуриявии илмию назариявии ҳайати устодону кормандони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бахшида ба «Солҳои рушди саноат (солҳои 2022-2026)» ва «Бузургдошти Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ» – маъруза дар мавзуи «Мағҳум, хусусият ва таснифи шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ» (Душанбе, 23 апрели соли 2022).

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Муҳтавои асосии диссертатсия дар 7 мақолаи илмӣ дарҷ шудаанд, ки аз ин шумора 6 мақола

дар маçаллаҳои тақризшаванда ва тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестационии назди Президенти Ҷумхурии Тоҷикистон ба чоп расидааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия аз мавзуъ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқоти диссертационӣ бармеояд. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, панҷ зербоб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 165 саҳифаро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. АСОСҲОИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИ ГРАЖДАНИИ ИСТИФОДАИ САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИЙ

1.1. Нақши қонунгузории гражданий дар танзими муносибатҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризамий

Истифодаи самаранок, оқилона ва мақсадноки сарватҳои зеризамий барои рушди устувор ва таъмини амнияти иқтисодии кишвар аҳаммияти муҳим дорад. Айни замон, бинобар демократикунонии муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла ҳуқуқӣ, доираи истифодаи усулҳои танзими ҳуқуқии гражданий нисбати муносибатҳои истифодаи сарватҳои зеризамий васеъ шудаанд ва ҳаҷми меъёрҳои ҳуқуқии гражданий дар муносибатҳои соҳаи мазкур хело назаррас мебошанд, маҳсусан муносибатҳои шартномавиро дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризамий танзим менамоянд.

Муносибатҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризамий тибқи меъёрҳои соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ ба монанди конститутсионӣ, маъмурӣ, экологӣ, замин, молиявӣ, гражданий ба танзим дароварда мешаванд, ки ин масъала борҳо дар адабиёт қайд карда шудааст²⁵. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон²⁶ ҳуқуқи моликияти истисной ба сарватҳои зеризаминиро (м. 13) муқаррар намуда, ваколатҳои иштирокчиёни муносибатҳои сарватҳои зеризаминиро дар соҳаи соҳибӣ ва истифодаи сарватҳои зеризамий муайян мекунад. Ҳуқуқи маъмурӣ масъалаҳои муносибатҳои мутақобилаи байни истифодабарандагони гуногуни сарватҳои зеризаминиро бо мақомоти давлатӣ ба танзим медарорад.

Дар ин ҷо аз ҳама бештар усули императивии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ифодаи худро мейбад. Як қисмати муносибатҳое, ки ҳангоми истифодаи сарватҳои зеризамий пайдо мешаванд, тибқи қонунгузории

²⁵ Ниг.: Теплов О.М. Развитие законодательства о недрах в рамках горного законодательства Российской Федерации // Дело и право. – 1995. – № 8. – С. 28.

²⁶ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябрь соли 1994 дар раъйпурсии умуниҳалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябрь соли 1999, 22 июня соли 2003 ва 22 май соли 2016 бо роҳи раъйпурсии умуниҳалқӣ ба он тағириу иловаҳо ворид карда шудаанд. – Душанбе, «Ганҷ», 2016. – 64 с.

замин танзим карда мешаванд, аз чумла, масъалаҳои чудо кардан, истифодаи қитъаҳои замин бо мақсади истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ва ғ. Аз чумла, тибқи м. 82 Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон²⁷ заминҳои истихроҷ ва коркарди канданиҳои фоиданок қитъаҳои замине ба ҳисоб мераванд, ки ба шахсони воқеи ҳуқуқӣ барои истихроҷ ва коркарди канданиҳои фоиданок тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дода шудаанд. Масъалаҳои марбут ба ҳифзи захираҳои табиӣ, истифодаи оқилонаи маъданҳои фоиданок ба мавзуи танзими ҳуқуқи экологӣ мансубанд.

Вобаста ба ин, дар доираи таҳқиқоти мазкур зарурати муайян намудани андозаи муносибатҳо, ки дар соҳаи истифодаи қаъри замин пайдо шуда, бевосита тибқи қонунгузории гражданиӣ танзим карда мешаванд, ба миён меояд. Муддати дароз олимон вучуд доштани соҳаи ҳуқуқро, ки ҳуқуқи кӯҳӣ²⁸ (як қатор муаллифон чунин мағҳум «ҳуқуқи қаъри замин»²⁹-ро истифода мекарданд) номида мешуд, асоснок карданд ва ба зарурати чудо намудани ҳуқуқи кӯҳӣ ҳамчун соҳаи алоҳида, ки дорои мавзуи хос аст, қайд менамуданд.

Баъзе муаллифон бошад, баръакс, соҳаи алоҳидаи ҳуқуқи кӯҳиро чудо намекунанд, балки меъёрҳои ҳуқуқии танзимкунандай муносибатҳои истифодаи сарватҳои зеризаминӣ (муносибатҳои кӯҳӣ)-ро ҳамчун бахши соҳаи ҳуқуқи замин баррасӣ менамоянд³⁰. Дигар гурӯҳи

²⁷ Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 1996. – №23. – Мод. 351; 1997. – №23-24. – Мод. 333. фасли IV; 1999. – №5. – Мод. 59; 2001. – №4. – Мод. 176; 2004. – №2. – Мод. 55. – №3. – Мод. 190; 2006. – №7. – Мод. 347; 2008. – №1. – к. 2. – Мод. 22. – №6. – Мод. 463; 2011. – №3. – Мод. 171; 2012. – №4. – Мод. 269; №8. – Мод. 828; 2006. – №199; 2008. – №357; 2008. – №405; 2011. – №704; 2012. – №819; 2012. – №891; 2016. – №1363; 2021. – №1823. – №1824. – №1825; 2022. – №1902.

²⁸ Ниг.: Башмаков Г.С., Каверин А.М., Краснов Н.И. Законодательство о недрах. – М., 1976. – С. 54.; Коган М.Е. О кодификации советского горного законодательства // Советское государство и право. – 1957. – №6. – С. 92.; Лагуткин А.В. История и теория горного права Российской Федерации: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. – СПб., 1997. – С. 21.; Сыродоев Н.А. Научные основы кодификации горного законодательства // Советское государство и право. – 1969. – №4. – С. 38.; Некоторые ученые при этом отделяют горное право от гражданского в силу того, что отношения, складывающиеся по поводу использования недр носят преимущественно управленический характер (см., например: Тархов В.А. Гражданское право. Курс. Общая часть. – Уфа, 1998. – С. 33). Однако, еще В.А. Удинцев отмечал, что нельзя обособлять земельное, горное, лесное, водное право от гражданского, так как они тесно соприкасаются (ниг.: Удинцев В.А. Пределы горной свободы. – Баку, 1927. – С. 174).

²⁹ Ниг.: Петров В.В. Экологическое право России: учебник для вузов. – М., 1995. – С. 54.; Казанцев Н.Д. Из истории науки советского земельного и природоохранительного права // Правоведение. – 1968. – №1. – С. 75-82.

³⁰ Ниг.: Григорьев В.К. Вопросы теории земельного права. – М., 1963. – С. 4.; Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – Саратов., 1995. – С. 308.; Чхиквадзе

мухаққиқон бошад, қонунгузории соҳаи захираҳои табиӣ, қонунгузории қаъри замин ва ҳуқуқи захираҳои табииро дар навбати худ, ба ҳуқуқи экологӣ шомил менамоянд³¹.

Г.А. Аксененок қайд менамояд, ки ҳуқуқи захираҳои табиӣ дар худ қонунгузории сарватҳои зеризаминиро дар бар мегирад ва ба сифати объект захираҳои табииро дорад, ки аз ҷониби одамон мутобиқ карда шуда, барои мақсадҳои мушаххас истифода мешавад³². Он қанданиҳои фоиданоке, ки қисми таркибии қаъри замин ба ҳисоб мераванд, ҳангоми истихроҳи онҳо ба объекти муносибатҳои молӣ-пулӣ дар фарқият аз замин, мубаддал мегарданд³³.

Як қатор олимон қӯшиш менамоянд, ки ба сифати соҳаҳои алоҳида ҳуқуқи захираҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зистро³⁴ чудо намоянд ва бо ин заминаи ягонаи соҳаи захираҳои табиӣ – моликияти истисноии давлатӣ ба ҷангал, қаъри замин, объектҳои обӣ ва ғ., таъкид намоянд. Лекин ба андешаи Н.Б. Мухитдинов розӣ шудан мумкин аст, ки чунин иброз медорад: «... ҳифз ва истифода чунон бо ҳамдигар зич алоқаманданд, ки аз яқдигар вуҷуд доштани яке аз онҳо номумкин аст³⁵. В.А. Тархов низ, ки бо чудо намудани ҳуқуқи ҳифзи таббий розӣ нашуда, оид ба мавҷуд набудани имконияти чудо намудани он аз танзими муносибатҳои мунтазами истифодай қаъри замин таъкид менамояд³⁶.

Байни соҳаҳои ҳуқуқ «девори хитой» мавҷуд нест, ки онҳоро бо соҳаҳои алоҳидаи маҳсус чудо намояд. Аз рӯйи сатҳи рушди ҷомеа, шоҳаҳои нави ҳуқуқ пайдо шуда, соҳаи танзими баъзеи онҳо васеъ шуда,

В.М., Ямпольская Ц.А. О системе советского права // Советское государство и право. – 1967. – №9. – С. 33.

³¹ Ниг.: Сорокина Ю.В. Природоресурсное законодательство Российской Федерации и субъектов Российской Федерации (сравнительно-правовой анализ): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2000. – С. 9-12.

³² Ниг.: Аксененок Г.А. Понятие советского земельного права и его системы // Советское государство и право. – 1969. – №3. – С. 30.

³³ Ниг.: Ерофеев Б.В. Соотношение земельного, горного, лесного и водного права // Советское государство и право. – 1971. – №1. – С. 56.

³⁴ Ниг.: Казанцев Н.Д. Асари ишорашуда. – С. 81-83.

³⁵ Ниг.: Мухитдинов Н.Б. Закон Республики Казахстан об охране окружающей природной среды: проблемы и особенности их решения // Государство и право. – 1992. – №8. – С. 90.

³⁶ Ниг.: Тархов В.А. Асари ишорашуда. – С. 33.

баъзеи дигарашон бошанд, таназзул меёбанд³⁷. Низоми ҳукуқ доимо дар самти тафовут ва ҳамгирии якчоя инкишоф меёбад. Чунин равандҳо ба он оварда мерасонанд, ки аз соҳаҳои анъанавӣ зербахшҳо чудо шуда, ба соҳаҳои мустақил табдил меёбанд ва дар навбати худ раванди дохилшавии мутақобилаи соҳаҳои гуногуни қонунгузории миллӣ амалӣ шуда истодааст.

Афзоиши нақши ҳукуқи гражданий дар танзими муносибатҳои истифодаи сарватҳои зеризаминӣ, тавсеаи доираи амали ҳукуқи гражданий дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ, мисоли равшани ин аст. Ин ҳолат ҳангоми бастани шартномаҳое, ки бо мақсади ба даст овардани маълумоти иктишофӣ, истихроҷи канданиҳои фоиданок, аз ҷумла газ ва нафт баста шудаанд, возех дида мешаванд. Ҳамин тавр, қонунгузор мавҷудияти танзими ҳукуқи гражданий баъзе муносибатҳоро таъкид мекунад, аз ҷумла, ҳангоми бастан, ичро намудани созишномаҳои тақсими маҳсулот.

Қаблан ба ҳукуқи гражданий мавқеи барои танҳо танзими ҳаракати канданиҳои фоиданок, ки ба сатҳи замин истихроҷ мешаванд, пешбинӣ карда мешуд. Тағииротҳо дар қонунгузорӣ асос дар бораи васеъ кардани ҳудуди танзими ҳукуқии гражданий муносибатҳои истифодаи қаъри замин шуда метавонанд. Ба он метавон розӣ шуд, ки чунин соҳаи ҳукуқ ба монанди ҳукуқ дар бораи захираҳои табиӣ вуҷуд дорад, лекин ба андешаи мо, мавзуи танзими ҳукуқии ин соҳа назар ба ақидаи олимон маҳдуд аст.

Дар Кодекси гражданий Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 1999³⁸ низ бевосита муқаррар гардидааст, ки муносибатҳои дигар соҳаҳои ҳукуқ мумкин аст тавассути қонунгузории гражданий танзим гардад, агар бевосита дар қонунҳои маҳсуси соҳавӣ муқаррарати мушаххас пешбинӣ нагардида бошад. Дар асоси сарҳати дуюми қ. 1 м. 1

³⁷ Ниг.: Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права. – М., 1961. – С. 82.

³⁸ Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 1999. – №6. – Мод. 153, 154; 2001. – №7. – Мод. 508; 2002. – №4. – қ. 1. – Мод. 170; 2005. – №3. – Мод. 125; 2006. – №4. – Мод. 193; 2007. – №5. – Мод. 356; 2010. – №3. – Мод. 156. – №12. – қ. 1. – Мод. 802; 2012. – №7. – Мод. 700. – №12. – қ. 1. – Мод. 1021; 2013. – №7. – Мод. 504; 2015. – №3. – Мод. 200; 2016. – №7. – Мод. 612; 2019. – №1. – Мод. 4; 2020. – №1. – Мод. 3. – Мод. 4.

Кодекси гражданий Ҷумҳурии Тоҷикистон «муносибатҳои оилавӣ, меҳнатӣ, муносибатҳои марбут ба истифодаи захираҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зистро, ки дорои нишонаҳои дар сарсатри аввали ҳамин модда зикргардида мебошанд, агар дар қонунҳои оила, меҳнат, замин ва қонунҳои дигар маҳсус тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад, қонунҳои гражданӣ танзим менамоянд».

Аз муқаррароти мазкур бармеояд, ки қонунгузории гражданӣ муносибатҳои молумулкӣ дар соҳаҳои оилавӣ, меҳнатӣ ва муносибатҳои вобаста ба истифодаи захираҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зистро танзим менамояд, агар: а) дар қонунгузории соҳаҳои мазкур меъёрҳои маҳсус вобаста ба танзими ин муносибатҳо пешбинӣ нагардида бошад; б) дар ин муносибатҳо баробарӣ, муҳторияти хоҳишу ирода ва мустақилияти молумулкӣ тарафҳо мавҷуд бошад.

Б.Д. Клюкин ба сифати мавзуи танзими ҳуқуқи кӯҳӣ муносибатҳои мазкурро шомил менамояд: ҳуқуқи моликият ба қаъри замин; тартиби маҳсуси идоракуни сарватҳои зеризаминӣ; низоми иҷозатномадиҳии истифодаи қаъри замин; назорати давлатӣ ва мониторинги истифодаи сарватҳои зеризаминӣ; пардохтҳо барои истифодаи қаъри замин; шаклҳои ташкилии фаъолияти корхонаҳои истиҳроҷи маъдан ва навъҳои маҳсуси шартномаҳо дар ин соҳа³⁹.

Н.Б. Мухитдинов бошад, муносибатҳои зерини ҳуқуқи кӯҳиро чудо мекунад:

- 1) моликияти давлатӣ ба қаъри замин;
- 2) оид ба пешниҳоди сарватҳои зеризаминӣ барои истифода ё ин ки қатъи ҳуқуқи чустучӯ ва истифодаи қаъри замин;
- 3) оид ба идоракуни фонди геологӣ;
- 4) оид ба чустучӯ ва иктишофи канданиҳои фоиданок;
- 5) оид ба интиқоли конҳо барои азхудкуни саноатӣ;
- 6) оид ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ;

³⁹ Ниг.: Клюкин Б.Д. Формирование Российского горного законодательства на основе законодательства о недрах // Законодательство и экономика. – 1995. – № 17/18. – С. 7.

7) оид ба ҳифзи низоми ҳуқуқии қаъри замин⁴⁰.

О.М. Теплов қайд менамояд, ки муносибатҳои кӯҳӣ инчунин муносибатҳоеро дар бар мегирад, ки бо фурӯши кандаҳои фоиданок алоқаманд мебошанд⁴¹. Ин муқаррарот пурра асоснок карда нашудааст, зоро фурӯши маъданҳои истихроҷшуда, чун қоида, аз рӯйи бастани шартномаҳои ҳуқуқии гражданиӣ (хариду фурӯш, таъминот) ба амал бароварда мешаванд, аз ин рӯ, пурра зери танзими ҳуқуқи гражданиӣ қарор мегиранд.

Илова бар ин, мутобики қ. 2, м. 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот» аз 5 марта соли 2007, №238⁴², муносибатҳои байни давлат ва сармоягузор, ки дар раванди истифодаи сарватҳои зеризаминиӣ, инчунин интиқол, коркард, азnavкоркуниӣ, нигаҳдорӣ, истифодабарӣ, фурӯш ё ихтиёрдории маҳсулоти истеҳсолшуда ба миён меоянд, бо созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот, ки мутобики Қонуни мазкур баста мешаванд, танзим карда мешаванд. Ҳамчунин тибқи қисми сеюми моддаи мазкур ҳуқуқ ва вазифаҳои тарафҳо, ки хусусияти ҳуқуқи гражданиӣ доранд, мутобики Қонуни мазкур ва Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешаванд.

Чунин ба назар мерасад, ки як қатор муносибатҳои ҳуқуқӣ бо меъёрҳои қонунгузории гражданиӣ танзим мешаванд. Масалан, бо вучуди он ки ҳуқуқи моликияти давлатӣ падидаи мураккаб аст, қисмати асосии меъёрҳои ҳуқуқие, ки ба танзими ин муносибатҳо равона шудаанд, маҳз дар қонунгузории гражданиӣ инъикос шудаанд. Мувофиқи м. 1 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ба соҳаи танзими ҳуқуқи гражданиӣ ҳам муносибатҳои молумулкӣ ва ҳам шахсии ғайримолумулкӣ дохил мешаванд. Ҳуқуқи гражданиӣ пеш аз ҳама, муносибатҳои молумулкиро,

⁴⁰ Ниг.: Мухитдинов Н.Б. Горные правоотношения в СССР: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Алма-Ата, 1973. – С. 10.

⁴¹ Ниг.: Теплов О.М. Асари зикршуда. – С. 2.

⁴² Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 2007. – №3. – Мод. 171; 2008. – №6. – Мод. 458; 2012. – №8. – Мод. 824.

ки асоси иқтисодии ҳама гуна чомеаро ташкил менамоянд, ба танзим медарорад.

Дар адабиёти ҳукуқӣ то ҳол баҳс дар бораи он ки оё муносибатҳои истифодаи захираҳои табиӣ, аз ҷумла сарватҳои зеризаминӣ муносибатҳои моликиятӣ ҳастанд, мавҷуд аст. Як қатор олимон ба ин савол мусбат посух додаанд⁴³.

Н.Д. Егоров дар бораи рушди танзими ҳуқуқии гражданий сухан ронда, қайд менамояд, ки замин, сарватҳои зеризамини он ва дигар обьектҳои табиӣ ба муомилоти гражданий ворид карда шуда, ба обьектҳои аҳдҳои ҳуқуқи гражданий табдил меёбанд, ки инро қонунгузории гражданий тасдиқ мекунад⁴⁴.

А.В. Дозортсев муомилоти гражданиро ҳамчун маҷмӯи муносибатҳо дар соҳаи истеҳсолот ва мубодила мефаҳмад, ки бо қонунгузории гражданий танзим мешаванд, новобаста аз он ки онҳо аз амалиётҳои ҳуқуқӣ, санади маъмурӣ-идорӣ ё аз маҷмӯи онҳо ба вучуд омадаанд. Ҷудо намудани сарватҳои зеризаминӣ маънои онро надорад, ки онҳо дар муомилот қарор нагирифтаанд, балки мустаҳкамшавии онҳоро дар моликияти истисноии инҳисори давлатӣ нишон медиҳад⁴⁵.

А.П. Сергеев бошад, қитъаҳои кӯҳии барои иктишоф ва коркарди конҳои фоиданоки маъданиро ҳамчун гардиши маҳдуд тасниф менамояд, ки мумкин аст ба истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ супурда шаванд⁴⁶.

Н.Б. Мухитдинов, сарфи назар аз танқиди он, ки сарватҳои зеризаминӣ мавзуи муомилоти ҳуқуқии гражданий метавонанд бошанд, чунин мешуморад, ки сарватҳои зеризаминӣ моликият ҳастанд ва

⁴³ Ниг.: Братусь С.Н. Имущественные и организационные отношения и их правовое регулирование в СССР // Вопросы общей теории советского права / Сборник статей / Под ред. С.Н. Братуся. – М., 1960. – С. 108-109.; Полянская Г.Н. Право государственной собственности на леса в СССР. – М., 1959. – С. 182.; Миронова Л.А. Гражданко-правовые договоры в сфере природопользования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Казань, 2004. – С. 10.

⁴⁴ Ниг.: Гражданское право. Том. 1. Учебник / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М., 2000. – С. 6-14.

⁴⁵ Ниг.: Дозортсев А.В. Объекты права государственной социалистической собственности и их классификация // Советское государство и право. – 1949. – №1. – С. 57.

⁴⁶ Ниг.: Гражданское право. Том. 1. Учебник / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М., 2000. – С. 226.

муносибатҳои ҳуқуқии кӯҳӣ як намуди муносибатҳои молумулӣ мебошанд⁴⁷.

Дигарон сарватҳои зеризаминиро ҳамчун молу мулк эътироф намекунанд, аз ин рӯ, чунин мешуморанд, ки муносибатҳо оид ба истифодаи онҳо моликиятӣ нестанд⁴⁸, аз ҷумла, бо сабабҳои зерин: сарватҳои зеризаминӣ мол намебошанд ва аз ин рӯ моликият низ нестанд; сарватҳои зеризаминӣ ба сарватҳои табиӣ мансубанд, ки онҳо чун қоида, маҳсули меҳнати инсон набуда, балки бевосита аз табиат ба даст оварда мешаванд, бинобар ин онҳо нарҳ, арзиши пулӣ надоранд ва дар муомилоти гражданӣ иштирок намекунанд.

Табиати молумулкиро танҳо захираҳои сарватҳои зеризаминӣ ба даст оварда метавонанд, ки аз қаъри замин истихроҷ карда мешаванд ва дар арзиши онҳо меҳнати инсонӣ таҷассум ёфтааст⁴⁹. Сарватҳои зеризаминиро ҳамчун объекти табиӣ инсоният аллакай соҳташуда пайдо мекунанд, ки ин ба ақидаи Г.В. Чубуков ҳусусияти молумулкии сарватҳои зеризаминиро истисно мекунад. Ба андешаи В.К. Григорев сарватҳои зеризаминӣ моликият нестанд ва ба консепсияи моликияти давлатӣ дохил карда намешаванд⁵⁰. Баръакс А.В. Каравс қайд мекунад, ки андешаи В.К. Григорев хилофи Конститутсияи ИҶШС аст, ки дар м. 6 сарватҳои зеризаминӣ ба моликияти ҷамъиятӣ мансуб доноста шудааст, ба маънои он ки моликият ба тамоми мардуми шӯравӣ тааллуқ дошт⁵¹.

Е.В. Ерофеев чунин ақида дорад, ки баҳои пулӣ ва иштирок дар муомилоти гражданӣ меъёри муайян кардани муносибатҳои ҳуқуқии молумулӣ нест, зоро моликияти давлатӣ на танҳо дар муомилоти гражданӣ иштирок мекунад, балки ба таври маъмурӣ низ тақсим карда мешавад. Аз ин рӯ, сарватҳои зеризаминӣ як навъи маҳсуси моликияти

⁴⁷ Ниг.: Мухитдинов Н.Б. Горные правоотношения в СССР. – С. 7-8.

⁴⁸ Ниг.: Аксененок Г.А. Земельные правоотношения в СССР. – М., 1958. – С. 148.; Колбасов О.С. Государство, право, экономика. – М., 1980. – С. 218-240.

⁴⁹ Ниг.: Чубуков Г.В. Горные отношения как предмет регулирования российского горного права / Материалы заседания круглого стола по теме: «Горное право России». – М., 1995. – С. 15-17.

⁵⁰ Ниг.: Григорьев В.К. Единый государственный земельный фонд СССР (правовая характеристика) / Вопросы колхозного и земельного права. – М., 1951. – С. 172.

⁵¹ Ниг.: Каравс А.В. Право государственной социалистической собственности. – М., 1954. – С. 63.

давлатӣ мебошад⁵². Зери мафҳуми моликият, ў пешниҳод мекард, ки ҳама гуна объектҳои муносибатҳои молумулкӣ, ки боиси бечунучарои эътирофи сарватҳои зеризаминӣ ҳамчун моликият мегардад, фаҳмида шавад.

Т.Е. Абова ва А.Ю. Кабалкин қайд мекунанд, ки дар мавриди соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории захираҳои табиӣ, қоидаҳои умумии ҳуқуқи гражданиӣ риоя карда мешаванд, аз ҷумла ҳуқуқи моликият, ба шарте, ки онҳо ба муомилоти гражданиӣ дохил карда шаванд⁵³.

Он нуқтаи назарро бояд дастгирӣ кард, ки дар он муносибатҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ моликият ҳисобида мешаванд. Ин бо тағйиротҳои мавҷуда дар ин соҳа тасдиқ карда мешаванд. Тавре ки аллакай қайд карда шуд, раванди аз байн бурдани истифодаи ройгони сарватҳои зеризаминӣ идома дорад, аз ин рӯ, сарватҳои зеризаминӣ ба муносибатҳои дорои хусусияти молӣ-пулӣ дохил карда мешаванд.

Бо ҳамин назардошт баъзе муаллифон пешниҳод мекунанд, ки дар асоси механизмҳои ҳуқуқии гражданиӣ баҳодиҳии захираҳои қанданиҳои фоиданок бо инъикоси арзёбии захираҳои табиӣ дар тавозуни ҳисобӣ гузонта шаванд⁵⁴. Дар ҳақиқат қитъаҳои сарватҳои зеризаминӣ бояд баҳогузории арзиширо пайдо кунанд, аммо инъикоси баҳогузориҳои арзишии тағйирёбандай қанданиҳои фоиданок дар ҳуҷҷатҳои баҳисобигирӣ шубҳанок ба назар мерасад⁵⁵. Дар тавозуни муҳосибӣ иншоотҳои мутобиқшуда барои истиҳроҷи қанданиҳои фоиданок (ҷоҳҳо, дастгоҳҳои пармакунӣ), ки арзиши муайян доранд, инъикос мешаванд.

Бояд қайд кард, ки тибқи қонунгузории амалкунанда сарватҳои зеризаминӣ моликити истисноии давлат эътироф шудаанд. Дар асоси м. 13 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва м. 239 Кодекси граждании

⁵² Ниг.: Ерофеев Е.В. Советское природоресурсовое право. – М., 1983. – С. 16-17.

⁵³ Ниг.: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации: Часть вторая. В 3т. Т.2: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации: Часть вторая / Под ред. Т.Е. Абовой и А.Ю. Кабалкина. – М., 2004. – С. 249.

⁵⁴ Ниг.: Зинатуллин М.З., Шашкин В.М., Киельман С.А. Гражданско-правовые аспекты недропользования // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 2000. – № 2. – С. 48.

⁵⁵ Ниг.: Щербаков В.П. О концепции изменений гражданско-правовых аспектов недропользования // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 2000. – № 2. – С. 52.

Чумхурии Тоҷикистон замин, сарватҳои зеризаминӣ, об, фазои ҳавоӣ, олами набототу ҳайвонот ва дигар бойгари табиӣ моликияти истисноии давлат мебошанд ва давлат истифодаи самараноки онҳоро ба манфиати ҳалқ кафолат медиҳад.

Дар баробари ин, м. 2 Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 20 июли соли 1994, №983 муқаррар менамояд, ки сарватҳои зеризаминии ҶТ пурра моликияти давлатӣ буда, ба моликони зерин дода мешавад: а) ба мақомоти муайянӣ давлатӣ бо роҳи ба онҳо додани ҳуқуқи моликӣ; б) ба истифодабарандагони сарватҳои зеризаминӣ бо роҳи интиқоли ҳуқуқи истифодаи бемуҳлат ё таҳқими ҳуқуқи истифодаи муҳлатноки сарватҳои зеризаминӣ.

Дар Чумхурии Тоҷикистон сарватҳои зеризаминӣ моликияти хусусӣ шуда наметавонад. Хариду фурӯш, тухфакунӣ, ба гарав мондани қитъаҳои манбаи сарватҳои зеризаминӣ ё ивазкунии худсаронаи онҳо манъ аст.

Бояд самтҳои зерини танзими ҳуқуқи граждании муносибатҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ муайян карда шаванд:

- ҳуқуқи моликият ба сарватҳои зеризаминӣ ва қанданиҳои фоиданок дар ҳолати муқаррарии онҳо;
- тартиби шартномавии додани ҳуқуқи истифодаи қаъри замин, аз ин рӯ, принсипҳои ҳуқуқи граждании баробарии тарафҳо, муҳторияти ҳоҳишу ирода ва ғайра паҳн мегарданд;
- тартиби гузаронидани озмунҳо ҳангоми интихоби истифодабарандай сарватҳои зеризаминӣ;
- шартномаҳои мушаххасе, ки ба ҷустуҷӯ, коркард ва истихроҷи қанданиҳои фоиданок равона шудаанд (шартномаи консессионӣ, созишнома оид ба тақсими маҳсулот, шартномаҳои хизматрасонӣ), инчунин шартномаи ичора барои қитъаҳои сарватҳои зеризаминӣ, ки ба истихроҷи маъданҳои фоиданок ва дигар объектҳо нигаронида нашудаанд;

– истифодаи ҷавобгарии ҳуқуқии гражданий дар муносабат бо истифодаи сарватҳои зеризаминий.

Сарфи назар аз он, ки Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминий» аз 20 июли соли 1994, №983 ба таври возеҳ истифода бурдани ҷавобгарии гражданиро барои вайрон кардани тартиби муқарраршудаи истифодаи сарватҳои зеризаминий пешбинӣ накардааст, таҷрибаи судии мамлакатҳои хориҷӣ зарурати татбиқи ҷавобгарии гражданиро барои истифодаи бе иҷозати сарватҳои зеризаминий бо мақсадҳои истихроҷи қанданиҳои фоиданок пешбинӣ мекунанд⁵⁶.

Дар адабиёти илмӣ ба таври возеҳ баррасӣ шудааст, ки тарафҳо барои иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадориҳои худ тибқи шартҳои шартнома бо риояи талаботи қонунгузории гражданий ҷавобгар мебошанд. Инро густариши истифодаи усули ҳуқуқи гражданий дар танзими муносабатҳои истифодаи сарватҳои зеризаминий тасдиқ мекунад. Ҳамзамон Ю.Х. Калмиков истифодаи ҷавобгарии ҳуқуқии гражданиро барои вайрон кардани қоидаҳо ҳангоми истифодаи сарватҳои зеризаминий қайд мекард⁵⁷.

Ҳамин тариқ, маҷмӯи донишҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризаминий ҳусусияти маҷмӯй (комплексӣ) дошта, ба ягон соҳаи ҳуқуқи алоҳида шомил шуда наметавонад. Ба объекти танзими ҳуқуқи захираҳои табиӣ танҳо муносабатҳоеро мансуб донистан мумкин аст, ки дар ҷараёни бевоситаи технологияи ҷустуҷӯ ва истихроҷи геологӣ ба амал меоянд. Ба ақидаи мо, қонунгузории соҳаи кӯҳии истихроҷ (аз ҷумла, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминий» набояд ба Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳолифат намояд.

Дар асоси таҳлилҳои мазкур, дар натиҷаи таҳлили адабиёти илмӣ ва қонунгузории амалкунанда вобаста ба танзими ҳуқуқии граждании

⁵⁶ Постановление ФАС Западно-Сибирского округа от 18.04.2001г. № Ф04/1108-297/А27-2001/ /СПС «ГАРАНТ-Максимум .Практика ФАС округов». Версия от 25 декабря 2009г.

⁵⁷ Ниг.: Калмыков Ю.Х. Принцип всемерной охраны социалистической собственности в гражданском праве. – Саратов, 1987. – С. 196.

муносибатҳо вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ хулосаҳои зеринро пешниҳод кардан мумкин аст:

- меъёрҳои мавҷудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ба талаботи муомилоти мусирӣ гражданиӣ ҷавобғӯ набуда, бинобар ҳусусиятҳои хосси танзими ин муносибатҳо дар Тоҷикистон (ҳукуқи моликияти истисноии давлат ба сарватҳои зеризаминӣ) дар амалия номуайянӣ ҷой дорад;
- танзими муносибатҳо вобаста ба сарватҳои зеризаминӣ дар маҷмӯъ ҳусусияти комплексӣ дорад, зоро самтҳои алоҳидай он аз тарафи соҳаҳои муҳталифи қонунгузорӣ танзим карда мешавад ва муносибатҳои ҳукуқии гражданиӣ танҳо он қисмати муайяни ин муносибатҳоро танзим менамояд, ки ба доираи мавзуи танзими он шомил мешаванд;
- Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 20 июли соли 1994, №983 ниёз ба такмили ҷиддӣ дошта, дар қисмати пурзӯр намудани меъёрҳои ҳукуқии гражданиӣ вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ он бояд коркард карда шавад;
- ҳукуқи гражданиӣ муносибатҳо оид ба сарватҳои зеризамино танзим менамояд, агар дар қонунгузории сарватҳои зеризаминӣ меъёрҳои маҳсус вобаста ба танзими онҳо пешбинӣ нагардида бошад ва ин муносибатҳо тамоми нишонаҳои муносибатҳои танзимкунандаи қонунгузории гражданиро доро бошанд;
- ҳусусияти асосии танзими ҳукуқи гражданий истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар он зоҳир меёбад, ки он танҳо муносибатҳои молумулкиро дар соҳаи мазкур ва муомилоти истифодаи сарватҳои зеризаминиро дар асоси шартнома мавриди танзим қарор медиҳад;
- ба андешаи мо сарватҳои зеризаминӣ объекти ҳукуқи моликият мебошад, чунки дар қонунгузории амалкунандаи кишвар он объекти моликияти истисноии давлатӣ муқаррар гардидааст, яъне бе ягон шубҳа сарватҳои зеризаминӣ объекти муомилоти гражданиӣ мебошанд.

1.2. Мафхум ва хусусиятҳои истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар танзими хуқуки гражданиӣ

Таҳқиқи мафҳуми «сарватҳои зеризаминӣ» вазифаи бисёр мураккаб ва муҳимро дар бар мегирад, ки бо ҳолатҳои зерин маънидод карда мешавад:

Якум, ин имконият медиҳад, ки доираи муносибаҳо, ки ба қонунгузории сарватҳои зеризаминӣ дохил мешавад, дуруст муайян карда шавад. Мафҳуми «сарватҳои зеризаминӣ» яке аз тафсирҳои хуқуқии асосӣ ба ҳисоб меравад, ки аз мазмуни он доираи муносибатҳои танзимшаванда ва роҳҳои инкишофи қонунгузории сарватҳои зеризаминӣ, инчунин дигар соҳаҳои ба ин алоқаманд вобастагии қалон дорад;

Дуюм, мазмуни истилоҳи «сарватҳои зеризаминӣ», ки дар қонун пешбинӣ шудааст, барои фаҳмиши моҳият ва хусусиятҳои идоракуни давлатӣ дар соҳаи истифода ва ҳифзи сарватҳои зеризаминӣ, ҳамчунин функцияҳои мақомоти идоракунанда бафоят муҳим аст;

Сеюм, маълумоти дақиқ доштан оид ба мазмуни сарватҳои зеризаминӣ имконият медиҳад, ки соҳтори хуқуқии ҳифзи сарватҳои зеризаминиро мукаммал намуда, самтҳои инкишофи қонунгузорӣ оид ба сарватҳои зеризаминӣ муайян гарداد⁵⁸.

Таҳти мафҳуми «сарватҳои зеризаминӣ» ҳама он моддаҳои гуногуншакли дар зери замин ҷойгиршуда дар назар дошта мешавад. Дар низоми объектҳои ҳифзи муҳити зист сарватҳои зеризаминӣ объекте маҳсуб меёбад, ки ба замин алоқамандии зич дорад. Ба номгӯи сарватҳои зеризаминӣ об, газ, нафт, ангишт ва дигар моддаҳои табиатан вучуддошта ва ба вучуд меомадаро метавон ворид намуд⁵⁹.

⁵⁸ Ниг.: Ямалетдинов Р.Р. Недра как объект правовой охраны [Электронный ресурс]. <http://www.yurclub.ru/docs/pravo/0903/7.html> (санаси муроҷиат: 13.01.2021).

⁵⁹ Соҳибзода М.М. Хуқуки экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми маҳсус: нашри аввал // Зери таҳрири Сайдзода Иззатулло Ҳабибулло - директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои хуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: «ҶР-граф», 2022. – С. 140-141.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ бошад, оид ба танзими ҳуқуқии сарватҳои зеризаминӣ ҳамчун қисмати калони захираҳои табиӣ ба шакли алоҳидагӣ, ба монанди сарватҳои зеризаминии об, нафт, газ, ангишт ва монанди инҳо дар ду шакл мавриди омӯзиш қарор дода мешаванд. Дар шакли аввала сарватҳои зеризаминӣ дар якҷоягӣ ҳамчун объекти табиӣ вуҷуд дошта ва ҳолати ҳуқуқии он омӯхта шаванд. Дар ҳолати дигар, танҳо қисмати муайяни объекти табиӣ, яъне он сарватҳое, ки дар қаъри замин ҷойгир шуда, дар маҷмӯъ ва дар алоҳидагӣ мавриди омӯзиш қарор дода мешаванд.

Барои сарватҳои зеризаминиро ба сифати объектҳои ҳифзи ҳуқуқӣ эътироф кардан он бояд ба таври пурра тавсифу тафсир карда шавад, яъне бояд он аломатҳое, ки сарватҳои зеризаминиро дар муҳити зист ҷудо мекунад ва он муносибатҳоеро, ки вобаста ба истифода ва ҳифзи он ба миён меоянд, муайян карда шавад.

Сарватҳои зеризаминӣ мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 20 июля соли 1994, №983⁶⁰ ин қисми қаъри замин, ки поён аз қабати хок ва дар мавриди набудани он дар таги баҳрҳо, кӯлҳо, дарёҳо ва дигар обанборҳо то умқи дастрас, ки қабати онҳо барои гузаронидани корҳои геологӣ ва истифодай маъданҳои фоиданок дар асоси комёбиҳои илмию техникӣ дастрас аст.

Мафҳуми қонунан муайяншудаи сарватҳои зеризаминӣ ҳудуди амалишавии қонунро муайян мекунад. Онҳо ба он ҳудуди минтақае маҳдуд карда мешаванд, ки мувофиқи қонун он ҷо сарвати зеризаминӣ ба ҳисоб меравад. Алалхусус, муайян кардани онҳо вазъияти мураккабро пеш меорад, ки ба фикри мо он бояд аниқтар карда шавад.

Тибқи м. 11 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 21 июля соли 1994, №983 мафҳуми сарватҳои зеризаминӣ ба таври зерин муқаррар гардидааст: сарватҳои зеризаминӣ ин қисми қаъри замин мебошад, ки поён аз қабати хок ва дар мавриди набудани он

⁶⁰ Ахбори Шӯрои Олии ҶТ. – 1994. – №15-16. – Мод. 235; Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 1995. – №22. – Мод. 259; 2008. – № 1, к. 2. – Мод. 16. – № 12. – к. 2. – Мод. 1005; 2010. – №12. – к. 1. – Мод. 822; 2013. – №1048.

дар таги баҳрҳо, қўлҳо, дарёҳо ва дигар обанборҳо то умқи дастрас, ки қабати онҳо барои гузаронидани корҳои геологӣ ва истифодай маъданҳои фоиданок дар асоси комёбиҳои илмию техникӣ дастрас аст. Мағҳуми расман муайяншудаи сарватҳои зеризаминӣ ҳудуди амалишавии қонунро муайян мекунад. Онҳо ба он ҳудуди минтақае маҳдуд карда мешаванд, ки мувофиқи қонун он чо сарвати зеризаминӣ ба ҳисоб меравад. Алалхусус, муайян кардани онҳо вазъияти мураккабро пеш меоварад.

Бояд қайд намуд, ки дар м. 1¹ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» мағҳуми «сарватҳои зеризаминӣ» ба таври дахлдор кушода дода нашудааст, зоро тибқи сарҳати сеоми м. 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи металҳои қиматбаҳо ва сангҳои қиматбаҳо» аз 12 майи соли 2001, №12 таҳти мағҳуми «сарват» металҳои қиматбаҳо ва сангҳои қиматбаҳо фаҳмида мешавад. Аммо, дар ин чо низ мағҳуми «сарват» маънои пурраи ҳудро ифода накардааст. Бинобар ин, таҳти мағҳуми «сарватҳои зеризаминӣ» бояд на танҳо металҳои қиматбаҳо ва сангҳои қиматбаҳо, балки маъданҳо, ба монанди нафту газ, обҳои зеризаминӣ ва ғайра, ки барои истифодабарии инсон аҳаммияти хеле калон доранд, фаҳмида мешавад⁶¹.

Омӯзиши пешниҳодҳои назариявӣ оид ба мазмуни мағҳуми «сарватҳои зеризаминӣ» аз он шаҳодат медиҳад, ки он аз ду ҳолат иборат аст: а) намуди истифодай сарватҳои зеризаминӣ; б) фардикунонии сарватҳои зеризаминӣ бо воситаи нишон додани муносибати он бо дигар объектҳои табиӣ.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» фардикунонии сарватҳои зеризаминӣ, инчунин бо роҳи нишон додани ҳудуди ба ҳам пайвасти онҳо ба қуллаҳои дигари объектҳои табиӣ – қабати хок, қабати болоии замин, қаъри об ва ғайра амалӣ мешавад. Барои муайян кардани ҳудуди поёни он маҳаки

⁶¹ Тафсири Қонуни ҶТ «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» // Зери таҳрири директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳимзода М.З. – Душанбе: «Империал-Групп», 2016. – С. 18.

субъективӣ – дастрас будан барои омӯзиш ва азхудкуни геологӣ татбиқ мегардад.

Дар зери мафҳуми «маҳдудияти амудии сарватҳои зеризаминӣ» амали қонунгузорӣ ва ҳуқуқи истифодабарандай сарватҳои зеризаминиро ба минтақаи сарватҳои ба ў додашуда фахмида мешавад. Ҳамин тавр, фардикуни сарватҳои зеризаминӣ ҳамчун объекти табиӣ, ки ҳифз карда мешавад ба воситаи ҳифзи ҳуқуқи тасвиршудаи мураккаб амалӣ карда мешавад ва ин аломатҳоро дар бар мегирад:

- а) нишондодҳо оид ба муносибати сарватҳои зеризаминӣ бо дигар объектҳои табиӣ;
- б) нишондодҳо вобаста ба дастрас будани сарватҳои зеризаминӣ барои омӯзиш ва азхудкуни геологӣ;
- в) нишондодҳо дар бораи хати муайянкунандаи ҳудуди давлат ва ё барои ба истифода бурдани кӯҳ⁶².

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 20 июли соли 1994, №983⁶³ барои ҳудуди болоии сарватҳои зеризаминиро нишон додан мафҳуми «поён аз қабати хок»-ро ва агар он набошад мафҳуми «поёни аз қабати замин»-ро пешбинӣ мекунад. Мувофиқи КЗ ҶТ бошад қабати хок як қисми болоии замин ба ҳисоб меравад. Агар мо моддаҳои ихотакунандаи заминро ҳамчун хок баҳо дихем пас тавсифи болоии замин мушкилотро пеш меорад, зоро он дар қонун нишон дода нашудааст. Агар нишондодҳои қонунгузории сарватҳои зеризаминӣ аз қабили «поён аз қабати замин»-ро дар амал татбиқ кунем пас ҳама гуна воридшавиро ба қишири замин истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ меҳисобанд, лекин мо медонем, ки ин тавр нест.

⁶² Соҳибзода М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми маҳсус: нашри аввал // Зери таҳрири Сайдзода Иззатулло Ҳабибулло - директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: «ЭР-граф», 2022. – С.143-144.

⁶³ Ахбори Шӯрои Олии ҶТ. – 1994. – №15-16. – Мод. 235; Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 1995. – №22. – Мод. 259; 2008. – №1. – к. 2. – Мод. 16. – №12. – к. 2. – Мод. 1005; 2010. – №12. – к. 1. – Мод. 822; 2013. – №1048.

Дар амалия бисёр вақт заминистифодабаранда қитъаи замини худро истифода бурда, қаъри онро низ истифода мекунанд. Дар ҳамин вақт тамоми сарватистифодабарандагон низ ба қитъаи замин (барои ҷойгир кардани бино, таҷхизот ва гайра) ниёз доранд. Дар ин ҷо муайян кардани он, ки қабати замин қитъаи заминро дар бар мегирад ё қитъаи сарватҳои зеризаминиро ба мушкилӣ дучор мешавем ва дар ин ҷо шакл ва мақсади истифодабарии замин бисёр муҳим аст.

Ба сифати маҳаки фарқкунандай қабати замин аз сарватҳои зеризаминиӣ хислати истифодаи максадноки онро ҷудо мекунанд, яъне ба қадом мақсаде, ки пешниҳод карда мешавад, қонунгузорӣ ба ягон намуди сарватистифодабарӣ ишора мекунад. Истисно аз ин қоида қанданиҳои фоиданокеро, ки ба истифодаи умум дода шудааст ва дорои речай маҳсуси ҳуқуқӣ мебошад, ташкил мекунад.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминиӣ» заминистифодабарандагон метавонанд онҳоро бе барасмиятдарорӣ ва ё гирифтани иҷозатнома барои истифодаи сарватҳои зеризаминиӣ истихроҷ кунанд. Пас, қанданиҳои фоиданокро, ки ба истифодаи умум дода шудааст, метавонем сарвати зеризаминиӣ ҳисоб кунем? Онҳоро сарватҳои зеризаминиӣ ҳисобидан мумкин аст, зоро ки қоидаи истихроҷи онро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминиӣ» пешбинӣ намудааст.

Ҳамин тавр, муайянкуни ҳудуди болоии қитъаи сарватҳои зеризаминиӣ бояд бо дарназардошти тартиб ва мақсади истифодаи сатҳи замин ба амал бароварда шавад. Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминиӣ» қабати замин метавонад сарвати зеризаминиӣ ба ҳисоб рафта, ба ин сифат истифода шавад, лекин танҳо дар ҷойҳои истихроҷи қанданиҳои фоиданок. Ҳатто дар ин ҳолат ҳам қанданиҳои фоиданоке, ки аз қабати замин мебароянд, сарвати зеризаминиӣ эътироф карда мешаванд, агар ба он тартиби истифодабарие, ки дар қонун муқаррар шудааст, истифода шавад.

Муайян кардани ҳудуди поёни сарватҳои зеризаминӣ, ки дар қонун муқаррар шудааст, баҳснок мебошад. Он ҳамчун умқ барои омӯзиш ва азхудкуни геологӣ дастрас мебошад. Яъне муҳити табиии қабати замин, ки ба истифодабарандагони сарватҳои зеризаминӣ дастрас нест, сарвати зеризаминӣ эътироф карда намешавад.

Чунин ҳисобида мешавад, ки намудҳои истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ин категорияи динамикӣ буда, тағиیر меёбад. Ҳудуди поёни сарватҳои зеризаминӣ мувофиқи қонунгузории амаликунанда бояд бо дарназардошти маҷмӯи маълумотҳои геологӣ ва илмҳои табиии дигар баҳо дода шавад. Мувофиқи он замин аз се қисми геосферӣ иборат мебошад: қиши замин, мантия ва ядро. Ҳудуди байни қиши замин ва мантияро дар соли 1909 сейсмологи (зилзилашиноси) югославӣ А. Махаревич муйян кард⁶⁴. Дар натиҷаи гузаштан ба «Сатҳи Махарович» суръати мавчи сейсмолӣ (каlobидан аз таркиши зилзила) бо такон зиёд мешавад.

Амудан сарватҳои зеризаминӣ мувофиқи ҳадди амали Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» ба сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳдуд мегардад. «Сарҳади давлатӣ» ин хате мебошад, ки ба сатҳи амудии он равона буда ҳадди сарзамини давлатиро муйян мекунад (хушкӣ, об, сарватҳои зеризаминӣ, фазои ҳавоӣ), яъне ҳадди фазое, ки соҳибиҳтиёри давлатии он татбиқ мешавад, муйян мекунад.

Мафҳуми умумии ифодакунандаи сарватҳои зеризаминӣ, умуман ҳамчун объекти моликияти давлатии фонди давлатии сарватҳои зеризаминӣ ба ҳисоб меравад. Сарҳади он ба хоти амудие, ки ба сарҳади давлатӣ тӯл мекашад, муйян карда мешавад. Сарҳади кӯҳиву геологии чудокардашуда ҳамчун проексия дар умқи сарҳади замини чудокардашуда ва акватория, ки барои пеш бурдани кор оиди истифодаи сарватҳои зеризаминӣ чудо шудааст, фаҳмида мешавад.

⁶⁴ Ниг.: Мохорович А. Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://ru.wikipedia.org/wiki/> (санаи муроҷиат: 03.03.2022).

Сарватҳои зеризаминӣ ҳамчун объекти ҳифзи ҳукуқӣ – ин як қисми муҳити зист буда, дар қабати замин ва дар зери объектҳои обӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгир мешавад, ки мавҷудияти дохилии онро аз қабили обҳои зеризаминӣ ва фазои зеризаминӣ, қанданиҳои фоиданок дар қабати замин ва объектҳои зериобии бо тартиб ва мақсади пешбинишудаи қонун истифодашаванда ва васеъшавии он то дастрас будан, тамоми намуди истифодабариро дар бар мегирад⁶⁵.

Ба андешаи мо муайян кардани ҳудуди поёни сарватҳои зеризаминӣ, ки дар қонун муқаррар шудааст, баҳснок мебошад. Он ҳамчун умқ барои омӯзиш ва азхудкуни геологӣ дастрас мебошад. Яъне муҳити табиии қабати замин, ки ба истифодабарандагони сарватҳои зеризаминӣ дастрас нест, сарвати зеризаминӣ эътироф карда намешавад. Чунин меҳисобем, ки намудҳои истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ин категорияи динамикӣ буда, тағйир меёбад.

Ҳудуди поёни сарватҳои зеризаминӣ мувофиқи қонунгузории амалқунанда бояд бо дарназардошти маҷмӯи маълумотҳои геологӣ ва илмҳои табиии дигар баҳо дода шавад.

Бо дарназардошти ҷамъбасти назарияҳо ақидаи Р.Р. Ямалетдиновро ба назар гирифта, мағҳуми навбатии сарватҳои зеризаминиро муайян кардан мумкин аст. Сарватҳои зеризаминӣ ҳамчун объекти ҳифзи ҳукуқӣ – ин як қисми муҳити табиат буда, дар қабати замин ва дар зери объектҳои обӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгиранд, ки мавҷудияти дохилии онро аз қабили обҳои зеризаминӣ ва фазои зеризаминӣ, қанданиҳои фоиданок дар қабати замин ва объектҳои зериобии ба тартиб ва мақсади пешбинишудаи қонун истифодашаванда ва васеъшавии он то дастрас будан тамоми намуди истифодабариро дар бар мегирад.

Бояд зикр намуд, ки мағҳуми мазкур аҳамияти умуниҳуқуқӣ дорад, зоро дар тамоми соҳаҳои ҳукуқ истифода бурда мешавад. Ҳарчанд дар

⁶⁵ Ниг.: Ямалетдинов Р.Р. Недра как объект правовой охраны [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://www.yurclub.ru/docs/pravo/0903/7.html> (санаси муроҷиат: 03.03.2022).

доираи танзими хуқуқи гражданӣ, аз ҷумла таҳқиқоти диссертационии мо ин мағҳум чандон васеъ истифода намешавад (бинобар аҳамияти дахлдор надоштан), вале дар маҷмӯъ он қобили истифода буда метавонад, хусусан вақте сухан дар бораи хуқуқи моликияти давлат ба ин объект меравад.

Доктринаи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон афзалияти нигоҳдории табиат ва беҳбудгардонии муҳити зист, инчунин ҳамроҳ кардани муҳити табиатро ба низоми муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ҳамчун қисмати арзиши моликияти миллӣ эътироф намуд. Мақсади стратегии сиёсати давлатӣ дар соҳаи экология ин нигоҳдории низоми табиӣ, нигоҳдории тамомияти онҳо ва иҷрои функсияи таъмини муҳити зисти организмо барои инкишофи барҷастаи ҷамъият, баланд бардоштани сифати зиндагӣ, беҳбуд кардани саломатии аҳолӣ ва ҳолатҳои демографӣ, таъмини бехатарии экологии мамлакат ба ҳисоб меравад.

Ин мақсадҳо ҳангоми иҷро намудани шароитҳои зерин амалӣ карда мешаванд:

- нигоҳдорӣ ва барқарорсозии низоми табиат, гуногуншаклии биологии онҳо ва қобилияти худидоракунӣ ҳамчун шароити ҳаёти ҷомеаи инсонӣ;
- таъмини истифодаи самараноки сарватҳои табиӣ ва дастрасии баробар ба сарватҳои табиӣ;
- таъмини ҳолати хуби муҳити зист ҳамчун шароити муҳимми беҳбудкуни сифати зандагӣ ва саломатии аҳолӣ.

Сиёсати давлатӣ дар соҳаи экология ба принсиipi тараққиёti барҷаста, ки дар Конференсияи СММ оид ба муҳити зист ва тараққиёт (Рио-де-Женейро соли 1991) муқаррар шудааст, асос меёбад. Ба самтҳои асосии сиёсти давлатӣ дар соҳаи экологӣ инҳо дохил мешаванд:

- таъмини барҷастаи истифодаи сарватҳои табиат, ки бо роҳи истифодаи эҳтиёткоронаи сарватҳои табиии азnavшавандар азnavнашавандар;

- кам кардани ифлосшавии мұхити зист (партовҳо ва дигарҳо) ва нигоҳдории сарватҳо;
- нигоҳдорӣ ва барқароркунии мұхити табиат.

Хуқуқи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми иҷозатдиҳӣ» аз 2 августи соли 2011, №751 ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият» аз 28 феврали соли 2004, №19 амалӣ карда мешавад. Мувофиқи боби 64 Низомнома дар бораи хусусиятҳои иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои алоҳидаи фаъолият, ки бо қарори Ҳукумати ҔТ аз 1 сентябри соли 2005, №337⁶⁶ намуди фаъолияти иҷозати истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ буда инҳоро дарбар мегирад:

- омӯзиши геологӣ аз чумла ҷустуҷӯй, баҳогузорӣ ва қашфи ҷойҳои истиҳроҷи қанданиҳои фоиданок ва дигар таҳқиқотҳои геологӣ;
- истиҳроҷи қанданиҳои физикӣ;
- истифодаи партовҳои истехсоли минералҳои кӯҳӣ ва коркарди онҳо;
- истифодаи қанданиҳои фоиданоки ба истифодаи умум гузашта;
- ҷамъоварии ҷисмҳои минерологӣ, палеанталогӣ ва кӯҳӣ;

Фаъолият оиди истиҳроҷи обҳои зеризаминӣ дар асоси иҷозатнома барои истифодаи обҳои маҳсус ба амал бароварда мешавад.

Мақомотҳои иҷозатномадиҳанд Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (мақомоти иҷроияи иҷозатномадиҳӣ – Сарраёсати геологӣ дар назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон – оид ба ҷустуҷӯй, баҳогузорӣ ва қашфи сарватҳои геологӣ, ҷамъоварии ҷисмҳои минерологӣ, палеонтологӣ ва кӯҳӣ; Вазорати энергетика ва захираҳои оби ҔТ оид ба истиҳроҷи нафт, газ ва ангишт; оид ба истиҳроҷи сарватҳои дигари минераливу гайриминералӣ, аз он чумла оид ба истифодаи партовҳои истехсолу

⁶⁶ Низомнома дар бораи хусусиятҳои иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият, ки бо қарори Ҳукумати ҔТ аз 1 апрели соли 2005, №337 тасдиқ шудааст // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҔТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаси муроҷиат: 19.01.2021).

истихрочи минералҳои қўхӣ ва коркарди онҳо); Вазорати энегетика ва захираҳои оби ҶТ оид ба истифодаи канданиҳои фоиданоки ба истифодаи умум гузашта;

Хуччатҳои иловагӣ барои гирифтани иҷозатнома розигии мақомоти иҷроияи маҷаллии ҳокимияти давлатӣ; маълумотнома оид ба имкониятҳои техниқӣ, технологӣ ва кадрӣ; маълумотнома оид ба нишондиҳандаҳои техникиву иқтисодии фаъолияти 5 соли охир ба ғайр аз шахсоне, ки бори аввал ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ машғул шудаанд; маълумотнома оиди омӯзиши геологии қитъаи сарватҳои зеризаминии иҷозатдодашуда; нақшай тиҷоратӣ оиди азхудкунии қитъаи сарватҳои зеризаминии иҷозатдодашуда; шартномаи маҳсулотсупории ашёи хоми минералии истихроҷшуда ё маҳсулоти молӣ аз мақомоти маҳсуси ваколатдори давлатӣ барои пур кардани Фонди давлатии сангъи металҳои қиматбаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳолатҳои истихрочи сангъи металҳои қиматбаҳо мебошад⁶⁷.

Барои гузаронидани корҳои геологиву геофизикии минтақавӣ, банақшагирии геологӣ, корҳои ҷустуҷӯй ва қашшоғӣ, ки аз ҳисоби буҷети давлат гузаронда мешавад, қашфиётҳои муҳандисиву геологӣ, корҳои илмиву таҳқиқотӣ, палеонтологӣ ва ғайра, ки ба омӯзиши умумии сарватҳои зеризаминӣ равона шудааст, корҳои геологӣ барои пешгӯй кардани заминчунбӣ, ташкил ва ҷорӣ кардани мониторинги муҳити табиат, назорат кардани реҷаи обҳои зеризаминӣ, инчунин корҳои дигаре, ки бе қоидавайронкунӣ гузаронда мешавад, иҷозатнома талаб карда намешавад. Корҳои нишондодашуда бо тартиби муайншуда дар Фонди давлатии маълумотҳои геологии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар назди Сарраёсати геологии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта мешавад.

Гузарондани ҷустуҷӯй, баҳогузорӣ ва қашфиёти геологии канданиҳои фоиданоки дастраси умумро метавонад бе гирифтани иҷозатнома, лекин

⁶⁷ Ниг.: Шонасрiddинов Н.Ш. Договорное регулирование энергоснабжения: учебное пособие. – Душанбе: «Сино», 1992. – С. 25.

дар асоси лоихаи бо Сарраёсати геологияи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқашуда аз ҷониби истифодабарандагони сарватҳои зеризаминӣ ба амал мебароранд. Барои ичро кардани ин корҳо истифодабарандагони сарватҳои зеризаминӣ мувофиқи шартнома метавонад ташкилотҳои соҳаи дигарро ҷалб намояд.

Барои омӯзиши геологии сарватҳои зеризаминӣ ҳуқуқи гузарондани банақшагирии геологӣ, ҷустуҷӯ, қашфиётҳо ва баҳогузории ҷои истихроҷи канданиҳои фоиданок истифода мешавад.

Ҳангоми ҷустуҷӯ ва баҳогузорӣ агар ҷои истихроҷе маълум карда шавад, ки аз ҳудуди мувофиқи иҷозатнома ҷудошуда берун мебарояд, пас бо дарҳости шаҳси иҷозатномагирифта минтақаи ҷудошуда метавонад вазеъ карда шавад, то, ки ба ҳама ҷои истихроҷ ҳуқуқ пайдо кунад.

Пас аз гузарондани экспертизаи маълумотҳои геологӣ оиди захирай канданиҳои фоиданок дар минтақаи сарватҳои зеризаминӣ, ки дар онҷо иҷозатнома барои омӯзиши геологии сарватҳои зеризаминӣ амал мекунад, дорандай ин иҷозатнома, ки корҳои қашфиётҳои геологиро аз ҳисоби моликияти ҳуд маблағгузорӣ мекунад, ба гирифтани иҷозатнома барои истихроҷи канданиҳои фоиданок ҳуқуқи аввалиндараҷа дорад. Агар дар давоми ду соли пас аз тасдиқ намудани захирай ҳама минералии ҷои истихроҷи қашфшуда ин ҳуқуқро истифода нақунем онро аз даст медиҳем.

Истихроҷи канданиҳои фоиданоки ҷои истихроҷ ба қашфиёти он (дар ҳудуди минтақаи ҷудошуда), инчунин ба коркард кардани партовҳо аз ҷониби ташкилотҳои истихроҷкунанда ва истеҳсолоти ба онҳо алоқамандро ҳам ҳуқуқ медиҳад.

Иҷозатнома барои коркард кардани сарватҳои зеризаминӣ метавонад ба ҳама ҷои истихроҷи канданиҳои фоиданок ё як қисми алоҳидай он дода шавад. Коркард кардани ҷои истихроҷи канданиҳои фоиданок аз ҷониби истифодабарандагони гуногуни сарватҳои зеризаминӣ бояд мувофиқи нақшаи технологӣ, ки истифодаи

беэхтиётоаро истисно мекунад, сурат мегирад. Мувофиқаи амали истифодабардагони сарватҳои зеризаминӣ бо қарори онҳо ба як корхонае, ки ба он дигар корхонаҳо ба иҷроқунии функсияи мувофиқакунанда бовар доранд, вогузор карда мешавад. Шарти нишондодашуда дар мундариҷаи иҷозатнома оиди коркард кардани инҷои истихроҷ қайд карда мешавад⁶⁸.

Чун қоида иҷозатнома танҳо ба истифодаи як ҷои истихроҷ дода мешавад. Дар ҳолатҳои истиснӣ як иҷозатнома метавонад ба истифодаи якчанд ҷойҳои истихроҷи хурд, ки дар шароити якхелаи қӯҳиву геологӣ ҷойгир аст дода шавад. Агар ин ҷойҳои истихроҷи хурд барои коркард кардани комплексӣ муттаҳид карда шуда бошанд ва истифодаи онҳо аз ҷониби як шахс даромаднок бошад, шарти мазкур (як иҷозатнома барои якчанд ҷойҳои истихроҷ) татбиқ карда мешавад.

Иҷозатнома ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ бо санади Ҳукумати ҶТ бо пешниҳоди мақомоти иҷроияи иҷозатномадиҳӣ дода мешавад. Қарорро дар бораи иҷозатнома оид ба қанданиҳои фоиданоки дастраси умум Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул менамояд ва иҷозатномаро низ ин мақомот медиҳад.

Пешниҳод оид ба додани иҷозатнома ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ба вазорату идораҳои зерин мувофиқа карда шудааст:

– оид ба ҷустуҷӯ, баҳогузорӣ ва қашфи сарватҳои зеризамини геологӣ ва ҷамъоварии навъҳои минерологӣ, палеонтологӣ ва қӯҳӣ ба Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сарраёсати назорати давлати оид ба бехатарии гузарондани кор ва назорати қӯҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Сарраёсати геологии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон).

⁶⁸ Ниг.: Клеандров М.И. Энергетика и право: что улучшать на базе научных исследований? Гудков И.В., Лахно П.Г. Актуальные проблемы правового регулирования энергетических отношений, Попондопуло В.Ф. Энергетическое право и энергетическое законодательство: общая характеристика, тенденции развития, Селиверстов С.С. К вопросу о понятии энергетического права // «Энергетика и право». М.: Изд. «Юрист», 2008.

– оид ба истихрочи нафт, газ ва ангишт оиди истифодаи сарватҳои зеризамиинии минераливу ғайриминералӣ, аз ҷумла оиди истифодаи партовҳои истеҳсолот, истихрочи минералҳои кӯҳӣ ва коркард қардани онҳо ба Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сарраёсати назорати давлати оиди бехатарии гузарондани кор ва назорати кӯҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Сарраёсати геологии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Мувофиқи иҷозатнома сарватҳои зеризамиинӣ дар намуди қитъа дода мешавад, ки блоки сарватҳои зеризамиинии геометризатсияшударо дар бар мегирад ва дар қисми ҷудошудаи кӯҳиву геологӣ қайд қарда мешаванд. Додани ҳуқуқ ба истифодаи қитъаи замин пас аз гирифтани иҷозатнома ва қитъаи кӯҳӣ бо тартиби муқаррар намудаи қонун ба амал бароварда мешавад.

Ҳаҷми пардоҳти маҳсус барои истифодаи сарватҳои зеризамиинӣ дар қарордод оид ба истифодаи сарватҳои зеризамиинӣ бо тартиби муқаррарнамудаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян қарда шудааст.

Муҳлати амали иҷозатномаро мақомоти иҷозатномадиҳӣ мувофиқи талаботи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба намудҳои алоҳидаи фаъолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» муқаррар мекунад. Ҳангоми дароз қардани муҳлати амали иҷозатнома сифат ва самаранокии кори иҷроқардаи истифодабарандагони сарватҳои зеризамиинӣ, аз қабили чорабиниҳо оид ба ҳифзи сарватҳои зеризамиинӣ ва муҳити зист, саривақт супоридани пардоҳт барои истифодаи сарватҳои зеризамиинӣ ва гайтаро ба назар мегиранд.

Иҷозатнома аз ду қисм иборат аст: сарлавҳа ва мундариҷаи (шартҳои) иҷозатнома. Ба иҷозатнома рақами геологӣ ё кӯҳӣ, ки ба тартиби муқарраршуда дода мешавад, замима қарда мешавад. Додани иҷозатнома ба истифодаи сарватҳои зеризамиинӣ бо роҳи гуфтушуниди

бевосита, инчунин бо роҳи гузаронидани озмун (тендер) ба амал бароварда мешавад. Бо воситай озмун додани иҷозатнома вақте сурат мегирад, ки агар дар як объект якчанд талабгор вучуд дошта бошад.

Пас аз гирифтани дарҳост ба истифодабарандай сарватҳои зеризаминӣ ба мақсади он ки соҳибкор – муроҷиаткунанда нақшай тиҷоратӣ ё пешбуруди корҳои техникиву иқтисодиро тартиб дидад, маълумоти кӯтоҳи геологӣ оиди қитъаи сарватҳои зеризаминӣ пешниҳод карда мешавад.

Мақомоти иҷроияи иҷозатномадиҳӣ дар давоми як моҳ Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сарраёсати назорати давлатӣ оид ба бехатарии гузаронидани кор дар саноат ва назорати кӯҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Фонди давлатии маълумоти геологӣ оиди сарватҳои зеризаминии ҶТ-ро дар бораи додани иҷозатнома огоҳ месозад ва нусхай ҳуҷҷатҳоро барои нигоҳдорӣ ба Фонди давлатии маълумоти геологӣ оид ба сарватҳои зеризаминии Ҷумҳурии Тоҷикистон месупорад.

Пас аз гирифтани иҷозатнома дорандай он ҳуқуқ дорад, ки дар бораи қитъаи ба ў чудошуда маълумотҳои муҳими геологиро дастрас намуда, барои гирифатани маълумот пардоҳт кунад. Дар ҳолате, ки ҳисоботи озод мавҷуд набошад, нусхай маводҳои (ҳисботҳо), ки аз ҳисоби маводҳои литсензиат тартиб дода шудааст, пешниҳод карда мешавад.

Дорандай иҷозатнома бояд фаъолияташро оиди иҷозатнома дар давоми як сол аз рӯзи бақайд гирифтани иҷозатнома амалий намояд⁶⁹.

Танзими шартномавии истифодай сарватҳои табиӣ, бо ёрии Созишнома оид ба тақсими маҳсулот ба амал бароварда мешавад. Масъалаҳои танзими ҳуқуқии созишнома оид ба тақсими маҳсулот дар

⁶⁹ Ниг.: Положение об особенностях лицензирования отдельных видов деятельности от 3 апреля 2007 года № 172 (В редакции постановлений Правительства РТ от 01.10.2007 г. № 518, 01.04.2008 г. № 179, 27.08.2008 г. № 443, 02.12.2008 г. № 613, 29.08.2009 г. № 472, 31.08.2009 г. № 507, 01.10.2009 г. № 566, 31.10.2009 г. № 624, 02.12.2009 г. № 668, 12.02.2010 г. № 62, 03.12.2010 г. № 646, 30.04.2011 г. № 203, 01.08.2011 г. № 384, 01.08.2012 г. № 396) [Электронный ресурс]. http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=17301 (санаси муроҷиат: 03.03.2013).

рисолаҳои олимони зерин баррасӣ шудааст: А.Ф. Шарифуллин⁷⁰, В.Н. Кокин⁷¹, В.Н. Лиситса⁷², М.И. Клеандров⁷³.

Дар асари М.И. Клеандров, ки ба омӯзиши масъалаҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои соҳибкорӣ дар соҳаи ҷустуҷӯ ва баҳогузории ҷойҳои истихроҳи нафт баҳшида шудааст, ҳамзамон созишнома чун шартномаи умумии соҳибкорӣ баҳогузорӣ карда мешавад. В.Н. Лиситса дар асараш «Созишномаҳои байналмилалии сармоягузорӣ (шартномаҳо, қарордодҳо)» муайян мекунад, ки созишнома оид ба тақсими маҳсулот яке аз созишномаҳои сармоягузории байналмиллалӣ ба ҳисоб меравад. Созишнома оид ба тақсими маҳсулотро ба қатори созишномаҳои сармоягузории намуди дигар баррасӣ мекунад, инчунин масъалаи муайян кардани табииати ҳуқуқии созишномаро муҳтасар баррасӣ мекунад.

Дар асари В.Н. Кокин диққати асосӣ ба таҳлили ҳуқуқии замина ва самтҳои асосии ҳимояи ҳуқуқи сармоягузор ҳангоми истифодаи сарватҳои табиӣ дар шароити созишнома оид ба тақсими маҳсулот равона карда шудааст. Қисми зиёди асарҳои А.Ф. Шарифуллин ба баррасии масъалаҳои танзими ҳуқуқии иҷрои созишнома, андозбандӣ, тақсими моликият ва маҳсулот баҳшида шудааст. Ҳамзамон муаллиф шартҳои асосии созишномаро таҳлил намуда, хислати ҳуқуқии созишномаро тадқиқ мекунад. Хислати созишнома оид ба тақсими маҳсулотро бо шартномаҳои ба ҳам монанд муқоиса мекунад.

Ҳиссаи арзандай худро дар илм оид ба масъалаҳои танзими ҳуқуқии созишнома оид ба тақсими маҳсулот олимони зерин гузаштаанд: Н.Н. Вознесенская, Б.Д. Клюкин, М.И. Махлина, Р.Н. Салиева, А.Ф. Стругов, О.М. Теплов, А.Ф. Шарифуллина. Масъалаҳои ҷудогонаи танзими ҳуқуқии созишнома оид ба тақсими маҳсулот аз ҷониби мутахассисони

⁷⁰ Ниг.: Шарифуллина А.Ф. Соглашения о разделе продукции: понятие, заключение, реализация: автореферат дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – 24 с.

⁷¹ Ниг.: Кокин В.Н. Защита прав инвестора при недропользовании на условиях соглашения о разделе продукции в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – 192 с.

⁷² Ниг.: Лисица В.Н. Международные инвестиционные соглашения (договоры, контракты): дис. ... канд. юрид. наук. – Новосибирск, 2003. – 186 с.

⁷³ Ниг.: Клеандров И.М. Правовое регулирование предпринимательских (хозяйственных) отношений в сфере поиска и оценки месторождений нефти: дис. ... канд. юрид. наук. – Тюмень, 2004. – 213 с.

зерин омӯхта шудааст: С.М. Богданчиков, Н.Г. Доронина, В.Н. Кокин, Л. Кочарян, С.А. Сосна.

Ҳамзамон оид ба масъалаҳои амалисозии созишнома оид ба тақсими маҳсулот як қатор асарҳои олимон-иқтисодчиён ба монанди В.А. Грушин, М.К. Клубничкин, А.А. Конопляник, А.И. Перчик, М. Субботин, А.Н. Токарев мавҷуд аст. Дар адабиёт мағҳумҳои гуногун оид ба созишнома оид ба тақсими маҳсулот чой дода шудааст.

Созишнома оид ба тақсими маҳсулот (анг. Production Sharing Agreement) намуди маҳсуси шартнома оид ба таъсис додани корхонаи муштарак ба шумор меравад. Одатан созишнома оид ба тақсими маҳсулот ин шартномаи басташудаи байни ширкати хориции истихроҷкунанда (пудратчӣ) ва корхонаи давлатӣ (тарафи давлат) буда, пудратчиро уҳдадор мекунад, ки ў корҳои қашофию ҷустуҷӯй гузаронад ва мувофиқи шарти созишнома дар ҳудуди минтақаи муайяншуда (қаламрави қарордодӣ) истифодай онро ба роҳ монад⁷⁴.

Ба андешаи М.К. Муляев созишнома оид ба тақсими маҳсулот шартномаи соҳибкорӣ мебошад, ки дар ҳуд унсурҳои ҳусусӣ-ҳуқуқӣ ва умумӣ-ҳуқуқиро таҷассум мекунад. Мағҳуми қонунии созишнома оид ба тақсими маҳсулот мувофиқати ҳудро бо муқаррароти қонунгузории гражданиӣ оид ба шартномаҳо ифода мекунад. Созишнома оид ба тақсими маҳсулот бо мазмуни ҳуд хислати гражданиӣ-ҳуқуқӣ дорад.

Дар навбати ҳуд алоқамандии шартномаро бо фаъолияти соҳибкорӣ, хислати пулакӣ доштани он, таркиби мураккаби ҳуқуқӣ, таркиби субъективии маҳсус, тартиби маҳсуси бастани шартнома, баррасии баҳсҳо, инчунин танзими умумӣ-ҳуқуқии муносибатҳо ба мақсади таъмин намудани манфиати давлат ва ҷамъият, мавҷудияти унсурҳои умумӣ-ҳуқуқии созишнома ва мувофиқати аломатҳои онро ба шартномаи соҳибкорӣ қайд мекунад⁷⁵.

⁷⁴ Ниг.: Соглашение о разделе продукции // Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: http://ru.wikipedia.org/wiki/Соглашение_о_разделе_продукции (санаси муроҷиат: 03.03.2022).

⁷⁵ Ниг.: Мулявин М.К. Соглашение о разделе продукции: гражданско-правовые признаки и правовые основы заключения: дис. ... канд. юрид. наук. – Казань, 2007. – 226 с.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот» аз 5 марта соли 2007 № 238⁷⁶ созишнома оид ба тақсими маҳсулот – шартномае мебошад, ки тибқи он ҔТ ба субъекти фаъолияти соҳибкорӣ (сармоягузор) ба музд ва ба муҳлати муайян барои ҷустуҷӯ, иктишоф, тадқик, истихроҷ ва коркарди қанданиҳои фоиданоки кони маъданӣ дар созишнома нишон дода шударо барои иҷрои корҳои вобаста ба ин намудҳои фаъолият ҳуқуқҳои истиснӣ медиҳад ва сармоягузор уҳдадор мешавад, ки фаъолияти дар созишнома нишон дода шударо аз ҳисоби худ ва бо ҷуброни зиёни таваккали эҳтимолӣ аз ҳисоби худ амалӣ гардонад.

Созишнома ҳамаи шартҳои истифодай сарватҳои зеризаминӣ, аз ҷумла шартҳо ва тартиби тақсими маҳсулоти истеҳсолшударо дар байни тарафҳои созишнома мутобиқи Қонуни мазкур муайян менамояд.

Шартҳои истифодай сарватҳои зеризаминӣ, ки дар созишнома муайян карда мешаванд, бояд ба қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқат намоянд.

Номгӯи конҳои маъданҳои фоиданокро, ки ҳуқуқи истифодай сарватҳои зеризаминӣ онҳо бо шарти тақсими маҳсулот мутобиқи Қонуни мазкур дода мешавад, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар мекунад.

Асоси ба номгӯй дохил кардани конҳои маъданҳои фоиданок, ки ҳуқуқи истифодай онҳо бо шарти тақсими маҳсулот дода мешавад, номатлубии шартҳои маблағгузорӣ кардани корҳои барои қитъаи мазкур мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 20 июляи соли 1994, №983 набудани имконияти маблағгузории бучавӣ барои истифодай самараноки конҳои мазкур, аз ҷумла ҳолатҳои зерин буда метавонанд:

– кони маъданҳои фоиданок дар маҳалҳои баландкӯҳ ва ё дур аз маҳалҳои аҳолинишин ҷойгир шудааст ва барои истифодай он шароит ва инфрасоҳторҳои лозимӣ вуҷуд надоранд;

⁷⁶ Ахбори Маҷлиси Олии ҔТ. – 2007. – №3. – Мод. 171; 2008. – №6. – Мод. 458.

– чустучӯ, иктишоф, тадқиқ ва коркарди кони маъданҳои фоиданок технологияи серхарҷ ва маблағи калонро талаб менамоянд.

Шартномаҳои байни давлат ва сармоягузорон, ки то мавриди амал қарор гирифтани қонуни мазкур баста шудаанд, мутобиқи шартҳои дар онҳо муайяншуда ичро карда мешаванд. Дар ин маврид қонуни мазкур нисбати шартномаҳои зикрёфта ба ҳамон андозае татбиқ карда мешавад, ки ҳуқуқ ва манфиатҳои дар шартномаҳо ифодаёфтаи сармоягузорро маҳдуд намесозад. Созишнома мувофиқи тартиби муқарраркардаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҶТ баста мешавад.

Шартҳои истифодаи сарватҳои зеризамиинии ин ё он кони маъданҳои фоиданокро мақомоти ваколатдори Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намуда, лоиҳаи созишномаро тартиб медиҳад ва бо сармоягузор гуфтушунид мекунад. Дар сурати гузаронидани озмун созишнома бо ғолиби он, ки барои бастани созишнома шартҳои беҳтарин пешниҳод намудааст, баста мешавад. Дар шартҳои озмун бояд иштироки шахсони ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар роҳи ичрои корҳои тибқи созишнома бо хиссае, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян кардааст, пешбинӣ шуда бошад. Созишномаро аз тарафи давлат мақоми ваколатдори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон имзо мекунад⁷⁷.

Ичрои кор ва намудҳои фаъолияти («корҳои тибқи созишнома») дар созишнома пешбинишуда мутобиқи барномаҳо, лоиҳаҳо, нақшаҳо ва сметаҳое, ки бо тартиби муайянкардаи созишнома тасдиқ шудаанд, амалӣ карда мешаванд. Корҳо тибқи созишнома бо риояи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳо ва қоидаҳои ҳифзи меҳнат ва таъмини бехатарии корҳо, ҳифзи сарватҳои зеризамиинӣ, муҳити табиии зист ва саломатии аҳолӣ ичро карда мешаванд.

Дар созишнома бояд уҳдадориҳои сармоягузор оид ба масъалаҳои зерин пешбинӣ шуда бошанд:

- ба шахсони ҳуқуқии муқими Ҷумҳурии Тоҷикистон додани ҳуқуқи

⁷⁷ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷ. – 2007. – №3. – Мод. 171; 2008. – №6. – Мод. 458; 2012. – №887.

иштирок дар ичрои корҳои тибқи созишнома ба сифати пудратчиён, молфиристонандагон, боркашонҳо ё намудҳои дигари фаъолият дар асоси шартномаҳои байни онҳо ва сармоягузор;

– ҷалб кардани кормандон – шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба миқдори на камтар аз 70 фоизи шумораи умумии шахсони ба ичрои корҳои тибқи созишнома ҷалбшуда;

– ҷалб кардани кормандони хориҷӣ танҳо дар давраи ибтидои корҳои тибқи созишнома ва ё дар сурати набудани чунин кормандон аз ҷониби ҶТ, дар давраҳои минбаъдаи корҳо.

Баъди итмоми муҳлати амали созишнома сармоягузор уҳдадор аст, ки кони маъданҳои фоиданоки барои истифодабарӣ ба ӯ додашударо ба давлат баргардонад. Тартиб ва муҳлати баргардонидани кони маъданҳои фоиданок дар созишнома муайян карда мешаванд. Бо мақсади ҳамоҳангсозии корҳои тибқи созишнома тарафҳо шӯрои директоронро дар асоси ҷамъиятӣ таъсис медиҳанд, ки ба ҳайати он шумораи баробари намояндагони тарафҳо дохил мешаванд. Шумора, ҳукуқ ва вазифаҳои шӯрои директорон, инчунин тартиби кори шӯро дар созишнома муайян карда мешавад.

Тартиби таъин кардани намояндагони тарафи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шӯрои директорон ва ваколати онҳоро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар менамояд. Маҳсулоти истеҳсолшуда байни сармоягузор ва давлат мутобики созишномаи байни онҳо тақсим карда мешавад. Дар созишнома (ба истиснои ҳолатҳое, ки дар қисми дуюми моддаи мазкур муқаррар карда шудаанд), нуқтаҳои зерин бояд пешбинӣ шуда бошанд:

– муайян кардани ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолшуда ва арзиши он, ки ба андозаи талафи меъёрии технологӣ кам карда шудааст;

– муайян кардани қисми маҳсулоти истеҳсолшуда, ки ба моликияти сармоягузор барои ҷуброни ҳароҷоти ба ичрои корҳои тибқи созишнома (минбаъд - «маҳсулоти ҷуброн») сарфшуда дода мешавад. Дараҷаи ниҳоии маҳсулоти ҷуброн набояд аз 70 фоиз зиёд бошад. Таркиби

харочоти сармоягузор, ки барои ҳисоби миқдори маҳсулоти ҷуброн ба инобат гирифта мешавад, дар созишнома мутобики қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешавад;

- тартиби тақсими маҳсулоти фоида байни давлат ва сармоягузор;
- тартиби ба давлат супоридани қисми маҳсулоти истеҳсолшуда ё эквиваленти арзиши он аз тарафи сармоягузор;
- тартиби гирифтани қисми ба сармоягузор мансуби маҳсулоти истеҳсолшуда.

Дар ҳолатҳои алоҳида дар созишнома тартиби дигари тақсими маҳсулоти истеҳсолшуда ё эквиваленти арзиши ин маҳсулот байни давлат ва сармоягузор ва тартиби муайян кардани ҳиссаи маҳсулоти истеҳсолшуда, ки ба давлат ва сармоягузор мансуб аст, пешбинӣ шуда метавонад. Тартиб ва таносуби тақсими маҳсулоти истеҳсолшуда байни иштирокчиёни созишнома вобаста аз арзёбии кони маъданҳои фоиданок, нишондиҳандаҳои иқтисодии лоиҳаи техникий ва дигар омилҳои техникий-иктисодӣ дар созишнома муайян карда мешаванд. Шартҳои нишон додашудаи созишнома бояд дар шартҳои озмун пешбинӣ карда шаванд⁷⁸.

Сармоягузор маҳсулоти истеҳсолкардаи худро, ки ба он ҳукуқи моликият дорад, аз ҳудуди гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси шартҳои муайянкардаи созишномаи тарафҳо бидуни маҳдудияти миқдори содирот бо риоя кардани муқаррароти қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бароварда метавонад.

Бо ҳамин мақсад Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар созишнома барои аз ҳудуди Тоҷикистон баровардани маҳсулоти ба сармоягузор тааллуқдошта ба сармоягузор барои содироти маҳсулот ҳиссаи (квотаи) дарозмуддат пешбинӣ менамояд. Молу мулке, ки сармоягузор баъди имзои созишнома харидаст ё бунёд кардааст ва барои ичрои корҳои тибқи созишнома истифода мебарад, моликияти сармоягузор аст, агар дар созишнома ҳолати дигар пешбинӣ нашуда бошад.

⁷⁸ Ахбори Маҷлиси Олии Ҷ.Т. – 2007. – №3. – Мод. 171; 2008. – №6. – Мод. 458; 2012. – №887.

Хукуқи моликият ба ин молу мулк метавонад аз рӯзе, ки арзиши молу мулки мазкур аз тарафи давлат пурра пардохта шудааст ва рӯзе, ки созишинома қатъ гардидааст, аз сармоягузор ба давлат гузарад. Дар давоми муҳлати эътибори созишинома ба сармоягузор пурра хукуқ дода мешавад, ки ин молу мулкро аз рӯйи созишиномаи ичрои кор истифода намояд. Дар ин сурат, масъулияти нигоҳдории молу мулки номбурда ва хатари осеби тасодуфии он ба зиммаи сармоягузор гузошта мешавад.

Маълумотҳои аввалияни геологӣ, геофизикӣ ва кимиёвӣ, ҳамчунин намунаи ҷинсҳои маъдан, ки ба сармоягузор дар раванди ичрои корҳо тибқи созишинома дастрас гардидаанд, моликияти давлат ҳисоб меёбанд. Сармоягузор ҳукуқ дорад, ки бо риояи шартҳои маҳфият барои ичрои корҳои тибқи созишинома ин маълумот ва намунаҳоро истифода барад.

Сармоягузор ҳукуқ дорад, ки дар асоси шартнома аз иншоотҳои нақлиёти қубурӣ ва дигар иншоотҳои мавҷудаи нақлиётӣ, ҳамлу нақл, нигоҳдорӣ ва коркарди маъдан истифода барад. Сармоягузор дар доираи кор метавонад барои нигоҳдорӣ, коркард ва ҳамлу нақли маъдан иншоотҳои мазкур дар созишинома бо назардошти Қонун муайян карда мешавад. Дар ҷараёни ичрои созишинома оиди тақсими маҳсулот ҳисоб ва пардохти андозҳо мутобиқи тартиби муқаррарнамудаи Кодекси андози ҶТ амалӣ гардонида мешаванд.

Баҳисобгирии фаъолияти молиявию ҳочагии сармоягузор зимни ичрои корҳо тибқи созишинома аз рӯйи ҳар созишинома ба таври алоҳидагӣ ва ҳамчунин ҷудо аз ҷунин баҳисобгирий дар мавриди ичрои дигар кор, ки бо созишинома алоқаманд нест, сурат мегирад. Тартиби ин баҳисобгирий тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешавад.

Баҳисобгирии муҳосибавӣ ва ҳисботии ичрои корҳо аз рӯйи созишинома бо асьори миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ё худ бо асьори хориҷӣ сурат мегирад. Агар баҳисобгирии муҳосибавӣ бо асьори хориҷӣ сурат гирад, маълумоти ҳисботе, ки манзури мақомоти давлатӣ

мешавад, бояд бо асьори хориҷӣ ва асьори миллӣ ҳисоб карда шавад. Ҳамзамон, ҳамаи маълумоти бо асьори хориҷӣ ҳисобкардашуда бояд аз рӯйи қурби асьор, ки Бонки миллии Тоҷикистон дар рӯзи пардоҳт муайян кардааст, ба асьори миллӣ гардонида шавад.

Сармоягузор барои ичрои корҳо аз рӯйи созишнома бояд дар бонкҳои ҶТ ва (ё) давлатҳои хориҷӣ суратҳисобҳои маҳсуси бонкии дорои асьори миллӣ ва (ё) асьори хориҷӣ дошта бошад, ки танҳо барои ичрои корҳои дар созишнома зикршуда истифода бурда мешаванд.

Сармоягузор метавонад ҳукуқ ва вазифаҳои дар созишнома муайянгардидаи худро ба шахси ҳукуқӣ ё шахси воқеии дигар танҳо бо ризоияти тарафи ҶТ пурра ё қисман voguzorad, ба шарте, ки ин шахсон захираи кофии молиявӣ, техниқӣ ва таҷрибаи идоракунӣ, ки барои ичрои кор тибқи созишнома зарур аст, дошта бошанд.

Ҳукуқу вазифаҳои дар созишнома муайянгардида ба таври хаттӣ бо роҳи тартиб додани санади маҳсусе, ки қисми таркибии созишнома ба ҳисоб меравад, бо тартиб ва дар муҳлати муайяннамудаи созишнома ба зиммаи шахси ҳукуқӣ ё воқеии дигар voguzor карда мешаванд ва зимни ин иҷозатнома барои истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар давоми 30 рӯзи ба имзо расидани санади мазкур аз нав ба расмият дароварда мешавад. Сармоягузор метавонад бо ризоияти мақомоти ваколатдори давлатӣ молу мулк ва ҳукуқҳои молу мулкии худро ҳамчун гарав барои ичрои уҳдадориҳое, ки вобаста ба ичрои созишнома қабул кардааст, бо риояи талаботи қонунгузории граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода барад.

Шартҳои созишнома дар давоми муҳлати муайяншуда эътибор доранд. Шартҳои созишномаро танҳо бо розигии тарафҳо ва ҳамчунин бо талаби яке аз тарафҳо дар сурати моҳиятан дигар шудани вазъият тибқи Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон тағиیر додан мумкин аст. Тағииротҳо ба шартҳои созишнома бо розигии тарафҳо аз рӯйи тартиби барои қабули созишнома пешбинӣ гардида ворид карда мешавад.

Агар дар давоми муҳлати эътибори созишнома ба қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёрхое муқаррар гарданд, ки ба натиҷаи фаъолияти тиҷоратии сармоягузор дар доираи созишнома таъсири манғӣ мерасонанд, ба созишнома тағйиротхое ворид карда мешаванд, ки барои натиҷаи фаъолияти тиҷоратии сармоягузор матлуб буда, ба вай имконият медиҳад, ки ба натиҷаи тиҷоратии ҳангоми татбиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони имзо кардани созишнома ноил гардад.

Тартиби ворид намудани чунин тағйирот дар созишнома муайян карда мешавад. Муқаррароти мазкур дар бораи тағйир додани шартҳои созишнома дар сурати ба меъёрҳои (қоидаҳои) бехатарии иҷрои кор, ҳифзи сарвати замин, муҳити табиии зист ва сиҳатии аҳолӣ ворид намудани тағйирот ба қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла бо мақсади мутобиқ гардидани онҳо бо чунин меъёрҳо (қоидаҳо), ки дар амалияи байналмилалӣ маъмулу эътироф гардидаанд, татбиқ карда намешавад.

Ба сармоягузор ҳифзи ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳое, ки дар натиҷаи имзои созишнома соҳиб гаштааст ва дар амал татбиқ менамояд, кафолат дода мешавад. Ба сармоягузор амали санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва санадҳои ҳуқуқии мақомоти худидора, ки ҳуқуқҳои дар натиҷаи имзо кардани созишнома соҳибгардидаашро маҳдуд мекунанд, даҳл надоранд, ба истиснои маҳдудияти дастурҳое, ки мақомоти даҳлдори назорат мутобиқи қонунгузории ҶТ бо мақсади таъмини бехатарии иҷрои кор, ҳифзи сарвати замин, муҳити табиии зист, сиҳатии аҳолӣ, ҳамчунин бо мақсади таъмини бехатарии ҷамъиятӣ ва давлатӣ муқаррар менамояд.

Бояд қайд кард, ки назорати иҷрои созишномаро мақомоти ваколатдори Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи салоҳияташ анҷом медиҳад. Салоҳият ва вазифаҳои мақомоти ваколатдор ва мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ бо тартиби муқаррарнамудаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминиӣ» аз 20 июли соли 1994,

№983 аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешаванд. Намояндагони мақомоти ваколатдори Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ичрои созишномаро таҳти назорат мегиранд, танҳо бо мақсади назорати ичрои созишнома ҳуқуқи ба иншоотҳое, ки корҳои мазкурро анҷом медиҳанд, бемамоният ворид шудан, ҳамчунин ҳуқуқи дастрас намудани ҳуччатҳоро доранд.

Амали созишнома баъди гузаштани муҳлати эътибори он ё худ бо мувофиқаи тарафҳо пеш аз муҳлат ва ҳамчунин бо дигар асосҳо ва бо тартиби пешбининамудаи созишнома мутобики қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки то рӯзи имзо шудани созишнома амал мекунад, қатъ мегардад. Қатъи амали созишнома ба истиснои расмиёти озмун бо мувофиқаи тарафҳо аз рӯйи тартибе, ки барои мавриди амал қарор гирифтани созишнома пешбинӣ шудааст, амалӣ гардонида мешавад.

1.3. Ҳуқуқи моликият ва дигар ҳуқуқҳои молу мулкӣ ба сарватҳои зеризаминӣ

Дар низоми муносибатҳои ҳуқуқи гражданий дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ мавқеи муҳимро м. 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 20 июли соли 1994, №983 ҳуқуқи молкияти давлат будани сарватҳои зеризаминӣ ва захираҳои қаъри замин, ки ба сатҳи замин истихроҷ нашудаанд, ишғол мекунад. Муқарраршавӣ бо қонунгузории амалкунандай Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти аҳамияти хоси ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба сарватҳои зеризаминӣ, тартиби маҳсуси додани қаъри заминро барои истифода пешбинӣ менамояд.

Дар адабиёти илмӣ ҳуқуқи моликият ба маънои субъективӣ ва объективӣ фаҳмида мешавад. Ҳуқуқи объективӣ маҷмӯи муқаррароти меъёрӣ мебошад, ки дар қонунгузорӣ ва дигар шаклҳои ифодаи расмии ҳуқуқ (қарорҳои амсоли судӣ, одатҳои ҳуқуқӣ ва ғайра) мустаҳкам карда мешавад. Ба маънои объективӣ ҳуқуқи моликият маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқие

мебошад, ки муносибатхоро вобаста ба мансубияти неъматҳои молумулкӣ ба субъекти муайян танзим карда мешаванд ва меъёрҳои хукуқ имконияти моликро тибқи салоҳидиди худ соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намудани моликият, хусусият ва худуди рафтори соҳибмулк, тарзҳои ҳифзи моликитятро муқаррар менамояд. Хукуқи моликият он маҷмӯи меъёрҳои хукуқие фаҳмида мешавад, ки онҳо ин шаклҳои азхудкуни неъматҳои моддиро ба танзим медароранд.

Хукуқи субъективӣ – низоми хукуқу озодиҳои инсон, салоҳияти хукуқӣ, манфиатҳои субъекти хукуқ мебошад, ки амалӣ гаштани онҳо аз азму ирода, хоҳиш ва фаъолияти амалии ин субъектҳо вобастагӣ дорад⁷⁹. Хукуқи моликият ба маънои субъективӣ ин хукуқи қонунан эътирофгардида ва ҳифзшавандай субъект оид ба тибқи салоҳидиди худ соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намудани молу мулкаш мебошад.

Моликият ин муносибати байни одамон (гурӯхи одамон) вобаста ба тасарруфи ашё ва тавассути ашё мебошад⁸⁰. Ба ақидаи Г.Ф. Шершенович аз нуқтаи назари иқтисодӣ молу мулк захираи неъматҳоест, ки онҳоро шахс дорад ва ашёву амалҳои бегонаро ташкил медиҳанд⁸¹.

Мафҳуми моликият ба маънои иқтисодӣ шакли азхудкуни неъматҳои моддӣ аз тарафи субъектҳо фаҳмида мешавад. Асосан шакли азхудкуни неъматҳои моддӣ ба тариқи умумӣ, ҷамъиятий ва инфиродӣ вучуддорӣ мекунанд. Дар ин асос ҳукуқи моликиятий асосан тақсим мешавад ба ҳукуқи моликияти давлатӣ, яъне ҳукуқи моликиятий, ки азхудкуни умумӣ дар вай муқаррар карда мешавад ва ҳукуқи моликияти хусусӣ, ки дар азхудкуни инфиродӣ мустаҳкам карда мешавад.

Ҳукуқи моликияти давлатӣ ба сарватҳои табии ин ҳукуқи қонунан эътирофшуда ва ҳифзшавандай давлат оид ба тибқи ваколатҳои дар

⁷⁹ Ниг.: Сотиволдиеv Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳукуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии қасбӣ. – Душанбе: «Сино», 2018. – С. 374.

⁸⁰ Ниг.: Ерофеев Б.В. Экологическое право: учебник. – 3-е изд., доп. – М.: ИД ФОРУМ:ИНФРА-М, 2006. – С. 76.

⁸¹ Ниг.: Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 года). – М.: Фирма-СПАРК, 1995. – С. 94.

қонунгузорӣ пешбинишуда соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намудани сарватҳои табиӣ ба манфиати халқ мебошад⁸².

Тибқи м. 236 Кодекси граждании ҶТ моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шакли хусусӣ ва оммавӣ (давлатӣ) мавҷуд мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон моликияти давлатҳои хориҷӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ метавонад вучуд дошта бошад, ба шарте, ки дар қонун тартиби дигар муқаррар нашуда бошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди шаклҳои муҳталифи моликият шароити зарурии баробар фароҳам меоварад ва ҳимояи онҳоро таъмин мекунад.

Моликияти хусусӣ моликияти шаҳрвандон ё шахси ҳуқуқии гайридавлатӣ ё иттиҳодияҳои онҳо мебошад. Моликияти ҷамъиятӣ, аз ҷумла ташкилотҳои динӣ, шакли маҳсуси моликияти хусусӣ аст. Ба моликияти хусусӣ метавонад ҳама гуна молу мулӯқ, ба ғайр аз шаклҳои алоҳидай молу мулӯқ, ки мутобиқи санади қонунӣ наметавонанд марбут ба шаҳрвандон ё шахси ҳуқуқӣ бошанд, дохил шавад. Теъдод ва арзиши молу мулке, ки моликияти хусусӣ мебошад, маҳдуд карда намешавад.

Сарватҳои табиӣ объекти моликияти истиснои давлатӣ ҳисоб мешаванд, яъне он объектҳо мебошанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо ба давлат тааллуқ доранд. Ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба сарватҳои табиӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусияти зерин дорад:

- моликияти истиснои давлат мебошанд;
- дорои речай оммавӣ-ҳуқуқӣ мебошанд;
- нисбати ин объектҳо як соҳибмулӯқ муқаррар шудааст, дигар соҳибмулӯқ ба вучуд намеояд;
- объекти ин ҳуқуқ таъиноти экологӣ (таъмини муҳити зист) ва иқтисодӣ (манбаи даромад) доранд;

⁸² Ниг.: Соҳибзода М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми умумӣ: нашри аввал // Зери таҳрири Сайдзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: «ЭР-граф», 2021. – С. 214.

- маҳдудияти хуқуқҳои соҳибмулк дар масъалаи нест кардани ин обьектҳо;
- ин обьектҳо на ҳамеша шакли ашёро доранд (иклим, нури офтоб, фазои ҳавоӣ);
- ин обьектҳо дар якчоягӣ, на дар алоҳидагӣ обьекти хуқуқи моликияти давлатӣ мебошанд (дараҳт, об, хок ва ғайра дар ҷангал), яъне ҷудонашаванда ва дар натиҷаи таҳаввулот пайдо шудаанд;
- гумнақунандагии соҳибмулк;
- сарвати табиии бесоҳиб намебошанд.

Хуқуқи моликият ба замин ва дигар обьектҳои табиӣ ҳусусияти экологӣ доранд. Ин фарқиятро метавон дар ду гурӯҳ муттаҳид намуд: а) фарқият вобаста ба истифодаи замин ва дигар обьектҳои табиӣ ҳамчун обьекти моликият; б) фарқият аз мазмуни худи хуқуқи моликият ба ин обьектҳои табиӣ бармеояд⁸³.

Субъекти хуқуқи моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон давлат, шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, иттиҳодияҳои ҷамъиятий, ташкилотҳои динӣ, дигар иттиҳодияҳои шаҳрвандон ва колективҳо, воҳидҳои марзию маъмурӣ, давлатҳои хориҷӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ, дигар шахси хуқуқӣ ва воқеии хориҷӣ мебошанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон даҳлнопазирии молу мулк ва имконоти татбиқи хуқуқи моликияти ҳар як моликро таъмин менамояд. Қонун навъҳои молу мулкеро, ки танҳо дар моликияти давлатӣ буда метавонанд, муайян менамояд.

Дар м. 238 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон вазъи хуқуқӣ ва намудҳои моликияти давлатӣ муайян карда шудааст, ки мувофиқи он моликияти давлатӣ дар шакли моликияти ҷумҳурияӣ ва коммуналӣ баромад мекунад. Моликияти ҷумҳурияӣ аз ҳазинаи ҷумҳурияӣ ва молу мулке, ки мутобиқи санади қонунӣ ба шахси хуқуқии давлатии ҷумҳурияӣ вобаста карда шудааст, иборат мебошад.

⁸³ Ниг.: Ерофеев Б.В. Экологическое право: учебник. – 3-е изд., доп. – М.: ИД ФОРУМ:ИНФРА-М, 2006. – С. 76.

Маблағҳои буҷети чумхурӣ, захираи тиллоио асьор ва хазинаи алмос, объектҳои моликияти истиснои (мутлак)-и давлатӣ ва дигар молу мулки давлатӣ, ки ба шахси ҳуқуқии давлатӣ вобаста карда нашудаанд, хазинаи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил медиҳанд. Моликияти коммуналӣ аз хазинаи маҳаллӣ ва молу мулке, ки мутобиқи санади қонунӣ ба шахси ҳуқуқии коммуналӣ вобаста карда шудаанд, иборат мебошад. Маблағҳои молу мулки буҷети маҳаллӣ ва дигар молу мулки коммуналӣ, ки ба шахси ҳуқуқии коммуналӣ вобаста карда нашудаанд, хазинаи маҳаллиро ташкил медиҳанд. Молу мулкero, ки таҳти моликияти давлат қарор доранд, ба шахси ҳуқуқии давлатӣ дар асоси ҳуқуқи хочагидорӣ ё идораи оперативӣ вобаста кардан мумкин аст.

Дар асоси м. 13 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва м. 239 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон замин, сарватҳои зеризаминӣ, об, фазои ҳавоӣ ва олами набототу ҳайвонот, дигар боигарии табиӣ моликияти истиснои давлатӣ мебошанд ва давлат истифодаи самараноки онҳоро ба манфиати ҳалқ кафолат медиҳад. Ҳусусияти татбиқи ҳуқуқи моликият ба замин ва дигар захираҳои табииро Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунгузории замин ва дигар қонунҳо муқаррар менамоянд. Аз ин муқаррарот бармеояд, ки сарватҳои табиӣ моликияти истиснои давлат мебошанд. Объектҳои зикршуда дар ҳуқуқи моликиятӣ дигар субъектҳо қарор дода намешавад ва ин объектҳоро танҳо давлат тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ барои истифодабарӣ пешниҳод менамояд.

Объекти ҳуқуқи моликият молу мулк мебошад. Сухан дар бораи молу мулке меравад, ки ҳангоми мавҷудияти ҳуқуқи моликиятӣ дар асл вучуд дорад ва метавонад аз ҷониби молик инфириодӣ гардонида шуда, сарфи назар аз ҳамаи дигар шахсон аз худ карда мешавад. Аз ин рӯ, масалан фазои кайҳонӣ, офтоб ва дигар ҷирмҳои осмонӣ, ки инсон кашф накардааст, ҳавои атмосфера, ҳамчун молу мулке, ки метавонанд объекти ҳуқуқи моликият бошанд, баррасӣ карда намешаванд.

Бо ҳамин сабаб ба объекти ҳуқуқи моликияти давлатӣ марбут донистани фазои ҳаво (м. 13 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон), олами ҳайвонот чун организми зинда, ки ба таври доимӣ ё муваққатӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуданд ва дар ҳолати озоди табии қарор доранд, шубҳаангез мебошанд⁸⁴. Объекти ҳуқуқи моликият наметавонад аз соҳибии молик бидуни ихтиёри ӯ бароварда шавад, ба истиснои ҳолатҳое, ки бевосита дар қонун пешбинӣ шудааст.

Ин шарти зарурӣ нисбат ба аксарият ҳайвоноти ваҳшӣ, ки метавонанд аз як кишвар ба кишвари дигар муҳоҷирat намоянд, вуҷуд надорад. Ҳайвоноти ваҳшӣ метавонанд ҳангоме объекти ҳуқуқи моликият бошанд, ки агар онҳо дар ҳудудҳои пӯшидаи табиии таҳти ҳифзи давлат (мамнӯъгоҳҳо, парваришгоҳҳо ва ғ.), нигоҳ дошта шаванд ё ҳангоме, ки онҳо муҳити табиии зист дошта, гирифта шуда бошанд.

Хусусиятҳои объекти ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба боигарии табии дар инҳо зоҳир мегардад: табиатан пайдо мешаванд; ба сифати объекти алоҳида баромад менамоянд (замин, об, сарватҳои зеризаминиӣ, олами наботот ва ғ.); дар алоқамандии низоми экологӣ қарор доранд; муҳити табиии зистро ташкил мекунанд; дар қонунгузорӣ пешбинӣ карда мешаванд (масалан, энергияи офтоб ва энергияи шамолӣ объекти моликият шуда наметавонанд); дар ҳудуди давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин дар минтақҳои истисноии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор доранд.

Дар қонунгузорӣ моликияти истисноии давлат будани намудҳои алоҳидаи объектҳои табии пешбинӣ карда шудааст. Сарватҳои зеризаминии Ҷумҳурии Тоҷикистон пурра моликияти давлатӣ буда, ба моликони зерин дода мешавад: а) ба мақомоти муайянӣ давлатӣ бо роҳи ба онҳо додани ҳуқуқи моликӣ; б) ба истифодабарандагони сарватҳои зеризаминиӣ бо роҳи интиқоли ҳуқуқи истифодаи бемуҳлат ё таҳқими ҳуқуқи истифодаи муҳлатноки сарватҳои зеризаминиӣ⁸⁵.

⁸⁴ Ниг.: Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобоҷонов И.Ҳ., Бадалов Ш.Қ. Тафсири Кодекси граждании ҶТ (қисми якум). – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – С. 555.

⁸⁵ Ниг.: Соҳибзода М.М. Ҳуқуқи экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ: қисми умумӣ: нашри аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло – директори Маркази миллии қонунгузории

Дар ҶТ сарватҳои зеризаминӣ моликияти хусусӣ шуда наметавонад. Хариду фурӯш, тухфакунӣ, ба гарав мондани қитъаҳои манбаи сарватҳои зеризаминӣ ё ивазкунии худсаронаи онҳо манъ аст. Кирдорҳое, ки рӯйирост ё пинҳонӣ боиси вайроншавии ҳуқуқи моликияти давлат ба сарватҳои зеризаминӣ мегардад, манъ аст.

Замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон моликияти истисноии давлат буда, давлат истифодаи самараноки онро ба манфиати ҳалқ кафолат медиҳад. Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон низ пешбинӣ намудааст, ки замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон моликияти истисноии давлат буда, давлат истифодаи самараноки онро ба манфиати ҳалқ кафолат медиҳад. Даъвои заминҳои авлодӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон эътибор надорад. Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонанд ҳуқуқи истифодабарии қитъаи заминро бо асосҳо, шартҳо ва андозае, ки Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон ва қонунгузории гражданий муқаррар намудааст, бегона намоянд. Ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ қитъаҳои замин бе ҳуқуқи бегона намудани ҳуқуқи истифодабарии ин қитъаҳои замин дода мешаванд (м. 2).

Мутобики Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон об моликияти истисноии давлат мебошад ва давлат истифодаи самаранок ва ҳифзи онро ба манфиати ҳалқ кафолат медиҳад. Дар асоси м. 8 Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон об моликияти истисноии давлат буда, давлат истифодаи самараноки онро ба манфиати ҳалқ кафолат медиҳад. Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки ҳуқуқи моликияти истисноии давлат будани обро вайрон мекунанд, тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд. Иншооти хочагии об, ки таъиноти маҳсуси стратегӣ доранд, моликияти давлат буда, ба ичора ва идоракуни шаҳсӣ додани онҳо қатъиян манъ аст. Рӯйхати иншооти хочагии об, ки таъиноти маҳсуси стратегӣ доранд, аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешавад.

назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. – Душанбе: «ЭР-граф», 2021. – С. 218.

Олами ҳайвоноти Ҷумҳурии Тоҷикистон низ моликияти истисноии давлат буда, молики онҳо давлат ба ҳисоб мераванд. Мувофиқи м. 3 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи олами ҳайвонот» олами ҳайвоноти Ҷумҳурии Тоҷикистон моликияти истисноии давлат буда, давлат муҳофизат ва истифодаи самараноки онро ба манфиати халқ кафолат медиҳад.

Дар м. 4 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳудудҳои табии маҳсус муҳофизатшаванда» зикр шудааст, ки ҳудудҳои табиии маҳсус муҳофизатшаванда моликияти истисноии давлат буда, давлат истифодаи самараноки онҳоро ба манфиати халқ кафолат медиҳад. Амалҳое, ки ошкоро ё пинҳонӣ ҳуқуки моликияти давлатии ҳудудҳои табиии маҳсус муҳофизатшавандаро вайрон мекунанд, манъ мебошанд.

Дар адабиёти илмии ватанӣ пешниҳод карда мешавад, ки нисбатан дуруст аст, ки агар молу мулки зикргардида (моликияти истисноии давлат) умуман на моликияти истисноии давлатӣ, балки сарватҳои умуниҳалқӣ дониста шаванд. Ҳамчунин, зарурати қабули қонуни маҳсуси умумӣ дар бораи объектҳои сарватҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар адабиёти илмӣ асоснок менамоянд.

Ҳамзамон, ба номгӯи объектҳо дар қатори дигар объектҳо ҳатман илова намудани замини истифодаи умум (кӯча, хиёбон, майдон, гузаргоҳҳо, роҳҳо, заминҳои назди соҳил, гулгаштҳо, боғҳо дар нуқтаҳои аҳолинишин); соҳилҳои дарё, кулҳо ва дигар захираҳои обӣ, ки дорои аҳамияти умунидавлатӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ мебошанд, инчунин дигар иншооте, ки ба моликияти шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ, давлатҳои хориҷӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ интиқол дода намешаванд, дохил карда шаванд⁸⁶.

Ҳамин тавр, объектҳои экологӣ (аз ҷумла, сарватҳои табииӣ) моликияти истисноии давлат мебошанд ва давлат истифодаи самараноки онҳоро ба манфиати халқ кафолат медиҳад. Соҳибӣ ва истифодаи ҳуқуки

⁸⁶ Ниг.: Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобоҷонов И.Ҳ., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждании ҶТ (қисми якум). – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – С. 561.

моликият ба объектҳои экологиро санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намудаанд.

Соҳибмулки сарватҳои табиӣ дорои ваколати соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намудани ин объектҳо мебошад. Ин ваколатҳо мазмуни ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба сарватҳои табииро ташкил медиҳанд. Ваколатҳои соҳибмулки сарватҳои табиӣ маҳдуд мебошад ва ин маҳдудиятҳо дар асосҳои зерин инъикос меёбад: 1) ичрои талаботҳои экологӣ; 2) ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонуни шахсони дигар; 3) маҳдудиятҳои қонуни ҳуқуқи моликият ба захираҳои табиӣ бо мақсадҳои иҷтимоӣ, бо он сабаб, ки замин ва дигар захираҳои табиӣ асоси ҳаёт ва фаъолияти халқе, ки дар ҳудуди ҷойгиршавии ин захираҳои табиӣ зиндагӣ мекунанд, маҳсуб меёбад⁸⁷.

Хусусияти асосӣ ва фарқкунандай ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба сарватҳои табиӣ дар он ифода мегарад, ки соҳибмулк объективо мазкурро на ба манфиати худ, балки ба манфиатҳои оммавӣ истифода ва ихтиёрдорӣ менамояд. Ҳамчунин, соҳибмулк тибқи салоҳидиди худ на ҳама гуна амалро метавонад нисбати объективо табиӣ анҷом дихад, балки танҳо дар доираи он ваколатҳое, ки қонунгузорӣ пешбинӣ намудааст, объективо мазкурро соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ менамояд.

Ваколати соҳибӣ ба сарватҳои табиӣ аз имконияти ҳуқуқии таъминшударо ҳақиқатан татбик гардиданни моликияти ҳуқуқи молу мулк иборат мебошад. Ҳуқуқи соҳибии давлат нисбат ба молу мулки ба ӯ тааллукдошта бо имконияти баҳисобигирии моликияти давлатӣ ва ҳимояи он вобаста мебошад.

Ҳуқуқи истифодай сарватҳои табиӣ имконияти қонунан аз молу мулк ба даст овардани хосиятҳои табиии фоиданоки он ва ҳамчунин аз он гирифтани фоида ба манфиати халқ мебошад ва чунин баҳрабардорӣ бо мақсади қонеъгардонии талаботи моддии халқ ва муҳайё кардани ҳаёти арзанда ва инкишофи озодонаи инсонро таъмин менамояд, ба роҳ

⁸⁷ Ниг.: Ерофеев Б.В. Экологическое право: учебник. – 3-е изд., доп. – М.: ИД ФОРУМ:ИНФРА-М, 2006. – С. 76.

монда мешавад. Сарватҳои табиӣ ба манфиати халқ мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Ҳамзамон, бо дарназардошти он ки сарватҳои табиӣ моликияти истисноии давлат мебошанд, давлат истифодаи самараноки ин объектҳоро ба манфиати халқ кафолат медиҳад. Яъне, халқ бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ имконияти истифода бурдани сарватҳои табииро доранд. Қонунгузорӣ ҳуқуқи истифобарии намудҳои алоҳидаи сарватҳои табииро ба манфиати халқ кафолат додааст. Масалан, ҳуқуқи истифодабарии табиат, ҳуқуқи истифодабарии қитъаи замин, ҳуқуқи истифодабарии об, ҳуқуқи истифодабарии ҷангал ва ғайра.

Хусусияти асосии ҳуқуқи моликият ба сарватҳои табиӣ дар он ифода меёбад, ки объектҳои мазкур дар соҳибии давлат боқӣ монда, танҳо ба дигар субъектон ҳуқуқи истифодабарии ин объектҳо пешниҳод карда мешавад. Ваколати ихтиёрдории объектҳои табиӣ низ ваколати истисноии давлат боқӣ мемонад. Дар шароити муосири кишвар ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ танҳо ҳуқуқи истифодабарии сарватҳои табиӣ пешниҳод карда мешавад. Дар қонунгузории соҳавӣ давлат ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ваколати ихтиёрдорӣ намудани ҳуқуқи истифодабарии баъзе намудҳои объектҳои сарватҳои табииро пешниҳод менамояд.

Масалан, дар м. 2² Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар шудааст, ки «ҳуқуқи истифодабарии қитъаи замин бо ҳуқуқи бегона намудани он объекти маҳсуси муносибатҳои ҳуқуқи гражданиӣ буда, метавонад предмети хариду фурӯш, тухфа, иваз, ичора, гарав ва дигар аҳдҳо бошад ва инчунин ба тариқи мерос ва бо тартиби умумии ба даст овардани ҳуқуқ, ки Кодекси мазкур ва қонунгузории гражданиӣ муқаррар намудааст, ба дигар шахс гузарад».

Ҳуқуқи ихтиёрдории сарватҳои табиӣ аз имконияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ таъминшудаи муайян намудани тақдири ҳуқуқии сарватҳои табиӣ иборат мебошад. Ҳадди ваколати ихтиёрдории давлат нисбат ба сарватҳои табиӣ дар қонунгузорӣ муқаррар шудааст. Ихтиёрдорӣ намудани сарватҳои табиӣ бо роҳҳои гуногун мумкин аст, ки амалий гардад. Сарватҳои табиӣ

асосан бо роҳи ба дигар субъектон додани ҳуқуқи истифодабарии бемуҳлат, муҳлатноки сарватҳои табиӣ, ба иҷора додани истифодабарии баъзе захираҳои табиӣ, дар асоси иҷозатнома додани ҳуқуқи истифодабарии объектҳои табиӣ ва ғ., ихтиёрдорӣ карда мешавад.

Тартиб ва шаклҳои ихтиёрдорӣ намудани сарватҳои табиӣ бевосита дар қонунгузорӣ муайян карда мешаванд. Масалан, дар м. 5 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризамини» аз 20 июли соли 1994, №983 пешбинӣ гардидааст, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ихтиёрдорӣ ва идора кардани фонди давлатии сарватҳои зеризамини, аз ҷумла якҷоя бо мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон, вилоятҳо шаҳру ноҳияҳо ихтиёрдорӣ ва идора кардани фонди маъданҳои фоиданоки маъмулиро амалий менамояд.

Дар баробари ин, дар Қонуни мазкур зикр гардидааст, ки корхонаҳои давлатӣ, кооперативӣ, муассисаҳои ҷамъиятӣ, ташкилоту муассисаҳо, субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ сарфи назар аз шакли моликияташон ва шаҳрвандон, аз ҷумла шаҳсони ҳуқуқӣ ва шаҳрвандони давлатҳои дигар истифодабарандай сарватҳои зеризамини буда метавонанд, агар санадҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошад. Сарватҳои зеризамини барои истифода ба муҳлати муайян ё бе маҳдудияти муҳлат дода мешаванд.

Ҳамин тавр, ваколатҳои соҳибмулкии сарватҳои табиӣ дорои ҳусусиятҳои зерин мебошад: якум, ин ваколатҳо бояд тибқи талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амал бароварда шаванд; дуюм, вакалотҳои соҳибмулки сарватҳои табиӣ мумкин аст, ки аз тарафи мақомоти ваколатдори давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ аз номи соҳибмулк амалий карда шаванд.

Ҳуқуқи моликиятӣ тибқи асосҳои пешбинамудаи қонун ба вучуд меояд ва дар ҳолатҳои муқаррарнамудаи қонунгузорӣ қатъ мегардад. Асосҳои ба даст овардани ҳуқуқи моликият гуфта, маҷмӯи фактҳои ҳуқуқӣ фаҳмида

мешавад, ки онҳо боиси пайдоиши ҳуқуқи моликияти шахси муайян мебошанд⁸⁸.

Асосҳои ба даст овардани ҳуқуқи моликият ба сарватҳои табиӣ дар қонунгузорӣ пешбинӣ карда мешавад. Асосҳои умумии ба даст овардани ҳуқуқи моликият дар Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудааст. Ҳуқуқи моликиятро ба моли наве, ки шахс барои худ, бо риояи қонун ва дигар санади ҳуқуқӣ тайёр кардааст ё сохтааст, аз ҷониби ҳамин шахс ба даст оварда мешавад. Ҳуқуқи соҳибӣ ба молу мулкero, ки молик дорад, шахси дигар дар асоси шартномаи ҳариду фурӯш, иваз, тухфа кардан ё дигар аҳҷҳои аз ихтиёрдорӣ баровардани молу мулк ба даст оварданаш мумкин аст.

Ба андешаи М.М. Бринчук⁸⁹ захираҳои табиӣ, ки дар моликияти ҳусусӣ қарор доранд, мумкин аст дар ҳолатҳои зерин ба моликияти давлатӣ гузаранд:

- аз ҳисоби молу мулк ситонидани пардоҳт мутобики ӯҳдадориҳои МОЛИК;
- гирифтан барои эҳтиҷоти давлатӣ тибқи ҳарид;
- гирифтани объекте, ки бо вайрон кардани талаботи қонунгузорӣ истифода мешавад;
- гузариш тибқи мерос ба давлат;
- реквизитсия;
- мусодира;
- милликунонӣ.

Дар қонунгузории гражданий ва адабиёти илмӣ асосҳои қатъ гардидани моликияти давлатӣ муайян карда шудааст. Яке аз тарзҳои маҳсуси қатъ гардидани моликияти давлатӣ ин ҳусусигардонии моликияти давлатӣ мебошад. Ҳусусигардонии моликияти давлатӣ ин фаъолияти аз тарафи давлат мувоғики тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии

⁸⁸ Ниг.: Қурбонов Қ.Ш. Ҳуқуқи гражданий: қисми 1 (китоби дарсӣ). – Душанбе: «ЭР-граф», 2014. – С. 328.

⁸⁹ Ниг.: Бринчук М.М. Экологическое право: учебник. – 2-е изд., прераб и доп. – М.: Юристъ, 2004. – С. 158.

Тоҷикистон амалишаванд оид ба додани молу мулки таҳти моликияти давлатӣ қарордошта ба моликияти хусусии шахсони воқеӣ ва ҳукуқӣ мебошад.

Тибқи м. 9 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хусусигардонии моликияти давлатӣ дар ҔТ» аз 16 майи соли 1997, №464⁹⁰ объектҳое, ки мутобики м. 13 Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон моликияти истисноии давлатӣ мебошанд, ҳамчунин объектҳои мероси таърихӣ ва сарвати миллӣ, биноҳо ва иншооти мақомоти давлатӣ, низомҳои оби нӯшокӣ, корхонаҳои мудофиа корхонаҳо оид ба нигоҳдошти партовҳои радиоактивӣ, инчуни молу мулки неругоҳи барқии обии «Норак» хусусӣ гардонида намешаванд.

Аз муқаррароти зикршуда бармеояд, ки ҳукуқи моликияти давлатӣ ба сарватҳои табиӣ бо роҳи хусусигардонии моликияти давлатӣ қатъ карда намешаванд, инчуни мувоғики м. 8 ҳамин қонун ягон намуди сарватҳои табиӣ ба сифати объекти хусусигардонӣ баромад намекунанд.

Барои вайрон қардани ҳукуқи моликият ба сарватҳои табиӣ шахс ба ҷавобгарӣ қашида мешавад. Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгарии маъмурӣ ва ҷиноятиро барои риоя накардани ҳукуқи моликияти давлатӣ ба сарватҳои табиӣ муқаррар намудааст. Кодекси ҳукуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон⁹¹ ҷавобгарии маъмуриро барои риоя накардани ҳукуқи моликияти давлатӣ ба замин (м. 141), риоя накардани ҳукуқи моликияти давлатӣ ба сарватҳои зеризаминӣ (м. 165), вайрон қардани ҳукуқи моликияти давлатӣ ба захираҳои об (м. 173), риоя накардани ҳукуқи моликияти давлатӣ ба ҷангал (м. 180), риоя

⁹⁰ Ахбори Маҷлиси Олии ҔТ. – 1997. – № 10. – Мод. 160; 2002. – № 4. – қ. 1. – Мод. 167; 2003. – № 12. – Мод. 699; 2009. – № 3. – Мод. 90; 2016. – № 7. – Мод. 630; 2002. – № 4; 2003. – № 71; 2009. – № 497; 2016. – № 1352; 2017. – № 1402; 2020. – № 1686.

⁹¹ Ахбори Маҷлиси Олии ҔТ. – 2008. – №12. – қ. 1. – Мод. 989. – Мод. 990; с.2009, №5, мод.321, №9-10, мод.543; с.2010, №1, мод.2, мод.5, №3, мод.153, №7, мод.547, №12, қ.1, мод.812; с.2011, №6, мод.430, мод.431, №7-8, мод.610, №12, мод.838; с.2012, №4, мод.256; №7, мод.685, мод.693, №8, мод.814, №12, қ.1, мод.1004; с.2013, №3, мод.181, №7, мод.508; с.2014, №3, мод.143, мод.144, №7, қ.1, мод.389, мод.390; с.2015, №3, мод.201, №7-9, мод.707, мод.708, №11, мод.955, №12, қ.1, мод.1108; с.2016, №3, мод.130, мод.131, мод.132, №5, мод.359, мод.361, №7, мод.613, мод.614, №11, мод.877; с.2017, №1-2, мод.5, мод.6, №5, қ.1, мод.275, №7-9, мод.568, мод.585; с.2018, №1, мод.9, №5, мод.268, мод.269; с.2019, №1, мод.8, №6, мод.312, мод.313, №7, мод.464.

накардани ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба олами ҳайвоноту наботот (м. 203) пешбинӣ намудааст.

Кодекси чиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ як қатор чиноятҳоро умуман дар соҳаи амнияти экологӣ ва ҳифзӣ муҳити зист муқаррар намудааст, аз ҷумла, бақайдгирии аҳди ғайриқонунӣ бо замин (м. 261), ҳудсарона ишғол намудани қитъаи замин ва соҳтмони ҳудсарона дар он (м. 338), ғайриқонунӣ додани қитъаи замин (м. 338¹), несту нобуд кардан ё осеб расонидан ба ҷангали (м. 235) ва ғ.

Ба гайр аз қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба захираҳои табииӣ, аз ҷумла сарватҳои зеризаминӣ, дар як қатор санадҳои конститутсионии давлатҳои хориҷӣ пешбинӣ шудааст.

Ҳамин тавр, б. 2, м. 132 Конститутсияи Шоҳигарии Испания аз 27 декабря соли 1978 ба моликияти давлатӣ, аз ҷумла захираҳои табиии минтақаи иқтисодӣ ва шелфи континенталиро дохил мекунад⁹². Мувофиқи б. 108 санади конститутсионии Канада аз соли 1867, ҳама шахтаҳо, канданиҳои фоиданок ва ҳуқуқи коркарди сарватҳои зеризаминӣ, инчунин ҳамаи маблағҳо, ки барои пардоҳти шахтаҳо, канданиҳои фоиданок ва ҳуқуқ ба коркарди сарватҳои зеризаминӣ тааллуқ доранд, ба вилоятҳои гуногун мансубанд.

Набояд ки ин меъёро ҳамчун ҳадафи қонунгузор дар ҷорӣ намудани муомилоти озоди қитъаҳои зеризаминӣ дар оянда маънидод кард. Баръакс, сухан дар бораи меъёри умумии Конститутсия ва меъёри маҳсуси дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» мавҷудбуда, ки гардиши озоди канданиҳои зеризамириро манъ мекунад, меравад.

Дар робита бо ин номуайянӣ, баъзе муаллифон оид ба зарурати мустаҳкамкунӣ, инчунин моликияти ҳусусӣ ба сарватҳои зеризамириро талаб мекунанд. Зоро шакли давлатии моликият ба сарватҳои зеризаминӣ, ки дар қонунгузорӣ оварда шудааст, ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандонро ба ҳуқуқи истифодаи қитъаи

⁹² Ниг.: Конституции зарубежных государств: учебное пособие. – М., 1997. – С. 297-354.

зеризаминӣ ва принсиби баробархуқуқӣ ба ҳама шаклҳои моликиятро вайрон мекунад.

Бинобар ин онҳо пешниҳод мекунанд, ки шаклҳои гуногуни моликият ба қаъри заминро муқаррар намуда, имкони супоридани (фурӯш) аз ҷониби давлат ҳуқуқи молик будан ба сарватҳои зеризаминӣ мустаҳкам карда шаванд⁹³. А.Н. Вилегжанин ва А.Ф. Самохвалов ҳамчунин ба паҳншавии мутлақи ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба захираҳои табиӣ зид мебошанд⁹⁴.

Далел овардани зарурати мустаҳкам кардани тамоми шаклҳои моликият ба қитъаҳои қаъри замин дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» танҳо бо вайрон кардани ҳуқуқҳои шаҳрвандон, ки ба вайрон шудани принсиби баробархуқуқии ҳамаи шаклҳои моликият оварда мерасонад, ба қадри коғӣ асоснок нест. Қитъаҳои сарватҳои зеризаминӣ ягона объекте нестанд, ки дар муомилот маҳдуданд ва ё пурра аз он хориҷ карда шудаанд ва агар чунин ҳолат ба назар гирифта шавад, пас имкони пайдо шудани дилҳоҳ шакли моликият ба ҳама гуна объект бояд муқаррар карда шавад ва аз Кодекси гражданий Ҷумҳурии Тоҷикистон гурӯҳбандии объектҳои ҳуқуқи гражданий аз рӯйи дараҷаи иштироки онҳо дар муомилот, бояд пурра аз байн бурда шавад.

Амалисозии моликияти хусусӣ ба сарватҳои зеризаминӣ беасос ҳоҳад буд. Дар ин баҳс, бояд ба ақидаи Б.Д. Клюкин розӣ шуд, ки дар шароити мусир, гузариш ба моликияти хусусӣ ба сарватҳои зеризаминӣ метавонад ба оқибатҳои пешгӯинашаванда ва эҳтимолан, ба натиҷаҳои номусоид оварда расонад⁹⁵. Сарватҳои зеризаминӣ чунин моле мебошанд, ки ба моликияти хусусӣ бидуни зарар ба кишвар, мубаддал

⁹³ Ниг.: Певзнер М.Е. Основные направления совершенствования законодательства о недрах // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 72.

⁹⁴ Ниг.: Вылегжанин А.Н., Самохвалов А.Ф. Управление природными ресурсами России: к учету международно-правового иностранного законодательного опыта // Государство и право. – 2000. – №1. – С. 61-69.

⁹⁵ Ниг.: Клюкин Б.Д. Асари ишорашуда. – С. 6.

гашта наметавонанд⁹⁶. Гузариши беназорат дар солҳои 90-уми асри XX ба моликияти хусусӣ ширкатҳои истихроҷи маъдан ва истихроҷи нафт нишон дод, ки чунин хусусигардонӣ ба даромадҳои давлат то чӣ андоза зарари манғӣ расонид.

Қонунгузории амалкунандай Ҷумҳурии Тоҷикистон дар моликияти хусусӣ будани сарватҳои зеризаминиро манъ менамояд. Дар асоси м. 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сарватҳои зеризаминӣ моликияти хусусӣ шуда наметавонанд. Хариду фурӯш, тухфакунӣ, ба гарав мондани қитъаҳои манбаи сарватҳои зеризаминӣ ё ивазкуни худсаронаи онҳо манъ аст. Ҳамзамон амалҳое, ки рӯйирост ё пинҳонӣ боиси вайроншавии ҳуқуқи моликияти давлат ба сарватҳои зеризаминӣ мегардад, манъ аст.

Бо дараҷаи кофии шартӣ, танҳо бо имконоти фурӯши минтаقاҳои кӯҳии коркардшуда ба шахсони хусусӣ, масалан, парвариши занбурӯғҳо дар онҳо, соҳтани анборҳо барои шароб ва ғ., розӣ шудан мумкин аст, зоро дар ин ҳолат хусусияти табиии сарватҳои зеризаминӣ тағиیر наҳоҳанд ёфт⁹⁷. Гумон меравад, ки ҳуқуқи моликияти давлатӣ танҳо ба он қитъаҳои зеризаминӣ паҳн мешавад, ки фоида меоранди ва ё метавонанд фоида биёранд. Нисбати боқимондаи маҷмӯи сарватҳои зеризаминӣ, давлат ҳуқуқи истисноии эълон кардани қитъаҳои зеризаминиро ҳамчун молу мулки худ, ҳангоми ошкор шудани фоиданокии онҳо, нигоҳ медорад.

Барои ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба сарватҳои зеризаминӣ, дар ҳолати маъданҳои фоиданоки камарзиши (ба ном маъмулӣ) ғайриистеҳсолӣ, ба монанди торф, сапропел, қум, гил, санг ва баъзе обҳои зеризаминӣ истисноҳо вуҷуд доранд. Маъданҳои фоиданоки маъмулӣ (ғайриминералӣ) ин маъданҳои фоиданок аст, ки дар шакли табиӣ (рег, шагал, хок ва ғайра) ва ниҳоят кам коркард ва тоза карда шудаанд, барои эҳтиёҷоти хоҷагиҳои маҳаллӣ истифода карда мешаванд.

⁹⁶ Ниг.: Комментарий к Закону Российской Федерации «О недрах» (Авторский коллектив под рук. С.А. Боголюбова). – М., 2001. – С. 6.

⁹⁷ Ниг.: Асари ишорашуда. – С. 28.

Мутобиқи қонунгузории гражданӣ соҳиби қитъаи замин ҳуқук дорад мувофиқи салоҳиди худ ҳама чизеро, ки дар сатҳи болоии замин ва ё зери он мавҷуд аст, истифода барад, агар қонунҳо дар бораи сарватҳои зеризаминӣ, истифодаи фазои ҳавоӣ, ва қонунҳои дигар тартиби дигареро пешбинӣ накарда бошанд ва ҳуқуқҳои дигаронро поймол нақунанд. Тибқи б. 3, қ. 1, м. 19 Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон заминистифодабарандай якумдараҷа (ҳамчунин мувофиқи б. 3, қ. 1, м. 20 Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон заминистифодабарандай дуюмдараҷа низ) ҳуқук дорад, ки аз қанданиҳои фоиданоки маъмул, торф, ҷангал, манбаъҳои оби воқеи қитъаи замин, инчунин дигар ҷиҳатҳои муғиди замин тибқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои эҳтиёҷоти хоҷагиашон истифода баранд.

Мувофиқи м. 15 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» соҳибони қитъаҳои замин ҳуқук доранд бо майли ҳуд дар ҳудуди қитъаашон, бидуни таркишгари мувофиқи Қонуни мазкур истихроҷи маъданҳои фоиданоки маъмулиро ба роҳ монанд ва дар чуқурии то 5 метр барои эҳтиёҷоташон иншоотҳои зеризаминӣ созанд.

Нисбат ба қитъаҳои зеризамини зикршуда принсипи ҳамроҳшавӣ (чудонашавии ҳуқуқи моликият ба қитъаи замин аз ҳуқук ба сарватҳои зеризаминӣ) нигоҳ дошта мешавад. Ҳамин тарик, ба назар мерасад, ки ҳуқук ба сарватҳои зеризамини соҳиби қитъаи замин истисно ба ҳуқуқи моликияти давлатии сарватҳои зеризаминӣ аст, зоро дар асл сарватҳои зеризаминӣ дорои маъданҳои фоиданоки маъмулӣ, пас аз гузариши ҳуқук ба қитъаи замин, дар асоси ҳуқуқи моликият ба молики нав гузаронида мешаванд. Чунин ҳуқуқи соҳибмулк мутлақ мебошад, ки онро бо ибораи «мувофиқи салоҳиди худ» нишон медиҳад.

П.М. Ходирев ба он ақида аст, ки истихроҷи маъданҳои фоиданоки маъмул аз ҷониби молик ё дигар соҳибҳуқуқи қитъаи замин яке аз асосҳои пайдоиши дар чунин шаҳс ҳуқуқи моликият ба маъданҳои

фоиданок мебошад. Чунин ҳуқуқ як ҳуқуқи молумулкии маҳдуд ба ҳисоб ҳоҳад рафт⁹⁸.

Мувофиқи Кодекси гражданий Ҷумхурии Тоҷикистон дар ҳолатҳое ки мутобиқи қонун, бо иҷозати умумие, ки молик додааст ё мутобиқи анъанаҳои маҳаллӣ дар ҷангалзор, обанбор ё дигар минтақа ҷамъоварии ҳосили меваҷот, сайди моҳӣ, сайди ҳайвонот, ҷамъоварии дигар чизҳое, ки дастраси умум ва дигар амал иҷозат дода шудааст, ҳуқуқи моликиятро ба моли даҳлдор шахсе пайдо мекунад, ки онро ҷамъоварӣ ё шикор кардааст.

Дар робита ба ин, чунин ба назар мерасад, ки асос барои пайдоиши ҳуқуқи моликият ба маъданҳои фоиданоки маъмул дар соҳибии молик ё дигар соҳибони ҳуқуқӣ, бояд ҳамчун шакли гуногунранги мутобиқи м. 245 Кодекси гражданий Ҷумхурии Тоҷикистон асосҳо барои ба даст овардани ҳуқуқи моликият, тафсир карда шавад. Масалан, дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, инчунин тақсими пурраи ҳуқуқи ашёии моликият ба ҳамаи захираҳои табиӣ вучуд надорад. Соли 1851 Конгресси Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, ҳамаи заминҳои давлатиро ба заминҳои дорои захираҳои маъданӣ ва ба заминҳои маъданҳои фоиданок надошта тақсим карда буд. Шаҳрванде, ки соҳиби қитъаи замин мебошад, соҳиби кандањиҳои фоиданок дар он ҳолат мешавад, агар онҳо зеризамини ёфт шуда бошанд, ки қаблан ба заминҳои захираҳои маъданҳои фоиданок дохил нашуда бошанд. Дар акси ҳол, соҳиби сарватҳои табиӣ дар ҳудуди заминҳои давлатӣ чунин ба назар мерасад, ки вучуд надошт, зоро захираҳо барои иқтишоф ва коркард барои ҳар як шаҳрванди Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, кушода (иҷозат) буданд⁹⁹.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ мавқеи ягона оид ба масъалае, ки муносибатҳои моликияти давлатӣ бо меъёрҳои қадом соҳаи ҳуқуқ танзим мешаванд, вучуд надорад. Баъзе муаллифон умуман имкони танзими

⁹⁸ Ниг.: Ходырев П.М. Право собственности на полезные ископаемые: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ижевск, 2008. – С. 12.

⁹⁹ Ниг.: Вылегжанин А.Н., Самохвалов А.Ф. Асари ишорашуда. – С. 6.

хукуки моликият ба захираҳои табииро тибқи қонуни гражданӣ рад меқунанд.

Як қатор олимон чунин мешуморанд, ки муносибатҳои моликияти давлатӣ як падидаи танҳо хукуки давлатӣ мебошанд¹⁰⁰. С.С. Алексеев тамоман хукуки моликияти давлатиро ба ҳайси як падидаи маҷмӯй (комплексӣ) эътироф намекунад ва изҳор менамояд, ки дар ин ҷо натиҷаи банизомдарории меъёри хукуқӣ ҷой дорад, зоро ба ақидаи ӯ ба ном «падидаи хукуки моликияти сотсиалистии давлатӣ» аз як қатор падидаҳои мустақили соҳавӣ иборат аст¹⁰¹.

Асоси чунин нуқтаҳои назарро фаҳмиши бениҳоят танқидии хукуки гражданӣ ҳамчун хукуки мустаснои хусусӣ ташкил медиҳанд. Аммо, ягон соҳаро сирф хусусӣ-хукуқӣ ва ё танҳо дар мазмунаш заминаҳои оммавӣ-хукуқӣ ҳисобидан ғайриимкон аст. Ҳамзамон, нуқтаи назареро, ки мутобиқи он падидаи хукуки моликияти давлатӣ, сирф як падидаи хукуки гражданӣ аст, комилан дуруст эътироф карда намешавад¹⁰². «Хукуки соҳибмулк бояд ҳиссаи муайяни масъулияти иҷтимоиро дар баргирад ...» ва «... хукуки моликият набояд аз ҷониби низоми хукуқӣ эътироф карда шавад ... агар субъекти он масъулияти иҷтимоиро бардошта натавонад. ... Меъёрҳои масъулият бояд қисми ҷудонопазири худи хукуки молумулкӣ дар баробари ваколатҳо ва масуниятҳо бошанд, ки чун анъана ҳамчун хукуки субъективии моликият баррасӣ карда мешаванд»¹⁰³.

Мавқеи муаллифон оид ба маҷмӯй (комплексӣ) будани меъёрҳо дуруст ба назар мерасад, ки на танҳо хукуки моликияти давлатӣ, балки хукуки моликиятро дар маҷмӯъ танзим меқунанд, ки дар худ на танҳо меъёрҳои хукуки гражданӣ, балки хукуқҳои давлатӣ, маъмурӣ ва ҳатто

¹⁰⁰ Ниг.: Брагинский М.И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях. – М., 1981. – С. 30-174.; Зинченко С.А. Государственная собственность в СССР (хозяйственно-правовой аспект). – Ростов-на-Дону, 1986. – С. 17-21.

¹⁰¹ Ниг.: Алексеев С.С. Асари ишорашуда. – С. 82-83.

¹⁰² Ниг.: Егоров Н.Д. Право собственности в системе советского права // Правоведение. – 1978. – №3. – С. 35-43.

¹⁰³ Ниг.: Маттеи У., Суханов Е.А. Основные положения права собственности. – М., 1999. – С. 51-76.

чиноятиро дар бар мегиранд¹⁰⁴. Ҳамзамон истифодаи намунаи (модели) ҳуқуқии граждани ҳуқуқ ба моликият, ки аз ҷумла эътирофи баробарии шахсони воқеӣ ва мақомотҳои давлатӣ-чамъиятиро дар бар мегирад, ба қонунигардонии муносибатҳои шартномавӣ байни давлат ва истифодабарандай сарватҳои зеризамини роҳ кушод.

Сарфи назар аз мураккабии падидаи ҳуқуқи моликият, бояд он далелро эътироф кард, ки меъёрҳои Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавқеи роҳбарикунанда қарор дошта, субъектҳо, объектҳо, мазмуни ҳуқуқи моликиятро муайян мекунанд. Дар ҳуқуқи граждани сохтори ҳуқуқи моликият пешбинӣ шудааст¹⁰⁵ ва «... нодуруст мебуд, ки муносибатҳои молу мулкие, ки бо амалӣ намудани моликияти истисноии давлатӣ алоқаманданд ... бо ҳуқуқи граждани танзим карда нашаванд»¹⁰⁶.

Мувофиқи м. 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризамини» сарватҳои зеризаминии Ҷумҳурии Тоҷикистон пурра моликияти давлатӣ буда, ба моликони зерин дода мешавад:

– ба мақомоти муайяни давлатӣ бо роҳи ба онҳо додани ҳуқуқи моликият;

¹⁰⁴ Ниг.: Братусь С.Н. Асари ишорашуда. – С. 107.; Генкин Д.М. Право собственности в СССР. – М., 1961. – С. 6.; Гражданское право России. Часть первая: учебник / Под ред. З.И. Цыбуленко. – М., 1996. – С. 302; Гражданское право: В 2т. Том 1: учебник / Отв. ред. Е.А. Суханов. – М.: 2000. – С. 484-485.; Гражданское право. Том 1: учебник / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М., 2000. – С. 400-401; Дойников И.В. Публичная собственность – основа экономики страны // Правовое регулирование деятельности хозяйствующего субъекта: материалы международной научно-практической конференции «Проблемы развития предприятий: теория и практика» Ч. III. – Самара, 2002. – С. 57.; Иоффе О.С. Советское гражданское право. – Л., 1958. – С. 275.; Алеҳин Н.И. Отношения государства и собственности / Цивилистические записки: Вып.1: Право собственности: вопросы теории и практики / Под ред. В.А. Рыбакова. – М., 2001. – С. 81.; Миргазизова Р.Н. Правовое регулирование отношений собственности в сфере поиска, разведки и добычи минерального сырья в РФ (на примере нефти и газа): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 1997. – С. 10.; Морозова Л.А. Государство и собственность (проблемы Межотраслевого института) // Государство и право. – 1996. – №12 . – С. 19.

¹⁰⁵ Ниг.: Волков Г.А. Законодательное регулирование права государственной собственности на природные ресурсы // Государство и право. – 1996. – №9. – С. 52.; Данилова Н.В. Проблемы формирования современной концепции права государственной собственности на природные ресурсы // Материалы научно-практической конференции. Юридическая наука и юридическое образование в России на рубеже веков: состояние, проблемы перспективы. – Тюмень, 2001. – С. 55.; Каланда Л.В., Салиева Р.Н. Правовое обеспечение деятельности хозяйствующих субъектов в нефтегазовом секторе экономики. – М., 2001. – С. 78; Советское гражданское право. Том1 / Под ред. Ю.Х. Калмыкова, В.А. Тархова. – Саратов, 1991. – С. 288.

¹⁰⁶ Генкин Д.М. Асари ишорашуда. – С. 24. Данное высказывание относилось к праву исключительной государственной собственности на землю. Однако далее это положение автора спротранял в том числе и на недра. – С. 25.

– ба истифодабарандагони сарватҳои зеризаминӣ бо роҳи интиқоли ҳуқуқи истифодаи бемуҳлат ё таҳқими ҳуқуқи истифодаи муҳлатноки сарватҳои зеризаминӣ.

Дар идомаи мавзуи танзими ҳуқуқии муносибатҳои баррасишаванда, инчунин зарур аст, ки масъалаи мазмuni ҳуқуқи моликият ба сарватҳои зеризаминӣ мавриди таҳлил қарор дода шавад.

«Молу мулк ҳамчун категорияи иқтисодӣ ин тасарруфи ашё ва ё воситаҳои меҳнат, муносибати шахс ё колектив ба ашёе, ки ба ў тааллуқ дорад, дар сурате, ки касе ба ашё ҳамчун моли бегона муносибат дорад, мебошад»¹⁰⁷. Ҳуқуқи субъективии моликият тавассути мазмuni сегона муайян карда мешавад, ки дар м. 232 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст: молик ҳуқуқ дорад молу мулки худро соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намояд. Аммо, баъзе муаллифон чунин меҳисобанд, ки ҳуқуқи моликияти давлатӣ дорои ваколатҳои мушаххаси худ мебошад, ки аз меъёрҳои дар м. 232 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбiniшуда фарқ мекунанд.

С.А. Зинченко зикр менамояд, ки ҳуқуқи моликияти давлатӣ «... як салоҳияти аввалия – идораро ташкил медиҳад ва истифодаи «сегона»¹⁰⁸ гайриимкон аст». Вай қайд мекунад, ки категорияҳои соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ табиати моликияти давлатиро инъикос намекунанд, зоро онҳо муносибатҳои ҷудокунӣ (муносибатҳои беруна) мебошанд, дар ҳоле ки табиати моликияти давлатӣ аз муносибатҳои идоракунӣ (дохилӣ) иборат аст¹⁰⁹.

Пештар, як қатор олимон дар бораи ин гуна объект, ба монанди замин сухан ронда (онҳо чунин ақидаҳоро ба сарватҳои зеризаминӣ низ истифода мекарданд), ба он ишора менамуданд, ки ҳуқуқи моликияти давлатӣ, бар замми ваколатҳои соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ, инчунин имконияти идоракунӣ, маъмурият ва назоратро дар бар

¹⁰⁷ Гражданское право России. Часть первая: учебник / Под ред. З.И. Цыбуленко. – М., 1998. – С. 258.

¹⁰⁸ Зинченко С.А. Государственная собственность в СССР (хозяйственно-правовой аспект): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1989. – С. 20.

¹⁰⁹ Ниг.: Зинченко С.А. Государственная собственность в СССР: проблемы правового регулирования. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1986. – С. 17-19.

мегирад¹¹⁰. Дигарон сегонаи дигарро пешниҳод мекарданд, ки ҳуқуқи соҳиб будан ба моликиятро ба ҳуқуқи идоракунӣ иваз мекарданд¹¹¹.

Ба андешаи А.Г. Аксененок ҳуқуқи идоракунии муносибатҳои марбут ба баҳисобгирии замин ва бақайдгирии истифодабарандагони замин, назорат аз рӯйи истифодаи заминро дар бар мегирад¹¹².

Идоракунии фонди молу мулки давлатӣ идоракунии маъмурӣ ва фаъолияти ташкилотиест, ки дар натиҷаи он муносибатҳои молумулӣ ба вучуд меоянд. Тафовут байни вазифаҳои ихтиёрдорӣ ва назорат бесос мебошад. Санадҳои ташкилӣ, ки ба функсияи ихтиёрдорӣ марбутанд ва амалҳое, ки як қисми функсияи идоракунӣ мебошанд, табиати яхела доранд¹¹³.

Муқобил гузоштани ваколатҳои давлат ҳамчун соҳибмулӯк, ки дар муомилоти гражданӣ баробарҳуқуқ баромад мекунад ва ваколатҳои маъмурии давлатро дар шахсияти мақомотҳои давлатии он, мувофиқи мақсад нест. «Агар амалисозии ҳуқуқи соҳибмулкии давлатро танҳо ба идоракунӣ равона кунем (ба маънои соҳаи муайянни фаъолияти давлатӣ), пас ҳуқуқи давлатии ... моликият дар ваколатҳои маъмурии мақомотҳои давлатӣ паҳн карда мешавад»¹¹⁴. Ғайр аз он, «тафсири шакли моликият бо маънои вучуд доштани фарқият дар мазмуни ҳуқуқҳои моликият дар доираи низоми ҳуқуқӣ ҳавфи равшани вайроншавии ин низомро дорад»¹¹⁵.

Як қатор олимон чунин меҳисобанд, ки қонунгузории амалқунанда шакли моликиятро танҳо бо тааллуқ доштани молу мулк ба субъектҳои мухталифи дорои ваколати яхела мепайвандад¹¹⁶. Бо он розӣ шудан

¹¹⁰ Ниг.: Турубинер А.М. Основные принципы советского земельного права и их развитие за 30 лет. – М., 1947. – С. 40.

¹¹¹ Ниг.: Дембо Л.И. Основные проблемы советского водного законодательства. – Л., 1948. – С. 55.

¹¹² Ниг.: Аксененок Г.А. Понятие советского земельного права и его системы // Советское государство и право. – 1969. – №3. – С. 35.

¹¹³ Ниг.: Братусь С.Н. Асари ишорашуда. – С. 106-108.

¹¹⁴ Агарков М.М. Основные принципы советского гражданского права // Советское государство и право. – 1947. – №11. – С. 42.

¹¹⁵ Скловский К.И. Собственность в гражданском праве: учебно-практическое пособие. – М., 2000. – С. 164.

¹¹⁶ Ниг.: Комментарий части первой Гражданского кодекса Российской Федерации. – М., 1995. – С. 273.; Скловский К.И. Асари ишорашуда. – С. 164.; Фомина Л.П. Земельная реформа и государственная

душвор аст, ки мазмуни ҳуқуқи моликияти давлатӣ, ки дар м. 232 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст, аз мазмуни умумии моликият фарқ кунад.

Чунин ба назар мерасад, ки мазмуни ҳуқуқи соҳибмулкии давлатии сарватҳои зеризаминӣ, инчунин бо ваколатҳои зикршуда ба итном мерасад, зоро ҳуқуқи моликият бояд ба ҳама субъектҳо имкониятҳои баробар фароҳам орад.

Ҳуқуқи моликият ин таъмини бо ҳуқуқ имконияти ихтиёрдории бевоситай ашёро дар назар дорад. Як қатор муаллифон мағҳуми бевосита ва ё амалии «бартарияти шахс аз болои ашё»-ро барои муайян кардани моликият истифода мебаранд¹¹⁷. А.В. Венедиков қайд мекунад, ки ҳуқуқи соҳибият ин ҳуқуқи бартарияти воқеии (чисмонӣ ё иқтисодӣ) аз болои молу мулк, ҳамчун ҳуқуқи «чизеро дар дasti худ нигоҳ доштан»-ро мефаҳмонад¹¹⁸.

Бояд ба андешаи В.А. Тархов розӣ шуд, ки мақсаднок будани истифодаи мағҳуми «бартарият»-ро инкор менамояд, зоро ин на ҳангоми баррасии муносибатҳои байни одамон, на балки дар байни одамон ва ашё, ҷоиз нест¹¹⁹. Таъсири ҳуқуқӣ, ки аз бартарӣ мебарояд, танҳо дар муносибат ба шахс имконпазир аст, зоро танҳо ӯ қодир аст, ки ҳангоми фишори иҷтимоӣ огоҳона вокуниш нишон диҳад ва ба иродай каси дигар, дар фарқият аз ашё тобеъ шавад¹²⁰.

Соҳибмулкӣ бо истифодабарӣ зич алоқаманд аст, аз ин рӯ, баъзе олимон комилан дуруст қайд мекунанд, ки истифодаи чунин объект ба монанди замин барои мақсадҳои истеҳсолӣ бидуни соҳибӣ ғайриимкон

собственность на землю // Государство и право. – 1997. – №8. – С. 54.; Щенникова Л.В. Вещные права в гражданском праве России. – М., 1996. – С. 24.

¹¹⁷ Ниг.: Агарков М.М. Асари ишорашуда. – С. 41.; Генкин Д.М. Асари ишорашуда. – С. 82.; Гражданское право России. Часть первая: учебник / Под ред. З.И. Цыбуленко. – М.: Юристъ, 1998. – С. 263.

¹¹⁸ Ниг.: Венедиков А.В. Государственная социалистическая собственность. – М., Изд-во АН СССР, 1948. – С. 340.

¹¹⁹ Ниг.: Рыбаков В.А., Тархов В.А. Собственность и право собственности: монография. – Уфа, 2001. – С. 103.

¹²⁰ Ниг.: Магазинер Я.М. Объект права // Очерки по гражданскому праву. Сборник статей / Под ред. О.С. Иоффе. – Л., 1957. – С. 67

аст¹²¹. Ин мавқеъро метавон пурра ба сарватҳои зеризаминӣ низ паҳн кард. Истифодабаранда бидуни ҳуқуқи соҳибмулк будан, наметавонад дар қаъри замин ҷойгир шавад ва тамоми амалҳои заруриро барои истифода анҷом дихад¹²². Давлат танҳо то лаҳзае соҳибмулк буда метавонад, ки як қисми муайяни сарватҳои зеризаминиро барои истифода ба ягон шахс додааст. Маҳз истифодабарандай сарватҳои зеризаминӣ соҳиби қитъаи сарватҳои зеризаминӣ дар тӯли амали иҷозатнома ва ё то ба охир расидани созишномаи тақсими маҳсулот ба ҳисоб меравад.

Истифодаи ашё бо амалҳои гуногун ё бидуни амал метавонад ифода ёбад ва маъни истифодаи ашёро барои ба даст овардани ҳама гуна фоида, самара, даромадҳо ва қонеъ кардани эҳтиёҷоти муҳталиф, аз ҷумла истеҳсолотӣ, истеъмолӣ мефаҳмонад. Ҳуқуқи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ - ҳуқуқи мустақиман истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ бо мақсади истиҳроҷи маъданҳо, азхудкуни хосиятҳои фоиданокии онҳо ва ё ба даст овардани дигар фоидаҳоро мефаҳмонад¹²³.

Ҳуқуқи истифодаи сарватҳои зеризаминиро ҳамчун ҳуқуқи молумулкӣ баррасӣ кардан мумкин аст, ки тибқи қонунгузории гражданиӣ танзим карда мешавад. Аз ҷумла, Л.М. Алланина чунин мешуморад, ки ҳуқуқи истифода ба маъни объективӣ маҷмӯи меъёрҳои алоҳидаи ҳуқуқи гражданиӣ мебошад, ки муносибатҳои молумулкиро ба танзим медарорад, ки дар натиҷаи истиҳроҷи (дар асоси соҳибмулкӣ) хосиятҳои фоиданоки чунин объектҳо, ба монанди қитъаҳои зеризаминӣ дар асоси ҳамгироӣ ва омезиши принсипҳои ҷамъиятӣ-ҳуқуқӣ ва хусусӣ пайдо мешаванд.

Ҳуқуқи субъективии истифодаи сарватҳои зеризаминиро ӯ ҳамчун ҳуқуқи молумулкӣ дорои молу мулки гайриманқул муайян мекунад, ки

¹²¹ Ниг.: Рыбаков В.А., Тархов В.А. Асари ишорашуда. – С. 104-105.; Генкин Д.М. Асари ишорашуда. – С. 92-93.

¹²² Ниг.: Башмаков Г.С. Правовое регулирование разведки и разработки общераспространенных полезных ископаемых. – М., 1978. – С. 25.; Право пользования недрами в СССР. – М., 1974. – С. 36.

¹²³ Ниг.: Махлина М.И. О развитии гражданско-правовых отношений недропользования в России // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 1999. – №5. – С. 47.; Алланина Л.М. Гражданско-правовое регулирование отношений недропользования. – Екатеринбург, 2009. – С. 7.

ба манфиати худ ва мувофиқи салоҳиди худ бо дарназардошти талаботҳои хусусияти ҷамъиятӣ-хуқуқӣ, фаъолияти барои истифодаи хосиятҳои фоиданоки ин ашё ба таври истиснӣ дар асоси иҷозати маҳсус амалӣ мешавад¹²⁴.

Баъзе муаллифон чунин мешуморанд, ки давлат ҳуқуқи истифодаи худро бо роҳи пешниҳод намудани қитъаҳои қанданиҳои фоиданок барои истифода ба субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ амалӣ менамояд¹²⁵. Дигарон, баръакс, ба он ақидаанд, ки «... сарватҳои зеризаминон ба истифода дода, давлат салоҳияти худро барои ихтиёрдории сарватҳои зеризаминиӣ амалӣ мекунад»¹²⁶. Чунин ба назар мерасад, ки ин андешаҳо ба таври кофӣ асоснок намебошанд.

Аниқтараш мавқеи В.А. Тархов ва В.А. Рибаков дуруст мебошанд, ки мутобиқи он, додани ашё барои истифода мавқеи фосилавиро байни истифода ва тақсимот мегирад, зоро аз як тараф, санади маъмурӣ барои додани ҳуқуқ ба шахси дигар ба амал меояд ва аз тарафи дигар бошад, ашё барои ба даст овардани даромад истифода мешавад¹²⁷. Маҳз дар сурати ба даст овардани даромад, дар ҳолати ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ додани ҳуқуқи истифодаи сарватҳои зеризаминиӣ, ҳуқуқи истифодаи сарватҳои зеризаминиӣ аз ҷониби давлат ба амал меояд.

Аз ин рӯ, нуқтаи назари О.И. Крассов ва И.А. Иконитская дар бораи он ки мазмуни ҳуқуқи моликияти давлатӣ на се, балки ду салоҳият дорад, баҳсталаб аст, яъне ҳуқуқи соҳибӣ ва ҳуқуқи ихтиёрдорӣ, зоро давлат ҳамеша ҳуқуқи истифодабарии худро ба дигарон мегузаронад¹²⁸.

Бояд қайд кард, ки дар натиҷаи ба шахсони сеюм додани ҳуқуқи истифодаи сарватҳои зеризаминиӣ, ки давлат чунин ҳуқуқи худро қатъ

¹²⁴ Ниг.: Алланина Л.М. О праве пользования недрами // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2008. – №4. – С. 219.

¹²⁵ Ниг.: Новицкая Н. Подземные «закрома Родины» // эж-Юрист. – 2001. – №30. – С. 10.

¹²⁶ Храмов Д.Г. Юридическая природа права пользования недрами // Актуальные проблемы гражданского права: Сборник статей. Вып. 4 / Под ред. М.И. Брагинского. – М., 2002. – С. 82.; Д.М. Генкин также считал, что нельзя рассматривать как форму пользования сдачу вещи внаем в виде получения арендной платы (ниг.: ГенкинД.М. Асари ишорашуда. – С. 93-94).

¹²⁷ Ниг.: Рыбаков В.А., Тархов В.А. Асари ишорашуда. – С. 112

¹²⁸ Ниг.: Крассов О.И. Природные ресурсы России: Комментарий Законодательства. – М., 2002. – С. 31.; Иконицкая И.А. Земельное право Российской Федерации: теория и тенденции развития. – М., 1999. – С. 72-73.

мекунад, хулоса баровардан имконнопазир аст. Дар асл, бо ин хулоса, муаллифон ҳуқуқи моликияти давлатро ба сарватҳои зеризамий маҳдуд мекунанд.

Ҳуқуқи ихтиёрдорӣ ин салоҳияти мушаххасест, ки ҳуқуқи моликияти тавсиф мекунад. Дар доираи ҳуқуқи ихтиёрдорӣ имконияти муайян кардани тақдири қонунӣ ва ё воқеии ашё фаҳмида мешавад. Зери санадҳои маъмурӣ чунин амалҳо, ба монанди бегона кардани ашё, рад кардани он, ба гарав гузоштан, коркард, нобуд кардани ашё бо амали молик, ба гарав гузоштан, ба ичора додан ва г., бояд фаҳмида шавад. Баъзе муаллифон чунин мешуморанд, ки нест кардани ашё амали маъмурӣ ба ҳисоб намеравад¹²⁹.

Бо чунин андеша розӣ шудан душвор аст. Дар ҳолате, ки агар молик бо амалҳои худ ва бо ихтиёри худ ашёро нобуд кунад, пас дар асл ӯ ҳуқуқи моликиятиро ба амал меорад. Азбаски ҳуқуқи моликият аз се унсур иборат аст, пас ҳангоми муайян кардани амали молик барои нобуд кардани чизе ба яке аз онҳо, метавон ба хулосае омад, ки чунин амал ихтиёрдорӣ аз болои ашё мебошад¹³⁰. Бояд қайд кард, ки ҳуқуқи ихтиёрдории сарватҳои зеризамий имконияти андешидани амалҳоеро, ки ба қатъи ҳуқуқи моликият равона шудаанд, дар бар намегирад, зоро ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба сарватҳои зеризамий воқеан табиати истиснӣ дорад ва сарватҳои зеризамий наметавонанд ба шахсони дигар бегона карда шаванд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ якчанд маротиба қӯшиши муайян кардани хусусияти иҷтимоӣ ва ҳуқуқии моликияти давлатӣ, инчунин манбаъҳои ташаккули моликияти давлатӣ, субъекти ҳуқуқи моликияти давлатӣ пеш гирифта шудааст.

Дар айни замон, қонунгузории амалкунанда мафхуми «моликияти ҷамъиятий»-ро, ки қаблан нисбат ба захираҳои табиӣ, аз ҷумла сарватҳои

¹²⁹ Ниг.: Генкин Д.М. Асари ишорашуда. – С. 101-102.

¹³⁰ Ниг.: Рыбаков В.А., Тархов В.А. Асари ишорашуда. – С. 114.

зери заминӣ татбиқ шуда буд, истифода намекунад, ки ин шарҳу тафсири чунин молу мулкро ҳамчун гарав ба вучуд овард.

Дар шароити мусир қонунгузории мавҷуда мағхуми «моликияти умумихалқӣ»-ро истифода намебарад, ки пештар нисбат ба захираҳои табиӣ истифода мешуд¹³¹.

Азбаски ҳоло чунин муқаррарот аз ҷониби қонунгузор тағиیر ёфтааст, он гоҳ бояд бо андешаи Е.А. Суханов розӣ шуд, дар бораи он ки барои захираҳои табиӣ ягон низоми маҳсуси ҳуқуқии гражданиӣ эҷод карда намешавад¹³². Ин сарватҳои зери заминиро ба объектҳои гардиши гражданиӣ наздик меорад.

Аммо, масъалаи субъекти ҳуқуқи моликияти давлатӣ дар айни замон низ, ба таври васеъ баррасӣ карда мешавад. Як қатор муаллифон пешниҳод мекунанд, ки ҳалқ ҳамчун соҳиби моликияти давлатӣ эътироф карда шавад, зоро Конститутсия ҳалқро сарчашмаи ягонаи ҳокимият меномад¹³³.

Дар ҳақиқат, чунин вазъият бояд вучуд дошта бошад, аммо он танҳо метавонад идеалиӣ бошад, ки ба он талош кардан лозим аст. Иродай ҳалқро давлат изҳор мекунад, ки ташкили ҳокимияти сиёсиро эътироф мекунад. Худи давлат қудрати сиёсиро амалӣ мекунад, аммо метавонад онро ба ваколати мақомоти ҳокимият voguzor кунад. Ҳамин тарик, ба сифати субъектҳои ҳуқуқи моликияти давлатӣ бояд Чумхурии Тоҷикистон, воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ ки аз номи онҳо мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор баромад мекунанд, баррасӣ карда шаванд.

Давлат ин субъекти ягонаи ҳуқуқ ба моликияти давлатӣ буда, ҳуқуқи худро дар шаклҳои гуногун тавассути мақомоти мухталиф амалӣ менамояд.¹³⁴

¹³¹ Ниг.: Советское гражданское право. Том. 1 / Под ред. Ю.Х. Калмыкова, В.А. Тархова. – С. 29.

¹³² Ниг.: Гражданское право: В 2 т. Том 1: учебник / Отв. ред. Е.А. Суханов. – С. 556-558.

¹³³ Ниг.: Зинченко С.А., Бондарь Н.С. Собственность. Свобода. Право. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 101.

¹³⁴ Ниг.: Ниг.: Карасс А.В. Право государственной социалистической собственности. – М., 1954. – С. 27.

В.П. Мозолин ба мафхуми «дорои халқо» маънои ҳуқуқӣ дода, ишора мекунад, ки он молу мулкero дар бар мегирад, ки танҳо ба манфиати чамъияти истифода мешавад ва ба моликияти хусусӣ дода намешавад. Вай ба чунин моликият захираҳои табииро дохил мекунад, дар он қисмате, ки воқеан барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти тамоми одамон хизмат мекунад ва мавриди тасарруфи инфириодӣ қарор намегирад (боғҳои табиӣ, мамнӯъгоҳ, обанборҳо ва ҳавзҳои моҳидорӣ, ҷангалҳо барои чидани буттамева ва занбурӯғҳо).

Ба гурӯҳи дуюми объектҳо молу мулке дохил мешавад, ки барои дастгирии фаъолияти давлат (илм, моликияти қувваҳои мусаллаҳ ва ғ.) кофӣ мебошанд. Гурӯҳи сеюм моликияtest, ки фаъолият ва рушди тамоми иқтисодиёти миллиро таъмин мекунад (конҳои зеризаминиӣ, ки бо истиҳроҷи нафту газ алоқаманданд). Гурӯҳи чорум моликияти иҷтимоӣ мебошад (масалан, муассисаҳое, ки ёрии таъчилии тиббири мерасонанд).

Ҳамзамон В.П. Мозолин дар бораи шабоҳати моликияти чамъияти ва моликияти истисноии давлатӣ сухан мегӯяд¹³⁵. Аммо, бо додани ба мафхуми «мероси (моликият) халқо» маънои ҳуқуқӣ, розӣ шудан душвор аст. Пешниҳоди ҷолибро С.А. Сосна иброз менамояд, ки чудо намудани чунин мафхумро, ба монанди «моликияти чамъияти» зарур мешуморад, ки ба он захираҳои гуногуни табиӣ, аз ҷумла қанданиҳои фоиданокро дохил намудан лозим аст.

Ба чунин молу мулк меъёрҳои танзимкунандай муносибатҳои моликиятиро татбиқ намудан, ғайриимкон хоҳад буд. Боқимонда молу мулк номи ҷории худ - давлатиро нигоҳ медорад. Ба объектҳои моликияти чамъияти бояд объектҳоеро дохил кард, ки бинобар ба хусусиятҳои табиии худ, моликияти хусусии ҳеч кас буда наметавонанд (ҳаво, офтоб, баҳр, алоқаҳои чамъияти). Лекин, вай илова мекунад, ки барои бисёре аз объектҳои моликияти чамъияти субъекти ҳуқуқи воқеан

¹³⁵ Ниг.: Мозолин В.П. Право собственности в Российской Федерации в период перехода к рыночной экономике. – М., 1992. – С. 143-145.

ба таври қонунишудаи инфиродӣ бояд вучуд дошта бошад ва чунин субъект метавонад танҳо давлат бошад, ки нақши аз вазифаҳои соҳибмулки оддӣ фарқунандаро бозӣ меқунад ва ҳамчун намояндаи манфиатҳои маҷмӯии чомеаи шаҳрвандӣ баромад меқунад¹³⁶.

Бо андешаи Л.А. Морозова бояд розӣ шуд, ки иброз медорад, ки бо ин равиш, чӣ гуна дастрасии баробари ҳама аъзоёни чомеаро ба ин молу мулк таъмин кардан маълум нест¹³⁷.

Р.Н. Салиева нигоҳ доштани категорияи «мероси умумимиллий»-ро ҷонибдорӣ намуда, одамон ва миллатро ҳамчун субъекти ҳуқуқи молики қанданиҳои фоиданок наномида, таҳмин меқунад, ки ин имкон медиҳад соҳтори ҳуқуқие пайдо шавад, ки манфиатҳо ва ҳуқуқҳои ҳар қасро ба назар гирад. Аммо, дар айни замон, давлатро ҳамчун субъекти ҳуқуқи моликияти давлатӣ меномад¹³⁸.

Як қатор муаллифон истифодаи категорияҳои сиёсии «халқ», «дорой»-ро дар соҳаи танзими ҳуқуқӣ номувоғиқ арзёбӣ менамоянд¹³⁹. Ин ақидаро дастгирӣ кардан зарур аст, зоро истифодаи ин мағҳумҳо ба номуайянӣ ва номушахҳасӣ, инчунин ба пайдоиши ихтилофот оварда мерасонад ва дар ниҳоят, ба хуносас мөоварад, ки моликият (дорой)-и мардум моликияти ҳеч кас нест¹⁴⁰.

Бояд ба андешаи В.Г. Голубцев розӣ шуд, ки ба ақидаи вай истилоҳи «моликияти ҷамъиятий», эҳтимол маънои сиёсӣ доранд. Вобаста ба ин, муайян кардани ҳусусияти ҳуқуқии ин истилоҳ душвор ҳоҳад буд.

Категорияи ҳуқуқи моликият бошад, дар қонунгузории гражданий ва қонунгузорӣ ба таври муфассал таҳия шудааст. Дар ин ҷо савол оид ба субъекти ҳуқуқи моликият, ки ҳалқ ба ҳайси он буда наметавонад, ба

¹³⁶ Ниг.: Сосна С.А. О концепции общественного достояния // Государство и право. – 1996. – №2. – С. 57-59.

¹³⁷ Ниг.: Морозова Л.А. Асари ишорашуда. – С. 28-29.

¹³⁸ Ниг.: Салиева Р.Н. Правовое обеспечение развития предпринимательства в нефтегазовом секторе экономики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Тюмень, 2003. – С. 26.

¹³⁹ Ниг.: Голубцов В.Т. Публичные и частные начала в гражданско-правовом регулировании отношений государственной собственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Пермь, 1999. – С. 21.; Колбасов О.С. Проблемы развития законодательства о земле в Российской Федерации // Государство и право. – 1993. – №9. – С. 14.; Крассов О.И., Рюмина Р.Б. Право государственной собственности на природные ресурсы // Государство и право. – 1995. – №9. – С. 35.

¹⁴⁰ Ниг.: Голубцов В.Г. Асари ишорашуда. – С. 21-22.

миён меояд. Файр аз ин, давлат ҳамчун субъекти ҳуқуқи гражданӣ имкон медиҳад, ки ҳамаи хусусиятҳои чунин моликиятро ба монанди сарватҳои зеризаминӣ, ки мақоми маҳсус ва мақсадҳои хосе дорад, ба ҳам орад. Масъалаи иқтисодӣ оид ба гузоштани ҳароҷот барои нигоҳдории молу мулк ба вучуд меояд. Чунин вазифа танҳо метавон ба зиммаи давлат вогузор карда шавад, зоро ҷомеа ва мардум ин уҳдадориро ичро карда наметавонанд.

Тавре ки А.А. Иванов дуруст қайд менамояд, давлат манфиатҳои худро дорад ва моликияти он умумиҳалқӣ дар он маврид аст, ки манфиатҳои давлат, ки манфиатҳои табақаи ҳукмронро ифода мекунанд, дар маҷмӯъ ба манфиатҳои ҷомеа мувофиқат мекунанд¹⁴¹.

Ба ин нигоҳ накарда, баъзе муаллифон пешниҳод мекунанд, ки ба қонун «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» муқаррапоте ворид карда шавад, ки мувофиқи он сарватҳои зеризаминӣ мероси (моликияти) ҷамъиятии мардумӣ ҳисобида шаванд¹⁴².

Як қатор муаллифон, зарурати дохил намудани баъзе объектҳои дорои арзиши маҳсусро ба моликияти истисноии давлат таъкид мекунанд. Аммо чунин ба назар мерасад, ки ин мағҳум зиёдати мушкилтар мегардад, зоро пешниҳод карда мешавад, ки молу мулки номбаршуда «объектҳои моликияти истисноии давлат - моликияти ҷамъиятий» номида шавад¹⁴³.

Дар фаҳмиши моликияти давлатӣ ба сарватҳои зеризаминӣ, мазмуни м. 13 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки мувофиқи он сарватҳои табиӣ ҳамчун асоси ҳаёт ва фаъолияти одамон ба ҳисоб мераванд, ки дар қаламрави даҳлдор зиндагӣ мекунанд, равшани андохта наметавонад. Тафсири ин меъёр метавонад ба хулосаи нодуруст оварда расонад, ки ба сифати субъекти ҳуқуқи моликият ба сарватҳои

¹⁴¹ Ниг.: Иванов А.А. Общее (народное) достояние и право государственной собственности // Правоведение. – 1990. – №5. – С. 42.

¹⁴² Ниг.: Стругов А.Ф., Василевская Д.В., Гудков С.В. Основные пути и цели совершенствования российского Законодательства о недрах // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 2004. – №2. – С. 46.

¹⁴³ Ниг.: Живихина К.Б., Капура М.М., Лиманский Г.С., Рыбаков В.А. Методологические проблемы права собственности: монография. – М., 2005. – С. 23.

зеризаминӣ мардум баромад мекунанд, ки дар ин ё он худуди Чумхурии Тоҷикистон зиндагӣ мекунанд, ки ин ба мушаххаскунии мафҳуми субъектони ҳуқуқи гражданиӣ мувофиқат намекунад.

Ба ақидаи В.Д. Мелгунов аз истифодаи институти ҳуқуқи моликияти давлатӣ ба сарватҳои зеризаминӣ бояд даст кашид, зоро «... истифодаи соҳтори ҳуқуқии ҳусусии «ҳуқуқи моликияти давлатӣ» ба сарватҳои зеризаминӣ муносибатҳои субъектҳои ҳуқуқи ҷамъиятиро, ки дар мавқеи мутақобила қарор доранд, ба танзим медарорад»¹⁴⁴. Ба ҷои ин, муаллиф пешниҳод менамояд, ки сарватҳои зеризаминӣ молу мулки (моликияти ҳалқ) одамон эълон карда шавад ва ё тарҳи дар Конвенсияи Созмони Миллали Муттаҳид (СММ) оид ба қонуни баҳр қабулшуда аз 10 декабри соли 1982¹⁴⁵ қабул карда шавад ва бо ин ҳуқуқи соҳибихтиёри давлат ба қитъаҳои зеризаминиро тасдиқ кард.

Ҳуқуқи моликияти давлатӣ бо ҳуқуқи волоияти ҳудудии давлатӣ зич алоқаманд аст, аммо дар ин сурат набояд хулоса кард, ки онҳо комилан муттаҳид карда шудаанд¹⁴⁶. Файр аз ин, минбаъд В.Д. Мелгунов дар бораи сарватҳои зеризаминие сухан меронад, ки ҳамеша дар моликияти давлатӣ мемонанд¹⁴⁷. Аммо, мансубият ба объект маънои мавҷудияти ягон ҳуқуқ ба онро дорад. Ба мафҳуми мансубият истифодаи ҳуқуқҳои соҳибихтиёри давлат нодуруст аст.

А.А. Конопляник пешниҳод менамояд, ки ҳуқуқи пешниҳоди конҳои «хурд» ва «миёна» ба ихтиёри минтақаҳо дода шавад, ки дар баробари ин қасри бучай минтақаро коҳиш хоҳад дод¹⁴⁸.

А. Тулеев тарафдори нигоҳ доштани принсипи «ду калид» буда, конҳоро ба федералӣ, минтақавӣ ва маҷаллӣ тақсим мекунад¹⁴⁹.

¹⁴⁴ Мельгунов В.Д. О некоторых вопросах права собственности на недра и полезные ископаемые // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 2002. – №6. – С. 54.

¹⁴⁵ СЗ РФ. – 1997. – № 48. – Ст. 5493.

¹⁴⁶ Ниг.: Ниг.: Карапасс А.В. Право государственной социалистической собственности. – М., 1954. – С. 36.

¹⁴⁷ Ниг.: Мельгунов В.Д. Асари ишорашуда. – С. 55.

¹⁴⁸ Ниг.: Конопляник А.А. Некоторые проблемы подготовки и заключения СРП по т.н. «мелким» месторождениям и возможные пути их решения // Парламентские слушания: «Практика применения и перспективы развития законодательства по СРП». – М., 23 ноября 2001 г. //http://www.enippf.ru/confer/01-ll-23.htm. (санаси муроҷиат: 13.03.2022).

¹⁴⁹ Ниг.: Кому достанутся ключи от недр // Российская газета. – 2004. – С. 4.

Б. Пашин чунин мешуморад, ки ҳангоми пешниҳоди қитъаҳои сарватҳои зеризаминӣ тибқи шартҳои тақсими маҳсулот, ақидаи мақомотҳои ҳукуматҳои маҳаллӣ низ ба инобат гирифта шавад¹⁵⁰.

В. Орлов қайд мекунад, ки принсиipi «ду калид» дар Конститутсия навишта шудааст, аз ин рӯ, аз он ҳалос шудан гайриимкон аст. А. Арбатов бошад, чунин мешуморад, ки «калид» бояд ба як шахс дода шавад, ва на ҳатман ба марказ. Ё «калид»-ро дар ихтиёри марказ дода, минтақа бошад, барои пешниҳоди хидмати худ аз ширкат дар амалиёт маблаг гирад¹⁵¹.

А.Ф. Шарифуллина чунин мешуморад, ки субъектони Федератсияи Русия мустақилона метавонанд дар заминаи тақсими маҳсулот дар бораи коркарди конҳои миёнаи маъданҳои фоиданок шартнома банданд¹⁵². Масалан, дар Ҳитой чунин мушкилот ба вучуд намеояд, зоро дар натиҷаи ислоҳоти гузаронидашуда, идоракуни сарватҳои зеризаминӣ ба шакли амудӣ гузаштан, бо мақсади истифодаи оқилона ва самарабахши сарватҳои зеризаминӣ равона карда шудааст¹⁵³.

Ҳангоми баррасии ҳуқуқи истифодаи кандањиҳои зеризаминӣ, масъалаи таъсиси ниҳоди «сервитути кӯҳӣ»-ро дида набаромадан гайриимкон аст, ки мутобики он як истифодабарандай сарватҳои зеризаминӣ ба шахси дигар ҳуқуқи истифодаи маҳдуди қаъри заминро медиҳад. Дар баъзе ҳолатҳо шахсе, ки ташкили ниҳоди сервитути кӯхиро талаб мекунад, наметавонад миқдори зарурии ҳуқуқҳои шахсии истифодабарандай сарватҳои зеризаминиро бидуни истифодаи маҳдуди қитъаи ҳамчавори сарҳадиро амалӣ кунад.

Хусусияти чунин сервитут дар он аст, ки он на ҳуқуқи соҳибмулкро, балки ҳуқуқи истифодабарандай сарватҳои зеризаминиро маҳдуд

¹⁵⁰ Ниг.: Пашин В. О пользовании недрами на условиях соглашений о разделе продукции // Финансовая газета. – 1999. – № 24 // СПС «ГАРАНТ-Максимум. Практика ФАС округов». Версия от 25 декабря 2009 г.

¹⁵¹ Ниг.: Закон глубокого бурения // Российская газета. – 2004. – С. 9.

¹⁵² Ниг.: Шарифуллина А.Ф. Соглашение о разделе продукции: понятие, заключение, реализация: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – С. 7.

¹⁵³ Ниг.: Хуэй Л. Правовое регулирование горных отношений в КНР: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – С. 17.

мекунад¹⁵⁴. Метавон сервитути давлатӣ ва хусусиро чудо кард. Ба ҳайси сервитути давлатӣ метавон ҳуқуки шаҳрвандон ба ҷойҳои илмӣ, таълими, фарҳангӣ ва варзишӣ дар мамнуъгоҳҳои геологӣ, ёдгориҳои табии, горҳои табии, корҳои зеризамини бошад, ки тартиби гирифтани ҳуқуқҳои маҳсуси истифодаи қитъаҳои зеризаминиро талаб намекунанд (иҷозатномаро).

Ба ҳайси сервитути хусусӣ метавон ҳуқуқ ба истифодаи маҳдуди қитъаҳои ҳамшафати кӯҳӣ, бо мақсади истифодаи захираҳои сарватҳои зеризамини баромад кунанд: дар сурати корҳои технологи мачмӯии омодагии кӯҳӣ ба ду ё зиёда қитъаҳои кӯҳӣ; бо ҷойгиркунии муштараки технологи иншоотҳои кӯҳӣ-техникӣ (сарбандҳо, дамбаҳо, партовгоҳҳо); бо истиҳроҳи ҳамзамони қанданиҳои фоиданок бо роҳи истиҳроҳи кушод ва зеризамини ва ғайра.

Сервитути кӯҳӣ бояд тибқи созишномаи байни шахсе, ки сервитутро талаб мекунад ва байни истифодабарандა ё соҳиби қитъаи ҳамшафати сарватҳои зеризамини муқаррар карда шавад. Истифодабарандა ё соҳиби қитъаи сарватҳои зеризамини, ки сервитутро розигӣ доданд, ҳақ доранд аз шахсоне, ки ба манфиати онҳо сервитут муқаррар шудааст, пардоҳти мутаносибро барои истифода талаб кунанд. Дар ҳолати ба мувоғиқа нарасидан дар бораи муқаррар кардан ё шартҳои сервитути кӯҳӣ, баҳс метавонад аз ҷониби суд бо даъвои шахсе, ки муқаррар кардани сервитутро талаб мекунад, ҳал карда шавад.

Бояд бо он розӣ шуд, ки танзими муносибатҳо бо қитъаҳои ҳамҷавори кӯҳӣ, геологӣ ва заминӣ бояд аз соҳаи ҳуқуқи маъмурӣ ба доираи ҳуқуқи гражданӣ бо таъмини манфиатҳои иқтисодии соҳибони қитъаҳои ҳамҷавор гузариш кард¹⁵⁵.

Дар асоси гуфтаҳои боло, тағйирот ба қ. 1, м. 241 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда мешавад, ки ба қисми якуми моддаи мазкур банди г) дар шакли зерин ифода карда шавад:

¹⁵⁴ Ниг.: Миронова Л.А. Асари ишорашуда. – С. 24-25.

¹⁵⁵ Ниг.:Боярко Г.Ю., Калинин И.Б. Правовое регулирование доступа к участку недр/ /Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 2001. – №1. – С. 64-65.

сервитут ба молу мулки ғайриманқул; ва банди г) амалкунанда ба банди д) тағиیر дода шавад. Ҳамин тавр, дар қ. 1, м. 241 Кодекси гражданий Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шакли зерин илова ворид карда шавад: «г) сервитеут ба молу мулки ғайриманқул;».

Нисбат ба қоидаҳои пешбининамудаи қонун бо сервитеут метавон биноҳо, иншоотҳо, қитъаҳои сарватҳои зеризаминиӣ ва дигар молу мулки ғайриманқул, ки истифодаи маҳдуди онҳо бе алоқаи истифодаи қитъаи заминӣ зарур аст, гузашта шавад.

БОБИ 2. ШАРТНОМА ҲАМЧУН ВОСИТАИ ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИ ГРАЖДАНИИ ИСТИФОДАИ САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНӢ

2.1. Мафҳум, хусусият ва таснифи шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ

Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бахши истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ шартномаро чун яке аз воситаҳои асосии истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ муқаррар кардааст. Дар м. 7 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи нафт ва газ» аз 18 марта соли 2015, №1190 дар асоси шартнома пеш бурдани корҳо низ сухан меравад¹⁵⁶.

Як зумраи олимон тамоми шартномаҳои дар бахши иктишоф ва истихрочи канданиҳои фоиданок истифодашавандаро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд: Якум, шартномаҳои консессионӣ ва дуюм, созишномаҳо, ки муносибатҳои пудратиро танзим менамоянд. А.А. Конопляник созишнома оид ба тақсими маҳсулотро ва созишномаҳои хизматрасонӣ бидуни таваккалро ба созишномаҳои танзимкунандай пудратӣ мансуб медонад, ки он ба андешаи мо то андозае исботи худро наёфтааст.

Бояд тазаккур дод, ки дар раванди амалинамоии фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи иктишоф ва истихрочи нафт ва газ шартномаҳои гуногун истифода бурда мешаванд. Маъмултарини онҳо шартномаи консессионӣ ва созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот мебошад. Нахуст мазмуну муҳтаво ва моҳияти шартномаи консессиониро баррасӣ намуда, оид ба дигар навъҳои шартнома низ фикру ақидаҳои худ ва олимони соҳаро пешкаш менамоем.

Зарурати ташкили таснифбандии даҳлдори шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ на танҳо барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки барои дигар давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил баҳснок мебошад. Аз ин лиҳоз, коркарди назариявӣ ва қонунгузорӣ дар ин соҳа

¹⁵⁶ Ахбори Мачлиси Олии Ҷ.Т. – 2015. – № 3. – Мод. 212.

дар солҳои охир ба тариқи фаъол пешбари гардида истодааст. Таснифот (аз калимаи лотинии *classis* – дараҷа ва *facere* – тақсимот) ин «ҳолати маҳсуси истифодаи амалиёти мантиқии тақсими ҳаҷми мағҳум, ки маҷмӯи як навъи тақсимотро нишон медиҳад (тақсими як синф ба намудҳо, тақсими ин намудҳо ва ф.)»¹⁵⁷. Таснифот ин тақсимнамоии «баъзе предметҳо ва мағҳумҳои якранг ба синфҳо, намудҳо ва гайра аз рӯйи нишонаҳои умумӣ» мебошад¹⁵⁸. Инчунин таҳти мағҳуми «таснифот» тибқи Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ «ба навъҳо ҷудо кардани ҷизҳо» фахмида мешавад¹⁵⁹.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 20 июли соли 1994, №983¹⁶⁰ қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқии омӯзиш, ҳифз ва истифодабарии сарватҳои зеризаминиро муқаррар намуда, муносибатҳоро дар ин соҳа танзим менамояд. Ҳамзамон ҳангоми таҳлили таснифи шартномаҳои мазкур бояд ба мағҳумҳои асоси диққати маҳсус дода, ки ҳангоми таснифот аҳамияти асосӣ дорад:

- сарватҳои зеризаминӣ – қисми қаъри замин, ки поён аз қабати хок ва дар мавриди набудани он дар таги баҳрҳо, кӯлҳо, дарёҳо ва дигар обанборҳо то умқи дастрас, ки қабати онҳо барои гузаронидани корҳои геологӣ ва истифодаи маъданҳои фоиданок дар асоси комёбиҳои илмию техникӣ дастрас аст;
- истифодабарандагони сарватҳои зеризаминӣ – шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки мувофиқи Қонуни мазкур иҷозати гузаронидани корҳои геологӣ ва истиҳроҷи маъданҳои фоиданокро доранд;
- истифодабарандагони муваққатии сарватҳои зеризаминӣ – шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки муҳлати маҳдуди истифодаи сарватҳои зеризаминиро доранд.

Истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ дар асоси шартнома сурат мегирад. Шартнома яке аз институтҳои марказии ҳуқуқи гражданиӣ ба

¹⁵⁷ Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 445 с.

¹⁵⁸ Ниг.: Зивс С.Л. Источники права. – М., 1981. – С. 176–184.

¹⁵⁹ Ниг.: Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ: иборат аз 2 ҷилд, ҷилди I – А – Н. – Душанбе, 2008. – С. 304.

¹⁶⁰ Ахбори Шӯрои Олии ҶТ. – 1994. – №15-16. – Мод. 235; Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 1995. – №22. – Мод. 259; 2008. – №1. – қ, 2. – Мод. 16. – №12. – қ, 2. – Мод. 1005; 2010. – №12. – қ-1. – Мод. 822; 2013. – №12. – Мод. 892.

хисоб рафта, дар баробари санадҳои меъёрии ҳукуқӣ дар танзими муносибатҳои ҳукуқи гражданиӣ шартнома низ саҳми калон дорад. Асосҳои ҳукуқии танзими шартнома асосан ба Кодекси гражданиӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон асос меёбад.

Ба ақидаи М.И. Брагинский, В.В. Витрянский, М.В. Карасева, М.Ф. Казанцев таъиноти асосии шартнома батанзимдарории рафтори шахсон дар чорҷӯбаи қонун бо роҳи ишора ба ҳудудҳои рафтори имконпазир ва ҳатмии онҳо ва оқибатҳои вайрон кардани талаботҳои мазкур мебошад¹⁶¹.

Шартнома ин падидай мураккаб ва аҳаммиятнок дар ҳукуқи гражданиӣ мебошад ва дар адабиёти илмӣ нуқтаи назари ягона оид ба мағҳуми он ҷой надорад. Бештари олимон шартномаро ҳамчун созиши ду ё якчанд шахс, ки барои пайдо шудан, тағиیر додан ва қатъ намудани ҳукуқ ва уҳдадориҳои гражданиӣ равона шудааст, таъриф медиҳанд.

Аммо баъзе аз олимоне вучуд доранд, ки мағҳуми шартномаро созиши тарафҳо эътироф наменамоянд. Масалан, ба ақидаи Р.О. Халфина мағҳуми шартнома ин мувофиқаи ду ва ё якчанд шахс, ки «ҳукуқ ва уҳдадориҳои гражданиӣ онҳоро» фаро мегирад, мебошад. Ҳукуқ ва уҳдадориҳои гражданиро ҳар яке аз тарафҳо ба худ қабул мекунад ва бояд ҳукуқ ва уҳдадориҳо мувофиқа шуда бошанд, бояд дар ҳамоҳангӣ худ натиҷаи ҳукуқии ягонаро диханд¹⁶².

Ҳамчунин муқобили фаҳмиши гуногуни мағҳуми шартнома О.А. Карасавчиков баромада қайд менамояд, ки дар қонунгузории гражданиӣ ва дар илми ҳукуқи гражданиӣ истилоҳи «шартнома» ба ду маъно истифода бурда мешавад: шартнома ҳамчун факти ҳукуқӣ ва шартнома ҳамчун шакли муносибатҳои ҳукуқӣ¹⁶³.

¹⁶¹ Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положение. –М., 1997.-С.10; Карасева М.В. Основы договорного права (электронный учебник). – М., 2006.; Казанцев М.Ф. Философия договора: Первое приближение к решению научной задачи. <http://www.ifsp.uran.ru>.

¹⁶² Ниг.: Халфина Р.О. Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 50.

¹⁶³ Ниг.: Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М.: Госюриздан, 1950. – С. 117.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ имкониятҳои гуногун барои таснифбандии шартнома дар соҳаи истифодай сарватҳои зеризаминӣ ба амал бароварда шуда истодааст. Одатан, ба сифати шартҳои муайянкунданаи ташакқулёбии намудҳои шартномаи мазкур пешниҳод гардидаанд: 1) ҳуқуқи моликият ба маҳсулоти бадастовардашуда; 2) вазъи ҳуқуқии муносибатҳои байнҳамдигарии давлат ва истифодабарандай сарватҳои зеризаминӣ; 3) речай андозӣ¹⁶⁴.

Вобаста аз шартномаи овардашуда, танҳо ду роҳи ҳал вучуд дорад: агар ҳуқуқи моликият ба маҳсулоти ба дастовардашуда ба сармоягузор супорида шавад, пас ҳангоми истифодабарии речай ҳуқуқии маъмурии сарватҳои зеризаминӣ созишномаи литсензионӣ баста мешавад, ҳангоми речай ҳуқуқи гражданиӣ – созишномаи консессионӣ, агар ҳуқуқ ба маҳсулоти ба дастовардашуда ба сармоягузор супорида нашавад, пас шартнома барои пешниҳоди хизматрасонӣ ё созишнома оид ба тақсими маҳсулот баста мешавад.

Чунин таснифбандӣ ба дараҷаи даҳлдор ба пуррагӣ ҷавобӣ намебошад, зоро оид ба гузаштани ҳуқуқи моликият ба маҳсулоти бадастовардашуда дар ҳаҷми пурра (дар ҳолати аввал) ва дар ҳаҷми нопурра (дар ҳолати дуюм) метавон сухан ронд. Пас, дар ин ҷо набояд ба ҳайси маҳаки асосӣ гузаштан ё ин ки нагузаштани ҳуқуқи моликиятро эътироф намуд, ки дар ин ё он ҳолат ҳуқуқи моликиятии истифодабарандай сарватҳои зеризаминӣ гузашт карда мешавад.

Дигар ин шартномаи хизматрасонӣ мебошад, ки он ба ҳайси воситаи иловагӣ ё ёрирасон ба шартномаи асосӣ – консессия ё созишнома оид ба тақсими маҳсулот ба шумор меравад. Дар умум оид ба мавҷудияти чунин шартномаҳо дар соҳаи истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ, ба монанди созишномаи консенсионӣ, созишнома оид ба тақсими маҳсулот, шартномаи хизматрасонӣ (шартнома оид ба пешниҳоди хизматрасонӣ), эътироф намуд.

¹⁶⁴ Ниг.: Перчик А.И. Горное право: учебник. – 2-е изд., переруб. и доп. – М.: Издательский Дом «Филология три», 2002. – 525 с.

Дар тақрибаи табиатистифодабарии ҷаҳонӣ намудҳои гуногуни шартнома оид ба истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ, ба монанди зерпудрат «додани ҳиссаи сармоя», созишнома оид ба тақсими маҳсулот, консессияи классикӣ, консессияи намуди «роялти – андоз ба фоида», корхонаи якҷоя, шартнома оид ба ёрии техникӣ ва ғайра вучуд дорад¹⁶⁵. Дар баробари ин, тамоми шартномаҳоро дар соҳаи мазкур ба се категорияи умумӣ ҷудо намудан мумкин аст:

- шартномаҳои консессионӣ;
- созишнома оид ба тақсими маҳсулот;
- шартномаҳои хизматрасонӣ.

Дар баробари онҳо дигар намудҳои таснифбандии шартнома оид ба истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ ҷой дорад. Масалан, Д. Джостон тамоми созишномаҳоро дар соҳаи бадастории сарватҳои зеризаминӣ ба ду намуд ҷудо менамояд¹⁶⁶: 1) низоми консенсионӣ ва 2) низоми контрактӣ (қарордодӣ). Ба сифати асоси чунин тақсимнамоӣ муҳаққиқ ҳуқуқи моликият ба сарватҳои зеризаминиро истифода мебарад.

Низоми консенсионӣ моликияти ҳусусиро ба захираҳои минералӣ, аз ҷумла ҳоло ба даст оварданашуда ва низоми шартномавии ҳуқуқи моликият ба сарватҳои аз ҷониби сармоягузор ба даст овардашударо ифода менамояд. Дар навбати худ вобаста аз воситаи пардохтнамоии хизматрасонии сармоягузорон таҳқиқбарандаро ду шакли низоми шартномавӣ: созишнома оид ба тақсими маҳсулот ва созишномаи хизматрасониро ҷудо менамояд.

Тибқи шартҳои пардохт тавассути додани қисми маҳсулоти бадастовардашуда (масалан, нафт) ба сармоягузор ба амал бароварда мешавад ва танҳо баъд аз гузаштани ҳиссаи сарват, сармоягузор ҳуқуқи моликиятиро нисбати он ба даст меорад. Пурратҷӣ тибқи созишномаи хизматрасонӣ пардохтро барои хизматҳои худ дар намуди қисми даромад аз фурӯши сарватҳои зеризаминӣ ба даст меорад. Шартномаи

¹⁶⁵ Ниг.: Миловидов К.П. Контрактные отношения в нефтедобывающей отрасли // Нефть и бизнес. – 1995. – №5. – С. 19.

¹⁶⁶ Ниг.: Джонстон Д. Международный нефтяной бизнес: налоговые системы и соглашения о разделе продукции. – М., 2003. – С. 46.

хизматрасонӣ дар навбати худ вобаста аз гирифтани маблағ аз ҷониби пудратҷӣ («шартномаҳои соф» шартномаҳои хизматрасонӣ бе таваккал) ё вобаста аз натиҷаи самаранок (шартномаи хизматрасонӣ бо таваккал) чудо мешавад¹⁶⁷.

Дар ҳуқук, шакли муносибатҳои шартномавӣ вобаста ба истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ, низоми алтернативии иҷозатномавӣ (ғайришартномавӣ) дар м. 12 Қонун Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» мустаҳкам карда шудааст. Дар ҳуқук шакли муносибатҳои шартномавӣ вобаста ба истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ, низоми алтернативии иҷозатномавӣ (ғайришартномавӣ) дар м. 12 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 20 июля соли 1994, №983 мустаҳкам карда шудааст.

Дар баробари ин, тақсимнамоии расмии намудҳои истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ ба шартномавӣ (ҳуқуқи гражданий) ва маъмурий (литсензионӣ), инчунин мустаҳкамнамоии қонунгузории таснифбандии шартнома дар доираи речай шартномавии истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ дар ҳуқук ҷой надорад.

Тавре ки дар боло зикр гардид, қонун оид ба сарватҳои зеризаминӣ ду намуди шартномаи истифодабарии сарватҳои зеризаминиро ҷудо менамояд: созишнома оид ба тақсими маҳсулот ва қарордоди хизматрасонӣ (бо таваккал ва бе таваккал). Ҳамзамон танҳо созишнома оид ба тақсими маҳсулот асоси қонунгузорӣ барои амалигардонӣ (бастан, иҷроқунӣ) дорад, ки расман намуди ягонаи шартнома оид ба истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Бояд қайд намуд, ки дар таҳрири аввалини Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» ба сифати намуди шартнома оид ба истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ қонунгузор чунин шартномаҳо ба монанди: консессия, созишнома оид ба тақсими

¹⁶⁷ Ниг.: Джонстон Д. Асари ишорашуда. – С. 40-46.

маҳсулот, қарордод барои пешниҳоди хизматрасониро муқаррар намуда буд. Дар охир шартномаи консессионӣ аз қонун истисно гардида буд.

Ба ақидаи А.И. Перчик таснифбандии шартнома оид ба истифодабарии сарватҳои зеризаминиро мутобики се асос пешниҳод менамояд: а) ҳуқуки моликият ба маҳсулоти бадастовардашуда; б) рещаи ҳуқуқии муносибати ҳуқуки байни давлат ва истифодабарандай сарватҳои зеризаминӣ; в) рещаи андозӣ.

Ҳар яке аз ин асосҳо ду роҳи ҳалли худро дорад. Инак, ҳуқуки моликият ба маҳсулоти бадастовардашуда метавонад дар давлат ё консессионер ба вучуд ояд. Рещаи ҳуқуқие, ки нисбати муносибати байни давлат ва истифодабарандай сарватҳои зеризаминӣ татбиқ мегардад метавонад маъмурӣ ё ин ки граждани-ҳуқуқӣ бошад.

Ба сифати рещаи андози алтернативӣ А.И. Перчик рещаи андозӣ ва тақсими маҳсулотро номбар менамояд. Мутобики чунин маҳакҳо, олим чунин мешуморад, ки ҳашт намуди шартнома оид ба истифодабарии сарватҳои зеризаминиро чудо кардан мумкин аст, «вале айни замон воқеан танҳо се намуди онҳо амал менамоянд: созишномаи литсензионӣ, созишнома оид ба тақсими маҳсулот ва қарордод барои пешниҳоди хизматрасонӣ (бо таваккал ва бе таваккал)»¹⁶⁸.

Бо чунин таснифбандии шакли шартнома розӣ шудан ғайриимкон аст, чунки шартнома ин созиши ду субъекти баробар мебошад, лекин дар шартномаи истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ муносибат байни субъекти дорои ҳокимияти давлатӣ ва шахси хусусӣ ба миён меояд. Пас, аз он бармеояд, ки маҳаки дуюм нодуруст аст ва наметавонад барои таснифбандии шартномаҳо татбиқ гардад.

Маҳаки сеюм бошад, яъне рещаи андозӣ аз андозҳо ва пардохтҳои ҳатмие иборат мебошад, ки аз ҷониби истифодабарандай сарватҳои зеризаминӣ барои ҳуқуки истифодабарии онҳо, пардохт карда шавад. Рещаи андозӣ метавонад умумӣ, яъне истифодабарандай сарватҳои зеризаминӣ, бояд тамоми андоз ва пардохтҳоро тибқи қонунгузории

¹⁶⁸ Перчик А.И. Горное право. – М., 2001. – С. 270-272.

амалкунанда пардохт намояд ё маҳсус бошад.

Речай андози маҳсус ду намуди истисноро назар ба речай умумӣ пешниҳод менамояд:

- 1) истифодабаранда танҳо қисми андозро пардохт менамояд;
- 2) меъёрии андози татбиқшаванда метавонад барои тамоми давраи амали шартномаи истифодабарии сарватҳои зеризаминӣ татбиқ гардад.

Тақсими маҳсулот ҳеч гоҳ намуди речай алтернативии пардохти андоз ба ҳисоб рафта наметавонад, азбаски яке аз шаклҳои пардохт тибқи шартномаи ҳуқуқи гражданиро дорад. А. Сапожников чунин ақидаро дар назар дорад, ки ба ҳайси маҳаки асосии таснифбандии шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ду асос баромад менамояд:

- субъекти ҳуқуқи моликият ба маҳсулот ва воситаи истеҳсолот;
- воситаи ба амал барории ҳисбот байни давлат ва сармоягузор¹⁶⁹.

С. Дяченко барои фарқнамоии шартномаҳои истифодабарӣ, ҳуқуқи моликият ба маҳсулоти истеҳсолшуда, воситаи истеҳсолот, таҷхизонидан ва соҳтмон, соҳтори ҳисбот байни давлат ва истифодабаранда, инчунин тааллук доштани ҳуқуқи истисноЯ барои истифодабарии сарватҳои зеризаминиро пешкаш менамояд¹⁷⁰.

Танзими шартномавии истифодаи сарватҳои табиӣ бо ёрии Созишнома оид ба тақсими маҳсулот ба амал бароварда мешавад. Масъалаҳои танзими ҳуқуқии созишнома оид ба тақсими маҳсулот дар рисолаҳои олимони зерин баррасӣ шудааст: А.Ф. Шарифуллин¹⁷¹, В.Н. Кокин¹⁷², В.Н. Лиситса¹⁷³, М.И. Клеандров¹⁷⁴.

¹⁶⁹ Ниг.: Сапожников А. Раздел продукции, горная аренда и концессия в обязательственном праве // Нефть, Газ и Право. – 1999. – №3. – С. 36.

¹⁷⁰ Ниг.: Дяченко С. Нефтяные концессионные соглашения // Нефть, газ и право. – 1996. – №4. – С. 45.

¹⁷¹ Ниг.: Шарифуллина А.Ф. Соглашения о разделе продукции: понятие, заключение, реализация: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – 24 с.

¹⁷² Ниг.: Кокин В.Н. Защита прав инвестора при недропользовании на условиях соглашения о разделе продукции в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – 200 с.

¹⁷³ Ниг.: Лисица В.Н. Международные инвестиционные соглашения (договоры, контракты): дис. ... канд. юрид. наук. – Новосибирск, 2003. – 186 с.

¹⁷⁴ Ниг.: Клеандров И.М. Правовое регулирование предпринимательских (хозяйственных) отношений в сфере поиска и оценки месторождений нефти: дис. ... канд. юрид. наук. – Тюмень, 2004. – 213 с.

В.Н. Лиситса дар асараш «Созищномаҳои байналмилалии сармоягузорӣ (шартномаҳо, қарордодҳо)» муайян мекунад, ки созищнома оид ба тақсими маҳсулот яке аз созищномаҳои сармоягузории байналмилалӣ ба ҳисоб меравад, созищнома оид ба тақсими маҳсулотро ба қатори созищномаҳои сармоягузории намуди дигар баррасӣ мекунад, инчунин масъалаи муайянкуни табиати ҳуқуқии созищномаро муҳтасар баррасӣ мекунад.

Аммо, таҳлили пурраи аломатҳои ҳуқуқи гражданиӣ, омӯзиши масъалаҳои хислати ҳуқуқӣ, тадқиқоти мағҳумҳо, танзими ҳуқуқии бастани созищнома оид ба тақсими маҳсулот, алалхусус дар сатҳи минтақавӣ, омӯзиши вазъи ҳуқуқии тарафҳои созищнома, муайян намудани шартҳои бастани созищнома, таҳлили созищнома оид ба тақсими маҳсулот дар алоқаманди бо тағйиротҳои навтарини қонунгузорӣ гузаронида нашудааст.

Ҳангоми таҳлили хислати ҳуқуқии созищнома, мутахасисон, чун қоида хусусияти омехтагии онро нишон медиҳанд, аммо мушаххасан дар чӣ ифода ёфтани унсурҳои ҳуқуқии хусусӣ-ҳуқуқӣ ва умумӣ-ҳуқуқи созищнома оид ба тақсими маҳсулотро муайян намекунанд ва таҳлили пурраи ҷобаҷогузории ин унсурҳоро намегузаронанд.

2.2. Шартномаи консессионӣ ва дигар шартномаҳо дар танзими истифодаи сарватҳои зеризаминиӣ

Татбиқи механизмҳои шарикии давлатию хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қабл аз ҳама ба бештар ҷалб намудани сармояи хориҷӣ равона карда шудааст, ки дар ниҳоят ҳамчун омили муҳим дар таъмини суботи иқтисодии миллӣ хизмат мекунад. С.П. Мороз ба таври сахҳ қайд мекунад, ки рушди устувори иқтисодии ҳар як давлат бе сиёсати ягона ва мутавозуни сармоягузорӣ имконнопазир аст¹⁷⁵. Вазъи кунуни

¹⁷⁵ Ниг.: Мороз С.П. Инвестиционное право Республики Казахстан: Алматы: НИИ частного права КазГЮУ, 2006. – С. 3.

иқтисодии Тоҷикистон моро дар бораи зарурати беҳбуд баҳшидани сиёсати давлат дар ташкили фазои мусоиди инвеститсионӣ (сармоягузорӣ) ва мусоидат ба баланд бардоштани фаъолияти сармоягузорӣ дар назар дорад¹⁷⁶.

Яке аз роҳҳои пурмаҳсули муосири баланд бардоштани самаранокии истифодаи моликияти давлатӣ ташкили шарикии давлат ва субъектҳои хочагидории хусусӣ мебошад. Муҳимтарин омили таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии кишвар дар бозори ҷаҳонӣ рушди инфрасохтор мебошад, ки сармоягузории миқёси калонро тақозо мекунад.

Дар ҷараёни ҳалли ин мушкилот соҳибмулкони оммавӣ бештар қӯшиш мекунанд, ки чунин манбаъҳои маблағузории тақрористеҳсолии инфрасохторро пайдо кунанд, ки ба воқеяти муосири сиёсӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ мувофиқтар бошанд. Стратегияи муносиби рушд, ҷалби захираҳои сармоягузории хусусӣ ба соҳаҳое мебошад, ки моликияти давлатӣ маъмулан бартарӣ дорад.

Аз ин рӯ, бо мақсади ташаккули нақшаҳои гуногуни ҳамкории давлатию хусусӣ, аз ҷумла тавассути бастани шартномаҳои консессионӣ ва ё созишинома оид ба тақсими маҳсулот ва дигар шаклҳои ҳуқуқии ҳамкорӣ дар самтҳои дарёфт, иктишоф, истихроҷ ва коркарди ашёи хоми минералӣ, инчунин истифодаи захираҳои қанданиҳои фоиданок ва ғайра дар ҷумҳурӣ платформаи ҳуқуқи ибтидой таъсис дода шудааст. Дар баробари ин, муносибатҳо дар соҳаи фаъолияти сармоягузорӣ босуръат инкишоф ёфта, ба дигаргуни фаъол (дигаргуниҳо) рӯ ба рӯ мешавад, ки мутаносибан вокуниши саривақтӣ ва ҳуқуқии кофиро талаб мекунад.

Тавре маълум аст, муҳити қонунгузории «кушода» ва «шаффофф» аз ҷониби ҳукumatҳои гуногун барои ҷалби сармояи хориҷӣ дар бозорҳои давлатҳои рӯ ба инкишоф, ки дар онҳо заминаҳои объективӣ барои ҷалб

¹⁷⁶ Ниг.: Файзиева С.А. Основные проблемы, тормозящие приток иностранных инвестиций в экономику Таджикистана // Вестник ТГНУ (научный журнал). – Душанбе: «Сино», 2009. – С. 78.

ва воридшавии фаъоли сармояи хориҷӣ вуҷуд надорад¹⁷⁷. Бо вуҷуди ин, наметавон бо андешаи И.С. Вахтинская розӣ нашуд, ки нишондиҳандаи ҷолибияти сармоягузориҳои соҳаҳои мушаххаси ҳочагӣ бо далели мавҷудияти санади қонунгузорӣ оид ба танзими муносибатҳои консессионӣ муайян карда нашудааст, аммо амалияи татбиқи меъёрҳои қонунгузорӣ муҳим аст¹⁷⁸.

Сатҳи рушди қонунгузории ватани дар бораи шаклҳои муносибати байни ташкилотҳои оммавӣ-ҳукуқӣ ва контрагентони хусусӣ фазои сармоягузориро дар кишвар ба таври назаррас муайян мекунад. Таъмини даҳлдори манфиатҳои миллӣ дар якҷоягӣ бо ҳифзи ҳукуқи сармоягузорон ба мавҷудият ё набудани сармоягузориҳои хусусӣ, аз ҷумла сармояи хориҷӣ таъсири назаррас мерасонад.

Дар замони муосир ҳамкориҳои давлат ва бахши хусусиро метавон ба ду гурӯҳи калон чудо намуд. Ба гуруҳи якум шарикии давлат ва бахши хусусӣ дохил намудан мумкин аст, ки таъсиси якҷояи шахсони ҳукуқӣ (корхонаҳои муштарак)-ро дарбар мегирад, ки муассисони онҳо ташкилотҳои оммавӣ-ҳукуқӣ ва субъектони ҳочагидории хусусӣ мебошанд. Ба гуурҳи дуюм бошад шарикии гуногуни шартномавии давлат ва бахши хусусиро дохил кардан мумкин аст. Айни замон ташкилотҳои оммавӣ-ҳукуқӣ бо мақсади навсозӣ ва рушди инфрасоҳтори зарурӣ маҳз ҳамкории шартномавиро бо сармоягузорони хусусӣ бештар истифода менамоянд. Шартномаҳои консессионӣ дар шакли васеъ дар бахши шарикии давлат ва бахши хусусӣ истифода мегарданд.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар шароити имruzа шартномаҳои консессионӣ яке аз шаклҳои ояндадори баланд бардоштани самаранокии истифодаи моликияти давлатӣ мебошанд. Аз ин ҷост, ки шартномаи консессионӣ дар аксарияти мамлакатҳо ҳамчун механизми самарарабахши шартномавии истифодаи моликияти давлатӣ

¹⁷⁷ Ниг.: Водянов А. Новые инструменты государственного регулирования инвестиций // Проблемы теории и практики управления. – 1996. – №5. – С. 95.

¹⁷⁸ Ниг.: Вахтинская И.С. Гражданко-правовые признаки концессионного соглашения: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2008. – С. 7.

эътироф карда мешавад ва дар қонунгузории миллиашон институти ҳукукии шартномаи консессия ташаккул ёфтааст.

Таҳлили муносибатҳои мавҷудаи консессионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳанд, ки бо вучуд доштани иқтидори назаррас барон рушди онҳо, амалияи бастани шартномаҳо дар мамлакати мо ҳанӯз ба таври васеъ татбиқ нашудааст. Ин вазъият ба сабабҳои зерин вобастагӣ дорад: а) оқибатҳои ҷанги шаҳрвандӣ, ки эътимоди сармоягузорони хусусиро ба таври ҷиддӣ заиф (кам) намуда, ба нуфуз ва ҷолибияти сармоягузории қишвар таъсир расонид; б) такмил наёфтани қонунгузорӣ дар ин соҳа, ки ба мавҷуд набудани механизмҳои дақиқан маълуми татбиқи созишномаҳои консессионӣ вобастагӣ дорад; в) набудани таҷрибаи дурусти ҳамкории байни давлат ва сармоягузори хусусӣ; г) мавҷуд будани монеаҳои бүрөократии назаррас ва ғайра.

Аммо, дар баробари ин, кӯшишҳои ба имзо расонидани шартномаҳои консессионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хеле муваффақ буда, самаранокии иқтисодӣ ва даромаднокии ҳудро нишон доданд. Ҳамин тавр, нахустин таҷрибаи мусбат ба мо имконият медиҳад, ки дар бораи дурнамои назаррас ва имкониятҳои густариши ҷалби минбаъдаи сармоягузории ҳориҷӣ дар коркарди конҳои ашёи хом, бо назардошти он ки асоси сарвати миллиро захираҳои табиии аз рӯйи миқёс азим, гуногун ва хеле арзишманд ташкил медиҳад, сухан ронем.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз баромадҳои ҳуд қайд намудан, ки тибқи пешѓӯии мутахассисон дар қаъри замини Тоҷикистон беш аз се триллион метри мукааб газ ва қариб чор миллиард тонна ангишт мавҷуд аст, ки Тоҷикистонро ба яке аз ҷойҳои намоён дар байни қишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ҷойгир мекунад¹⁷⁹.

Ба андешаи Р.Б. Бозоров яке аз самтҳои афзалиятноки ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ва ҳориҷӣ соҳаи истифодаи сарватҳои

¹⁷⁹ Ниг.: Выступление Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона по случаю 17-й годовщины Государственной независимости Таджикистана//www/president.tj.

зеризаминӣ маҳсуб меёбад. Сарвати зеризаминӣ моликияти истиснои давлатист, ки аз рӯйи хусусияти худ аз дигар объектҳо ба кулӣ фарқ мекунад, зоро онҳо на дар рӯйи замин, балки дар қаъри он ҷойгиранд. Мутаносибан, барои коркард ва истифодаи онҳо татбиқи воситаҳои маҳсус талаб карда мешавад¹⁸⁰.

Қобили зикр аст, ки бо мақсади амалигардонии чорабиниҳо оид ба ташкили фаъолият дар самти шарикии давлат ва бахши хусусӣ, таҳқими неру, такмили ихтисос ва расонидани кумаки техникию методӣ ҷиҳати татбиқи лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар самти инфрасохтор ва хизматрасонии иҷтимоӣ айни замон муассисаи давлатии «Маркази татбиқи лоиҳаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ» дар қишвар таъсис дода шуда, тавассути механизми шарикии давлат ва бахши хусусӣ лоиҳаҳои гуногунро дар самтҳои энергетика, нақлиёт, тандурустӣ, маориф ва амсоли ин дар доираи маблағҳои муайян амалӣ менамояд.

Аз ин рӯ, бо сабаби хусусиятҳои муҳталиф, коркарди ин гуна конҳо ва ворид намудани онҳо ба муомилоти иқтисодӣ сармояҳои назарраси молиявиро талаб мекунанд, ки аксар вақт дар буҷети давлатӣ кофӣ нестанд. Бинобар ин, татбиқи шарикии давлату бахши хусусӣ бо роҳи бастани созишномаҳои консессионӣ дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ маҳсусан муҳим аст.

Нуқтаи назари С.П. Мороз қобили таваҷҷӯҳ аст, ки дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ яке аз шаклҳои шартномавӣ шартномаи (қарордоди) консессионӣ мебошад¹⁸¹.

Сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон, ки дорои ҳамаи элементҳои ҷадвали даврии Менделеев мебошад, ҳазинаи табиии нодир буда, мувоғиқи маълумоти Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, айни замон дар ҳудуди ҷумҳурӣ 28 кони тилло кашф шудааст, ки ҳаҷми умумии он тақрибан 429,3 ҳазор тоннаро ташкил медиҳад. Инчунин дар

¹⁸⁰ Ниг.: Бозоров Р.Б. Инвестиционное право: учебник. – Душанбе: ТГНУ 2008. – С. 248-249.

¹⁸¹ Ниг.: Мороз С.П. Инвестиционное право Республики Казахстан. – Алматы: НИИ частного права., КазГЮУ., 2006. – С. 412.

шимоли ҷумҳурий дуюмин калонтарин кони нукра дар ҷаҳон, бо коркарди солонаи 50 тонна мавҷуд аст, ки захираи он ба беш аз 150 сол мерасад. Илова бар ин, тибқи маълумоти вучуддошта, дар Тоҷикистон беш аз 400 кони маъдан ва гайримаъдани қанданиҳои фоиданок қашф ва барои азхудкунӣ омода карда шудаанд.

Ҳамин тавр, масъалаҳои марбут ба афзоиши самаранокии истифодаи моликияти давлатиро мавриди таҳқиқ қарор дода, метавон оид ба ҳалли самараноки онҳо ба воситай механизми афзалиятнок ва сармоягузории консессионӣ хулоса барорем, ки айни замон шакли аз ҳама ҷолиби ҳамкории байни давлат ва бахши хусусӣ мебошад.

Истифодаи шартномаҳои консессионӣ усули алтернативӣ буда, аз тарафи давлат барои рушди ин ё он соҳаҳои муҳталифи фаъолияти иқтисодӣ истифода бурда мешавад. Ин на танҳо маблағҳои буҷетро сарфа менамояд, балки истифодаи ғайримақсадноки онҳоро низ маҳдуд месозад. Азхудкуни моликияти давлатӣ ба воситай консессия аз хусусигардонӣ афзалтар аст, зеро ин усули шарикӣ барои ташкили истифодаи он бо ҷалби сармоягузорӣ дар заминаи соҳибкории хусусӣ имкон медиҳад.

Дар асл, ин вариант метавонад ба он соҳаҳои фаъолият татбиқ гардад, ки дар дурнамои кӯтоҳ муҳлати сармоягузории назарраси молиявиро талаб мекунанд, вале дар оянда онҳо метавонанд фоидаи калонро ба даст оранд. Ҳамин тавр, омӯзиши масъалаҳои созишномаи консессионӣ ҳамчун шакли шарикии давлат ва бахши хусусӣ ва самаранокии истифодаи он дар шароити Тоҷикистон ба мо имкон медиҳад, ки хулосаҳои зеринро пешниҳод кунем:

1) Айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тадқиқоти васеи илмӣ, ки ба мушкилоти танзими ҳуқуқии созишномаҳои консессионӣ бахшида шудааст, вучуд надорад ва ин ба масоили вобаста ба таҳқиқи масъалаи табиати ҳуқуқидошта, тартиби ба имзо расонидан, ичро, тағиیر ва бекор кардани шартномаҳои консессионӣ аҳамияти хос медиҳад;

2) Дар ин марҳалаи рушд назари сиёсии концептуалий ва дарки

аҳамияти рушди шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар кишвари моташаккул меёбад. Пас, рушди воқеии шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар кишвар оғоз ёфта, бо мақсади татбиқи лоиҳаҳои муҳимми иҷтимоӣ ва дар раванди таҳқими иқтисодиву субот дар ҷомеа нақши аввалиндараҷа дорад.

3) Шартномаҳои консессионӣ ҳамчун шакли шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ва роҳи самарабахши ҷалби сармояи хусусӣ барои ташкил, азnavsозӣ ва истифодаи молу мулки давлатӣ на танҳо барои сарфаи маблагҳои буҷет мусоидат мекунад, инчунин истифодаи бесамари онҳоро маҳдуд месозад (пешгирий менамояд).

4) Афзалиятҳои асосии консессия, ки ин шакли ҳамкории давлат ва тиҷоратро ҷолиб мегардонад, инҳоянд: а) кам кардани ҳароҷоти давлатӣ аз ҳисоби ҷалби сармояи хусусӣ ва захираҳои молиявию технологӣ; б) имконияти татбиқи амалий ва босуръати лоиҳаҳои иҷтимоӣ, ки ба шаклҳои ањанавии маблағгузории хусусӣ кам ҷалб карда мешаванд; в) баланд бардоштани самаранокии лоиҳаҳо тавассути иштироки тиҷорати хусусӣ, асосан онҳое, ки дар бозор нисбат ба институтҳои давлатӣ самараноктаранд; г) имконияти ҷалби қадрҳои беҳтарини идоракунӣ, техника ва технология, таҷриба ва дониши бахши хусусӣ дар азnavsозӣ ва рушди объектҳои моликияти давлатӣ, инчунин баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ ба истифодабарандагони ниҳоӣ ва ғ.

5) Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессия» ташабbusи мусбати давлатӣ мебошад, ки ба сармоягузори (бахши) хусусӣ имконият медиҳад захираҳои молиявӣ ва технологӣ, таҷриба ва дониши ҳудро дар азnavsозӣ ва рушди объектҳои моликияти давлатӣ сармоягузорӣ кунад. Ба заминаҳои объективии пайдоиши консессия дар Тоҷикистон ва танзими ҳуқуқии чунин муносибатҳо метавон дохил намуд:

– аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ва гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ

(бозорӣ);

- ташаккули шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар кишвари мӯва дарки аҳамияти татбиқи минбаъдаи он;
- мавҷуд будани захираҳои бойи табииӣ ва дурнамои имконияти васеъ барои ҷалби инвеститсияҳои (сармояи) ҳориҷӣ дар истиҳроҷи конҳои ашёи хом ва дигар захираҳои табииӣ;
- иқтидори энергетикии кишвар ва истифодаи самараноки захираҳои об, инчунин норасоии шадиди мавсимии нерӯйи барқ, ки дар мамлакати мӯа ҷой дорад ва гайра.

6) Новобаста ба мавҷуд будани имкониятҳои зиёд барои рушди шартномаҳои консессионӣ, мутаассифона, амалияи бастани чунин созишинаҳо дар Тоҷикистон ҳанӯз ба таври васеъ истифода бурда намешавад. Ин ҳолат бо сабабҳои зерини объективӣ алоқаманд аст: а) таъсири ҷанги шаҳрвандӣ, ки эътиими сармоягузорони хусусиро заиф (коста) гардонид ва ба нуғузу ҷолибияти мамлакат таъсири манғӣ расонид; б) номукаммал будани қонунгузорӣ дар ин самт, ки ба набудани механизми ба таври равшан ифода намудани татбиқи шартномаҳои консессионӣ ва номуайяни хуқуқии танзими кафолатҳо барои сармоягузорро дар бар мегирад; в) набудани таҷрибаи дурусти ҳамкории байни давлат ва сармоягузори хусусӣ; г) мавҷуд будани монеаҳои бүрөократӣ ва ғайраҳо.

Аммо, ҳамзамон, кӯшишҳо барои бастани созишинаҳои консессионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври коғӣ бомуваффақият буда, ҷолибияти иқтисодӣ ва фоидайи худро нишон доданд.

7) Барои рушди минбаъдаи механизми консессионии шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, такмили минбаъдаи заминаи қонунгузорӣ бо дарназардошти таҷрибаҳои ҷаҳонӣ зарур аст, ки ҷиҳати ба танзими ҳуқуқӣ фаро гирифтани доираи васеи муносибатҳо дар ин соҳа мусоидат менамояд.

Дар давраи Истиқлолияти давлатӣ, Тоҷикистон ба монанди дигар

чумхуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ роҳи хусусӣ кардани моликияти давлатиро дар шакли хусусигардонӣ пеш гирифт. Мушоҳидаҳои тадқиқоти ватанӣ нишон медиҳанд, ки сарфи назар аз натиҷаҳои мусбати хусусигардонӣ, ки ба рушди баъзе соҳаҳои иқтисодиёт ва ҳаёти ҷамъиятии Тоҷикистон боис гардианд, оқибатҳои манфии он низ хеле зиёд аст. Бо сабабҳои марбут ба мушкилоти хусусигардонӣ метавон норасоии сарчашмаҳои сармоягузорӣ, қобилият надоштани идоракунӣ тибқи талабот ва тағиирот дар шароити бозор, сифати пасти техника, сатҳи пасти технология ва гайраро доҳил намуд¹⁸².

Дар шароити ташаккули фазои сармоягузории Тоҷикистон, яке аз омилҳои асосии коҳиши додани нақши ҷалби сармоягузории хориҷӣ, хусусигардонӣ ва механизмҳои ҷалби сармоягузории хориҷӣ мебошад¹⁸³. Тавре зикр гардид, нақшай консессионии ҳамкорӣ байни давлат ва баҳши хусусӣ ба суст гардидани инҳисороти давлатӣ, озодкунӣ ва хусусигардонӣ мусоидат намуда, истифодаи моликияти давлатӣ дар асоси консессияҳо аз хусусигардонии минбаъдаи оммавии он афзалтар аст.

Шартномаи консессия шакли алтернативии муносабатҳои муносибатҳои байни давлат ва сармоягузори хусусӣ мебошад. Давлат дар ин маврид маблағузории бавоситаи мақсадноки объектҳои мушаххасро, ки соҳиби онҳо боқӣ мемонад, таъмин менамояд ва сармоягузор бошад, бо давлат муносабатҳои шартномавӣ баста, ба ҳуд кафолату шароитҳои хоси муомилоти гражданиро таъмин менамояд.

Дар ҳуқуқ ва доктринаи муосир фаҳмиши умумии истилоҳҳои «консессия» ва «шартномаи консессия» вуҷуд надорад. Агар мо хусусиятҳои маъмултарини ба консессия хосро таҳлил қунем, консессияро метавон ҳамчун низоми муносабатҳое муайян кард, ки аз ҷониби мақомотии ҳокимияти оммавӣ (конседент) ба шахси воқеӣ (консессионер) ба манфиати омма додани ҳуқуқи истифодаи корхона ё

¹⁸² Ниг.: Бердиев Р.Б.: Неправильная приватизация и коррупция: стоп в инвестиционной активности // Вестник ТГНУ. – №5 (53). – Душанбе: «Сино», 2009. – С. 52.

¹⁸³ Ниг.: Бердиев Р.Б. Асари ишорашуда. – С. 51.

коне (объекти консессия), ки аз доираи фаъолияти оддии хоҷагӣ гирифта шудааст. Пешниҳоди объект ба консессия бо он асоснок мегардад, ки пардоҳти маблағ аз ҷониби консессионер барои истифодабарии ин объект ва имконияти ҷуброни ҳароҷоти консессионер барои иҷрои ӯҳдадориҳои консессионӣ аз ҳисоби маблағҳо, ки консессионер аз шахсони сеом меситонад, вобаста аст.

Дар бораи таносуби байни мағҳумҳои «консессия» ва «шартномаи консессия»: 1. Маълум аст, ки мағҳуми «консессия» нисбат ба мағҳуми «шартномаи консессионӣ» васеътар аст; 2. Шартномаи консессия шакли ифодаи консессия ҳамчун низоми муносибатҳо оид ба бастан, иҷро ва қатъ гардидан шартномаи консессия мебошад.

Нуқтаи назари В.Г. Варнавский дар бораи зуҳуроти манфиат нисбат ба консессия дар Федератсияи Россия хеле ҷолиб мебошад. Аз рӯйи гуфтаи муаллиф, ҷомеа ва ҳокимият дар Россия ба дарки он далел расиданд, ки ҳусусигардонии маҷбурий қишиварро ба натиҷаҳои дилҳоҳ аз нуқтаи назари ҷараёни инкишофи раванди сармоягузорӣ ва рушди иқтисодӣ наоварданд, мутаносибан, дарёғти барои ҷомеа қобили қабули таълимоти рушд, ки ба гайридавлатигардонӣ пурра алтернативӣ бошад, зарур аст.

Илова бар ин, дар қишиварҳои инкишофёфта ва рӯ ба инкишоф дар солҳои 90-уми асри XX маҳз консессияҳо асбоби асосии гайримарказикуннии монополияи табиӣ (нерӯйи барқ, нақлиёти роҳи оҳан) ва соҳаҳои шабакавӣ (ҳоҷагии коммуналӣ, таъминоти об, гармӣ, газ, нерӯйи барқ) гардид¹⁸⁴.

Аммо бо вуҷуди ин, барои ҷорӣ ва татбиқи самарабахши шарикӣ давлат ва бахши ҳусусӣ дар шакли созишномаҳои консессионӣ зарурати ташкили заминаи қонунгузорӣ бо қобилияти танзими ҳуқуқии муносибатҳои иҷтимоӣ пеш омадааст. Дар давраи солҳои 1997-2000 як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандай муносибатҳои

¹⁸⁴ Ниг.: Варнавский В.Г. Методологические вопросы становления концессионных отношений в России // Экономика и строительства. – 2002. – №9. – С. 3.

консессионӣ дар ҶТ қабул карда шуданд.

Ҷанбаи мусбати ин санадҳои меъёрии ҳукуқӣ он буд, ки меъёрҳои мазкур бо дарназардошти таҷрибаи чорӣ намудани шартномаҳои консессионӣ дар кишварҳои дигар, ба монанди Федератсияи Россия, Қазоқистон ва ғ., таҳия шудааст. Дар адабиёти ҳукуқӣ қайд карда шудааст, ки Тоҷикистон бо сабаби рӯйдодҳои маълум, аз кишварҳои дигари Иттиҳоди Ҷавлатҳои Мустақил дертар ба ислоҳоти иқтисодӣ шурӯъ намуд. Ин ҷиҳати мусбат низ дорад: хатоҳои дигар ҷумҳуриҳои собиқ шӯравӣ ба инобат гирифта шудаанд¹⁸⁵.

Таҳлили заминаи ҳукуқии танзими муносибатҳои консессиониро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронида, метавон онҳоро ба умумӣ ва маҳсус ҷудо намуд. Ба гурӯҳи якум (умумӣ) метавон меъёрҳои алоҳидаи Конститутсияи ҶТ, Қонуни конститутсионии ҶТ «Дар бораи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон», Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодексзи замини Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои қонунгузориро дар соҳаи сармоягузорӣ дохил намуд.

Ба гурӯҳи дуюм (маҳсус) дар навбати аввал Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» ва як қатор қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки барои татбиқи қонуни мазкур тасдиқ шудаанд – аз 3 феврали соли 2000 «Дар бораи тасдиқ намудани рӯйхати обьектҳо, ки ба консессия интиқол дода намешаванд ва обьектҳо, ки бо қарори Ҳукумати ҶТ ба консессия дода мешаванд», аз 3 апрели соли 2000 «Дар бораи бақайдгирии давлатии шартномаҳои консессионӣ», аз 29 декабря соли 2000 «Дар бораи тасдиқи тартиб ва шартҳои гузаронидани озмунҳо ва музоядаҳо барои додани консессияҳо».

Шаклҳои гуногуни моликиятро асоси иқтисодиёти Тоҷикистон эълон карда, ба озодии иқтисодӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ, баробарҳукуқӣ ва ҳифзи ҳукуқии ҳамаи шаклҳои моликият кафолатҳои

¹⁸⁵ Ниг.: Салибаева Н.А. Пути улучшения инвестиционного климата в Таджикистане // Государства и право. – 2005. – №1. – С. 83.

давлатӣ дода, Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон заминаи воқеии рушди минбаъдаи муносибатҳои бозоргиро (бозориро) дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шарикии давлат ва баҳши хусусиро фароҳам овард.

Тибқи меъёрҳои конституционӣ замин, сарватҳои зеризамини, об, фазои ҳавоӣ, олами набототу ҳайвонот ва дигар захираҳои табиӣ моликияти истисноии давлат мебошанд ва давлат истифодай самараноки онҳоро ба манфиати мардум кафолат медиҳад. Бо мақсади татбиқи кафолатҳои конституционӣ ва таъмини манфиатҳои ҷамъияти, давлат дар асоси шартномаи консессионӣ объектҳои дар ихтиёри моликияти истисноии худ қарордоштаашро ба сармоягузори ҳориҷӣ барои истифодай муваққатӣ ва ройгон медиҳад.

Санади дигари қонунгузорӣ – Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки қабул гардидани он оғози марҳилаи нав дар рушди қонунгузории гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Дастварди бузурги Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон нигоҳ доштани тамоми ҷанбаҳои мусбат дар танзими муносибатҳои молумулкӣ қонунгузории қаблӣ ва ба қайд гирифтани воқеияти нав вобаста ба гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ (бозорӣ) мебошад. Дар м. 239 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидааст, ки замин, сарватҳои зеризамини, об, фазои ҳавоӣ, олами набототу ҳайвонот, дигар захираҳои табиӣ дар моликияти истисноии давлат қарор дошта, хусусиятҳои амалий гардидани ҳуқуқи моликият ба онҳо тавассути кодекси мазкур, меъёрҳои қонунгузории замин ва дигар санадҳо муайян мегарданд, ки дар навбати худ онҳо объектҳои шартномаҳои консессионӣ маҳсуб меёбанд.

Яке аз хусусиятҳои хоси шартномаҳои консессионӣ таркиби субъективии маҳсуси он мебошад. Ҳамин тавр, аз рӯйи шартномаи консессионӣ яке аз тарафҳо ҳамеша давлат буда, аз ҷониби мақомоти ваколатдори он баромад мекунад. Инчунин меъёрҳои Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон уҳдадориҳои шартномавӣ ва дигар уҳдадориҳоро бо иштироки шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ танзим менамояд.

Аз ин рӯ, дар асоси м. 1 Кодекси гражданий Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирокчиёни муносибатҳои аз тарафи қонунгузории гражданий танзимшаванда шаҳрвандон, давлат, шахсони хуқуқӣ ва воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ маҳсуб меёбанд¹⁸⁶.

Бо дарназардошти он ки ҳамкориҳои консессионӣ усули самараноки ҷалби сармояи ҳусусӣ дар раванди танзими ҳуқуқии он мебошад, Қонуни ҶТ «Дар бораи сармоягузорӣ», ки муносибатҳои байни субъектҳои шартномаҳои консессионӣ, аз ҷумла оид ба масъалаҳои кафолати ҳифзи сармоягузорӣ ва ҳуқуқҳои сармоягузоронро танзим мекунад, аҳамияти бузург дорад¹⁸⁷.

Ба андешаи Ю.В. Зворикина рушди қонунгузории консессионӣ дар соҳаи сармоягузорӣ дорои аҳамияти мусбат ҳам барои консессионер-сармоягузор ва ҳам барои давлат мебошад. Консессионер - сармоягузор кафолати баргардонидани сармоягузориро мегирад, дар ҳоле ки давлат (консендант) дар ҳақиқат имконияти интихоби сармоягузори сазовори дорои тамоми имконоти молиявӣ ва технологӣ ва ба таври зарурӣ дорои таҷрибаи идора карданро пайдо мекунад, ки барои татбиқи лоиҳаи мушаҳҳаси аҳамияти иҷтимоидошта зарур мебошад¹⁸⁸.

Меъёрҳои танзимкунандай муносибатҳои консессионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ», «Дар бораи энергетика», «Дар бораи металлҳои қиматбаҳо ва сангҳои қиматбаҳо», «Дар бораи корхонаҳои давлатӣ», «Дар бораи экспертизаи экологӣ», «Дар бораи бочи давлатӣ» ва ғайра вомехӯранд.

Тибқи м. 5 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» дар соҳаи танзими муносибатҳои истифодабарии қаъри замин муайян намудани тартиб барои ҷалби сармояи хориҷӣ, пешниҳоди иҷозатнома ва консессияҳо ба шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ва шахсони

¹⁸⁶ КГ ҶТ аз 30 июни соли 1999, №803 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 15.07.2022).

¹⁸⁷ Аҳбори Мачлиси Олии ҶТ. – 2007. – №5. – Ст. 365.

¹⁸⁸ Ниг.: Зворикина Ю.В. Организационно-экологический механизм управление концессиями в России. – М.: Высшая школа, 2003. – С. 78.

воқең барои кашф, истихроҷ ва коркарди ашёи хом, инчунин барои истифодаи канданиҳои фоиданок барои мақсадҳои дигар ва назорати татбиқи он дар баррасии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад¹⁸⁹.

Новобаста ба он ки бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» бастани шартномаҳои консессионӣ нисбат ба қитъаҳои замин, сарватҳои табиӣ, об, фазои ҳавоӣ иҷозат дода шудааст, масъалаи консессия ва ё нақшай идоракуни консессионӣ дар кодексҳои об, замин ва ё ҳавоӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон зикр нашудааст.

Ақидаи Н. Шонасрiddинов дар хусуси «аз тарафи давлат додани ҳуқуқи истифодаи иншооти обӣ ба шахсони сеом маънои имконияти қарор доштани ин иншоот ва оби доҳили он дар ихтиёри гардиши гражданиро дорад»¹⁹⁰. Пас, дар асоси қонунгузорӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси музояда бо нигоҳ доштани ҳадафи объективӣ, метавонад ҳуқуқи идоракуни иншооти хочагии оби молу мулки давлатиро дар доираи минтақаи маҳдуд, аз ҷониби шахсони ҳуқуқии маҳаллӣ ва хориҷӣ дар асоси шартнома, бо дарназардошти талаботи қонунгузории амалкунандай об ба роҳ монад.

Аммо мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» ба имзо расонидани шартномаҳои консессионӣ танҳо тавассути озмун бо интиҳоби консессионер иҷозат дода мешавад¹⁹¹. Инчунин, меъёрҳои танзимкунандай муносибатҳои ҳуқуқии консессиониро метавон дар Қонуни ҔТ «Дар бораи энергетика» воҳӯрд¹⁹².

Мувофиқи м. 16 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи энергетика» дар асоси шартномаи консессионӣ пешниҳод намудани зеристгоҳҳои баркӣ ва гармидаҳӣ, шабакаҳои барқии магистралӣ ва тақсимотӣ ва иншооти хизматрасони онҳо, лӯлаҳои нафту газ,

¹⁸⁹ Ахбори Шӯрои Олии ҔТ. – 1994. – №15-16. – Мод. 235.

¹⁹⁰ Ниг.: Шонасрiddинов Н. К вопросу о договорном регулировании отношений сферы водоснабжение // Государства и право. – 2007. – №1. – С. 43.

¹⁹¹ Ахбори Мачлиси Олии ҔТ. – 1997. – №10. – Мод. 5.

¹⁹² Ахбори Мачлиси Олии ҔТ. – 2000. – №11. – Мод. 504.

муассисаҳои хочагиҳои гази табиӣ ва сӯзишворӣ, инишоот ва майдонҳои нафту газ ва ангишт имкон дорад.

Ё тибқи м. 14 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муассисаҳои давлатӣ» муомилот, аз ҷумла консессия нисбат ба корхонаи давлатии ҷумҳурияйӣ, ки ба сифати маҷмӯи молу мулки ягона баромад мекунад, тибқи қарори Ҳукумат, нисбат ба корхонаи коммуналӣ бошад - бо санади мақоми маҷаллии ҳокимияти давлатӣ амалӣ мегардад. Бо вучуди ин, дар ин ҳолат қонунгузор на ба шартнома, балки ба санади маъмурӣ такя мекунад, ки дар қонуни консессия ягон муносибати истинодӣ ба назар намерасад, ки ба фикри мо ба дарк ва тафсири нодурусти нишондиҳандаҳои даҳлдори меъёри мусоидат менамояд.

Ҳамчун намунаи номукаммалии чаҳорҷӯбаи умумиҳукуқӣ метавон Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи экспертизаи экологӣ»-ро овард, ки ҳатмӣ будани экспертизаи экологии лоиҳаҳои ҷумҳурияйӣ ва маҷаллиро пешбинӣ менамояд ва татбиқи он бо истифодаи захираҳои табиӣ алоқаманд аст, гарчанде тартиби гузаронидани он то ҳол ба таври қонунӣ танзим нагардидааст.

Чунин ҳолат дар Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба мушоҳида мерасад¹⁹³, ки дар он меъёрҳои танзимкунандай масъалаҳои бекор кардани ҳуқуқи истифодаи замин бо мақсади истиҳроҷи қанданиҳои фоиданок дар доираи нақшаҳои консессионӣ вучуд надошта, инчунин муҳолифат ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» вобаста ба муҳлати истифодаи замин мавҷуд аст.

Бо дарназардошти ин метавон ба хулосае омад, ки дар шароити ба консессионер пешниҳод намудани обӣ, қитъаи замин ва ҷангал бо ҳуқуқи истиҳроҷи қанданиҳои фоиданок ва дигар захираҳои табиӣ, дар санадҳои соҳавӣ муҳолифат ва камбудиҳои назаррас мавҷуданд, ки ба рушди муносибатҳои консессионӣ дар Тоҷикистон монеа мешаванд.

¹⁹³ КЗ ҶТ аз 13 декабря соли 1996, №326 // Ахбори Мачлиси Олии ҶТ. – 1996. – №23. – Мод. 351; 1997. – №23-24. – Мод. 333. 1999. – №5. – Мод. 59; 2001. – №4. – Мод. 176; 2004. – №2. – Мод. 55. – №3. – Мод. 190; 2006. – Мод. 347; 2008. – №1. – қ. 2. – Мод. 22. – №6. – Мод. 463; 2011. – №3. – Мод. 171; 2012. – №4. – Мод. 269; №8. – Мод. 828; 2006. – №199; 2008. – №357; 2008. – №405; 2011. – №704; 2012. – №819; 2012. – №891; 2016. – №1363; 2021. – №1823. – №1824. – №1825; 2022. – №1902.

Бешак, муваффақияти ташаккули ҳамкории самарабахши консессионӣ миёни давлат ва бахши хусусӣ пурра аз заминаи ҳамаҷониба, сифатнок ва мувофиқашудаи меъёрии ҳуқуқӣ вобаста аст, ки ба ниёзҳои сиёсию иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва воқеият дар соҳаи мазкур пайваста аст.

Дар ҶТ то соли 1997 ягон санади маҳсуси меъёрии ҳуқуқии танзимқунандай муносибатҳои консессионӣ вуҷуд надошт. Муқаррароти умумии ин соҳа дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ва як қатор санадҳои қонунгузории соҳавӣ муқаррар карда шудаанд. Моҳи майи соли 1997 аз тарафи парлумони кишвар бо сабаби зарурати воқеии ташаккули муносибатҳои мутобиқгардидаи соҳавӣ дар ин самт Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» қабул карда шуд, ки заминаи ҳуқуқии мушаҳҳасро барои татбиқи фаъолияти консессионӣ-иқтисодӣ дар ҳудуди кишвар муқаррар намуда, нишондиҳандаҳои асосии танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва дигар муносибатҳои молумулкиро вобаста ба ин фаъолият муайян намуд.

Ҳамчун падидай иқтисодию ҳуқуқии нав, падидай консессия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз танзими фарохтарро талаб мекард, аз ҷумла дар санадҳои соҳавӣ ва зерқонунӣ, ки дар маҷмӯъ ҷаҳорчӯбай миллӣ, консессионӣ ва меъёрии ҳуқуқиро ташаккул медод.

Ҳамин тавр, қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессия» пешрафти бузург буд, ки мавқei сиёсию концептуалиро оид ба масъалаи ҳамкории байни давлат ва бахши хусусӣ муайян намуд, инчунин танзими асосии ҳуқуқии соҳаи баррасишавандаро таъмин кард. Дар давоми давраи амали қонуни мазкур дар Ҷумҳурии Тоҷикистон якчанд созишиномаҳои консессионӣ ба имзо расидаанд, ки имрӯз бомуваффақият татбиқ мегарданд¹⁹⁴.

Муқаррароти қонун барои мусоидат намудан ба идораи оқилонаи моликияти давлатӣ, захираҳои табиӣ ва дигар молу мулки вобаста ба

¹⁹⁴ Постановлениями Правительства РТ в 2002 году была передана в концессию энергетическая система Горно-Бадахшанская автономная область РТ, а в 2009 году автодорога Душанбе-Чанак.

объекти шартномаи консессионӣ, ки зери назорати давлат қарор доранд, ба истиснои додани он ба моликияти хусусӣ равона шудаанд. Ба ақидаи мо, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии дар асоси он қабулгардида қонунгузории маҳсуси ҶТ-ро дар соҳаи танзими муносибатҳои ҳуқуқии консессионӣ ташкил медиҳанд¹⁹⁵.

Бояд қайд кард, ки Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» масъалаҳои марбут ба имзо, ичро ва қатъ кардани шартномаҳои консессиониро танзим менамояд. Тибқи м. 2 ҳамин Қонун, қонунгузории ҶТ оид ба консессияҳо ба Конститутсия асос ёфта, аз Қонуни мазкур дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалии аз ҷониби Тоҷикистон эътирофнамуда иборатанд.

Чунин вазъият, ба назари мо, такмили маҳсусро талаб мекунад. Ҳол он ки дар мамлакатҳои ҳуқуқи классикии консессионӣ (масалан, дар Фаронса) тамоюли дуршавӣ аз шартҳои вазнини маъмурию шартномавии консессионӣ ба сӯйи тақвият додани ҳуқуқи хусусӣ дар шартномаи консесионӣ нигаронида шудааст. Аз ин рӯ, барои таҳқим баҳшидани усули тамаддуни шартномаҳои консессионӣ, пешниҳод менамоем, ки дар қонун муносибатҳои ҳуқуқии тарафҳо нишон дода шаванд, ки дар қонуни мазкур ба танзим дароварда нашудааст ва он бояд бо меъёрҳои қонунгузории гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда шаванд.

Бояд зикр намуд, ки имкониятҳои шартномаҳои консессионӣ дар танзими муносибатҳо вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризамиён бештар буда, бинобар дуруст ба роҳ монда нашудани он аз институтҳои дигари бештар дорои хислати маъмурӣ (масалан, гирифтани иҷозатнома, гуфтушуниди мустақим ва ғ.),) васеъ истифода мешавад. Таҳлилҳо нишон

¹⁹⁵ Постановление Правительства Республики Таджикистан №49 от 3 февраля 2000 года «Об утверждении перечней объектов, не подлежащих передаче в концессию, и объектов, подлежащих передаче в концессию по решению Правительства Республики Таджикистан», №154 от 3 апреля 2000 года «О государственной регистрации концессионных договоров», №503 от 29 декабря 2000 года «Об утверждении Порядка и условий проведения конкурсов и аукционов на предоставление концессий».

медиҳанд, ки дар амалияи Тоҷикистон институти шартномаҳои консессионӣ рушд наёфта истодаанд. Яке сабабҳои онро мо маҳз дар он мебинем, ки муносибатҳои шартномавӣ дар ин самт рушд накарда, муқаррароти қонунгузории зикршуда монеаи онҳо шуда истодаанд.

Дар ин замина бояд принсипи озодии шартнома, аз ҷумла вобаста ба шартҳои алоҳидай он таъмин карда шавад. Ҳусусан, бояд номгӯи молу мулкero, ки аз тарафи қонунгузор ҳамчун объекти фаъолияти консессионӣ нишон дода шудааст, баррасӣ намуд.

Аз рӯйи ақидаи О.Н. Савинов ду объекти имконпазири шартномаи консессионӣ вуҷуд дорад: молу мулки ғайриманқул ва фаъолияте, ки амалӣ кардани он аз тарафи давлат имтиёзникуз аст ва он метавонад бо истифодаи молу мулки ғайриманқул алоқаманд бошад¹⁹⁶.

А.И. Попов тарафдори ақидаи дигар аст, ки чудо будани фаъолият ҳамчун объекти мустақили шартномаи консессионӣ, якум, беасос ва дуюм, ғайримақсаднок бо сабаби имконияти амалӣ намудани ин фаъолият бо ёрии дигар таркибҳои ҳуқуқӣ мебошад¹⁹⁷.

Баръакс, Э. Талапина ишора мекунад, ки сарфи назар аз ворид намудани тағиироти ҷузъӣ ба Қонуни федералий «Дар бораи шартномаҳои консессионӣ», чун пештара объекти шартномаи консессионӣ танҳо ба молу мулқ, на ба хизматрасонӣ ё фаъолият нисбат ба молу мулк боқӣ мемонад. Муаллиф чунин мешуморад, ки ин вазъият мақсади умумии классикии консессияро, яъне давлат иҷрои вазифаҳои иҷтимоии назаррасро ба бахши ҳусусӣ медиҳад; моликият аҳамияти дуюмдарача дорад, нодуруст тафсир менамояд¹⁹⁸.

Новобаста аз он ки Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» аз соли 1997 объектҳои консессияро ҳамчун фаъолияти иқтисодӣ бо пешниҳоди он ба сармоягузори хориҷӣ барои истифодаи муваққатии молу мулқ, қитъаҳои замин, захираҳои зеризаминиӣ, инчунин

¹⁹⁶ Ниг.: Савинова О.Н. Договорное регулирование концессионных отношений по законодательству Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. – Казань, 2006. – С. 90.

¹⁹⁷ Ниг.: Попов А.И. Концессионное соглашение (гражданко-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2007. – С. 61.

¹⁹⁸ Ниг.: Талапина Э. Концессия как форма публично-частного партнерства // Хозяйства и права. – 2009. – №4. – С. 73.

дигар захираҳои табиӣ муайян намуд, рӯҳияи қонун дар бораи эътирофи молу мулк ҳамчун объекти консессия шаҳодат медод.

Сонӣ, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» аз 26 декабря соли 2011, №783¹⁹⁹ қонунгузор ба мағҳуми консессия мушаххастар назар намуда, зери мағҳуми он объектҳои моликияти давлатӣ, инчунин объектҳои дар натиҷаи иҷрои шартҳои созишнома бавучудомада фаҳмида мешаванд.

Таҳлил нишон медиҳад, ки қонунгузор номгӯи объектҳои консессиониро муфассал муайян накарда, онро ба санадҳои зерқонунӣ ҳавола намудааст. Тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 январи соли 2014, №34 «Номгӯи объектҳое, ки ба консессия дода намешаванд ва объектҳое, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба консессия дода мешаванд», тасдиқ карда шудааст.

Ҳамин тавр, дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон номгӯи васеи объектҳои давлатӣ ба консессия дода намешаванд:

- 1) объектҳои ҳудудҳои табии маҳсус мухофизатшаванда;
- 2) иншооти мероси таъриҳӣ ва табиӣ, моликияти миллӣ (дорои арзиши бадеӣ, осори фарҳангӣ, осорхонаҳо, мамнӯъгоҳҳо, парваришгоҳҳо, фондҳои давлатӣ, бойгонӣ ва дигар иншооти осори таъриҳӣ ва моликияти миллӣ);
- 3) биноҳо ва иншооти маъмурии мақомоти идоракунии ҳокимияти давлатӣ ва ҳокимияти маҳаллӣ;
- 4) объектҳо ва амволи қувваҳои мусаллаҳ, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, амният, гумрук ва андози Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- 5) объектҳои мақомоти геодезӣ, харитасозӣ, обуҳавошиносӣ, мақомоти ҳифзи муҳити зист ва ҷангал;
- 6) объектҳои санитарию эпидемиологӣ ва ҳадамоти ветеринарӣ;
- 7) объектҳои муассисаҳои иҷрои ҷазои ҷиноятӣ;
- 8) объектҳои корхонаҳои оид ба истеҳсоли заҳрҳои

¹⁹⁹ Қонуни ҔТ «Дар бораи консессияҳо» аз 26 декабря соли 2011, №783 // Ахбори Маҷлиси Олии ҔТ. – 2011. – №12. – Мод. 847.

зудтаъсиркунанда, воситаҳои нашъаовар ва моддаҳои заҳролуд, инчунин корхонаҳое, ки ба киштукор, парвариш ва коркарди зироатҳое, ки дар таркибашон моддаҳои нашъаовар ва заҳрдор доранд, машғуланд;

9) объектҳое, ки бо тадқиқотҳои илмӣ, истеҳсол, коркард ва гӯронидани элементҳо ва партовҳои радиоактивӣ, таҷхизоту асбобҳои бо истифодаи моддаҳои радиоактивӣ ва изотопҳо машғуланд;

10) объектҳои корхонаҳои оид ба гӯронидани партовҳои саҳти саноатию майшӣ ва ҷойҳои гӯронидани чорво;

11) объектҳои мақомоти давлатии илмии экспертиза ва сертификатсияи маҳсулоти фарматсевтиկӣ, таҷхизоти тиббӣ, маҳсулоти тиббӣ ва санитарию гигиенӣ, ғизои табобатию профилактикаи ва косметика;

12) объектҳои корхонаҳои саноати мудофиа, ки ба истеҳсол, таъмир ва фурӯши аслиҳа ва лавозимоти ҷангӣ, моддаҳои тарканда, инчунин асбобҳои маҳсус ва таҷхизот барои истеҳсоли онҳо машғуланд;

13) объектҳои корхонаҳои системаи идораи ҳаракати ҳавоӣ ва объектҳое, ки бо таъмини системаи ягонаи идоракуни ҳаракати ҳавоӣ алоқаманданд;

14) объектҳои мақомоти оид ба ҳодисаҳои фавқулодда ва мудофиаи гражданиӣ, таъмини амволи маҳсус;

15) объектҳои корхонаҳое, ки ба истеҳсол, таъмир ва фурӯши силохи оташвишони шикориу варзишӣ ва муҳимот барои онҳо машғуланд;

16) объектҳои алоқаи почта, хадамоти давлатии фелдъегерӣ, мақомоти давлатии алоқа, марказҳои давлатии пахши барномаҳои телевизиону радио;

17) объектҳои системаи захираҳои моддии давлатӣ.

Аз ин ҷо бармеояд, ки номгӯйи объектҳои консессионӣ дар қонун пурра танзим нашуда, дар сатҳи санадҳои зерқонунӣ маҳдудият вобаста ба он пешбинӣ карда шудааст. Бо мақсади эътиимод, устувории муомилоти гражданиӣ ва ҳавасмандгардонии рушди институти шартномаҳои консессионӣ пешниҳод менамоем, ки номгӯйи мазкур дар

сатҳи қонун танзим карда шавад.

Ба андешаи А. Тулеев дар баробари танзимнамоии маъмурӣ-хукуқии муносибатҳои истифодабарии сарватҳои зеризамий, бояд танзимнамоии ҳукуқи гражданӣ, аз ҷумла дар шакли консессия ҷой дошта бошад. Дар баробарии ин мавсуф, иброз медорад, ки ба сифати афзалияти консессия барои истифодабарандай сарватҳои зеризамий, устувории созишнома ва имконияти бекоркунии он танҳо ба тариқи судӣ маҳсуб меёбад, нисбат ба иҷозатнома, ки метавонад бо тартиби якҷониба бозхонд карда шавад²⁰⁰.

Тибқи муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» аз 26 декабри соли 2011, №783 консессия (иҷозат, гузашт) - дар асоси шартномаи консессия бо пешниҳоди ҳукуқи истифодабарии самараноки муваққатӣ ба консессиядор супоридани объектҳои моликияти давлатӣ, аз ҷумла: замин, сарватҳои зеризамий, об, фазои ҳаво, олами набототу ҳайвонот, дигар моликияти давлатӣ ва боигарии табиӣ, ки қонунгузорӣ манъ накардааст, инчунин ҳукуқи бунёди (соҳтмони) ишрооти нав аз ҳисоби консессиядор бо шарти дар оянда баргардонидани онҳо ба давлат.

Шартномаи консессионӣ бошад ин шартномае мебошад, ки байни конседент ва консессиядор баста шуда, дар он ҳукуқ, уҳдадорӣ ва масъулияти тарафҳо, инчунин шартҳои амалишавии консессия муайян карда мешаванд.

Аз замонҳои қадим дар Аврупо ва Осиё низоми «орият» (шакли шартномае, ки байни давлат ва соҳибкор баста мешуд) маъмул буд, яъне аз ҷониби давлат додани истифодабарии объектҳои мушахҳас бо шартҳои муайяни пардохтҳо ва андоз ҷой дошт. Ин худ як намунаи консессия дар фаҳмиши имрӯза буд. Орият бештар дар шароити сатҳи пасти инкишофи низоми қарзӣ, мушкилотҳои молиявии давлат ва заифии коммуникатсия истифода бурда мешуд. Нахустин маротиба он

²⁰⁰ Тулеев А. Кому достанутся ключи от недр // Российская газета. – 2004. 28 июля. – С. 4.

дар Эрони қадим (асри VI то мелод) дар Рими қадим (асри IV то мелод) паҳн гардидааст²⁰¹.

Бояд тазаккур дод, ки шартномаи консессионӣ вобаста ба раванди ташаккул ва инкишофи худ ба консессияи анъанавӣ ва модернизатсияшуда ё худ муосиркунонидашуда чудо мешавад. Дар консессияи анъанавӣ консессиядор танҳо роялти месупорид. Чун қоида андозаи роялти ба фоидаи консессиядор алоқамандӣ надошта, андозаи он ба ҳаҷми ашёи хоми истихроҷшаванда вобастагӣ дошт.

Дар консессияи модернизатсияшуда чун қоида ба гайр аз роялти консессиядор дигар намудҳои андозро низ месупорад. Ба гайр аз ин, дар консессияи модернизатсияшуда консессиядор пардохтҳои дигари ҳатмиро ба монанди пардохти ичора (ренталз), пардохтҳои яқдафъаина (бонусҳо), ки ба ҳодисаи муайян рост меояд, масалан ба имзо расонидани шартнома, оғози қашфи тиҷоратӣ, ба марҳилаи муайяни истихроҷ ворид гардидан, ҳароҷотҳо барои омодасозии кадрҳои миллӣ ва гайра.

Консессияи модернизатсияшуда ба консессияҳои бо андозбандии одӣ ва андозбандии ташакkulёfta чудо мешаванд. Дар адабиёт консессияро ба консессияи тоза (соф) ва омехта низ чудо менамоянд. Дар консессияи соф сармоя пурра ба соҳибкори хориҷӣ тааллук дорад, дар консессияи омехта бошад, сармоя ба иштирокчиёни дохилӣ ва хориҷӣ тааллуқманд аст²⁰².

Шартномаи консессионӣ дар шакли ҳаттӣ баста шуда, масъалаҳои зеринро бояд дар бар гирад: мавзуи шартнома; объектҳои консессионӣ, аз ҷумла ҳудуди қитъаҳои замин ва сарватҳои зеризаминиӣ, фазои обу ҳаво; муҳлати эътибори шартномаи консессионӣ ва оғози корҳо; ҳуқуқу уҳдадориҳои тарафҳо; ҳаҷм ва тартиби пардохтҳои консессионӣ; пардохти андозҳои муқарраршуда ва дигар пардохтҳо тибқи қонунгузорӣ; ҳаҷми сармоягузории ҳарсола ва муҳлати чудо намудани

²⁰¹ Ниг.: Саъдиев И.З. Танзими ҳуқуқии муносибатҳои соҳибкорӣ дар соҳаи иктишоф ва истихроҷи нафт ва газ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2019, – С. 130.

²⁰² Ниг.: Юмашев Ю.М. Иностранные концессии в СССР // Хозяйство и право. – 1989. – №7. – С. 41.

маблағҳо, инчунин ҳацми маҳсулот мувофиқи нақшай тиҷоратӣ; талабот оид ба ҳифзи муҳити зист, бехатарии фаъолият ва ҳифзи қаъри замин; ҳуқуқи тарафҳо барои дастрас намудани маълумот оид ба фаъолияти консессионӣ; шартҳои ҷалби кормандони кироя, таълим, сугурта ва ҳифзи иҷтимоии онҳо тибқи талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон; тартиб, шароит ва баргардонидани объекти фаъолияти консессионӣ; оқибатҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилӣ дар сурати рух додани ҳолатҳои фавқулодда ва рафъонпазир; тартиби баҳсу мунозира ва масъулияти тарафҳо барои вайрон кардани шартҳои шартнома, шартҳои тағйир додан ва бекор кардани шартнома ва гайра.

Ба гайр аз ин консессия созишномаи муҳлатнок ба ҳисоб меравад, ки ин боиси шубҳа оид ба имконияти ба муҳлати муайян додани ҳуқуқи моликиятий ба сарватҳои зеризаминӣ мегардад. Мутаассифона Кодекси гражданий Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба консессия ва сохтори ҳуқуқии он ҳеч гуна муқаррарот пешбинӣ нанамуда, нисбат ба қанданиҳои фоиданок ва сарватҳои дигари табиӣ дар доираи шартномаи ичора маҳдуд мешавад²⁰³.

Яке аз масъалаҳои муҳим ин шартномаи ичораи захираҳои табиӣ дар муносибатҳои сарватҳои зеризаминӣ мебошад. Мувофиқи шартномаи ичораи захираҳои табиӣ мақомоти ваколатдори марказии ҳокимияти икроия ё мақомоти маҳаллии икроияи ҳокимияти давлатии Вилояти Муҳтори Қӯҳистони Бадаҳшон, вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо (ичорадиҳанд) уҳдадор мешавад, ки ба иҷорагир захираҳои табиии алоҳидаро пулакӣ ба истифодаи муваққатӣ ва мақсаднок диҳад.

Ба сифати объектҳои шартномаи ичораи захираҳои табиӣ қитъаи замин, объектҳои об, қитъаи фонди ҷангал, қитъаи сарватҳои зеризаминӣ ва дигар захираҳои алоҳидай табиӣ, ки дар ҷараёни истифодабарӣ сифатҳои табиии худро гум намекунанд, дохил мегарданд.

²⁰³ Ниг.: Саъдиев И.З. Танзими ҳуқуқии муносибатҳои соҳибкорӣ дар соҳаи иктишоф ва истихроҷи нафт ва газ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқук. – Душанбе, 2019, – С. 132.

Шартномаи ичораи захираҳои табиӣ, новобаста аз муҳлати он, бояд дар шакли хаттӣ, бо роҳи таҳия намудани як ҳуҷҷат, ки аз ҷониби тарафҳо имзо карда шудааст, баста шавад ва тасдиқи нотариалиӣ дошта, ба қайди давлатӣ гирифта мешавад. Ин шартнома аз лаҳзаи бақайдгирии давлатии он басташуда ба ҳисоб меравад.

Шартномаи ичораи захираи табиӣ ба муҳлати муқаррарнамудаи қонун ё шартнома баста мешавад. Барои намудҳои алоҳидаи захираҳои табиӣ қонун муҳлати ниҳоии шартномаро муқаррар менамояд. Дар ин ҳолатҳо, агар муҳлати ичора дар шартнома муайян набошад ва то ба охиррасидани муҳлати ниҳоии муқаррарнамудаи қонун тарафе шартномаро рад накунад, баъди ба охир расидани муҳлати ниҳоӣ шартнома қатъ мегардад. Баъди ба охиррасидани муҳлати шартномаи ичораи захираи табиӣ объекти он ба моликияти ичорагир дода намешавад, агар дигар ҳолатро қонун муқаррар накарда бошад.

Ҳамзамон, дар доираи муқаррароти Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ намудани масъалаҳо бо фарогирии унсурҳои шартномаи консессияи захираи табиӣ мувофиқи мақсад шуморида мешавад.

Бо ин назардошт, пешбинӣ гардад, ки мувофиқи шартномаи консессияи захираи табиӣ як тараф (консессионер) уҳдадор мешавад, ки фаъолиятро оид ба истифодабарии захираи алоҳидаи табиӣ анҷом дихад, конседент бошад уҳдадор мешавад, ки танҳо ба вай ба муҳлати муқаррарнамудаи шартнома ҳуқуқи истифодабарии ин объектро барои анҷом додани фаъолияти зикршуда, дихад.

Ба сифати объектҳои шартномаи консессияи захираи табиӣ қитъаи замин, объектҳои об, қитъаи фонди ҷангал, қитъаи сарватҳои зеризаминиӣ ва дигар захираҳои алоҳидаи табиӣ, ки дар ҷараёни истифодабарӣ сифатҳои табии ҳудро гум намекунанд, эътироф карда мешавад.

Конседенти захираи табиӣ бошад шахсе буда метавонад, ки тибқи қонун ё аз ҷониби молик ба консессия додани объекти зикршуда ҳуқуқ

дорад. Консессионери захираи табиӣ бошад, соҳибкори инфиродӣ ё шахси ҳукуқӣ, ба ғайр аз муассиса ва корхонаҳои давлатӣ, ки бо муҳити зист ва захираи табиии алоҳида амалӣ мутақобила дорад.

Шартномаи консессияи захираи табиӣ бо гузаронидани озмуни ҳукуқи бастани шартнома, ба ғайр аз ҳолатҳои пешбининамудаи қонунгузорӣ, баста бояд шавад.

Бояд қайд намуд, ки бо вучуди он ки Тоҷикистон рушди минбаъдаи худро бо истифода аз захираҳои табиӣ, аз ҷумла истифодаи захираҳои нафту газӣ медонад, вале нахустин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» бо гузашти ҷанд соли Истиқлолият, яъне соли 1997 қабул гардид. Қонуни нави Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» муносибатҳо оид ба консессияро танзим намуда, салоҳияти мақомоти давлатӣ, шарт ва тартиби ба консессия додани объектҳо, ҳукуқ ва уҳдадориҳои консессиядор, ичро ва муҳлати шартномаи консессия, инчунин кафолату дастгирии фаъолияти мазкурро муайян менамояд.

Объектҳои моликияти давлатӣ дар асоси озмун ба консессия дода мешавад. Дар мавридҳои истиснӣ бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон объектҳо дар асоси гуфтушуниди мустақими байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сармоягузорони эътимоднок ба консессия дода мешаванд. Озмун дар асоси муқаррароти «Гартиб ва шартҳои гузаронидани озмун дар ҳусуси ба консессия пешниҳод намудани объект», ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 марта соли 2018, №168 тасдиқ карда шудааст, гузаронида мешавад.

Мутобики Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» ба сифати конседент - Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз номи он Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ё мақомоти ичроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ баромад намуда, метавонанд фаъолияташонро тавассути мақомоти даҳлдори давлатӣ амалӣ намоянд, баромад менамояд.

Консессиядор бошад, шахсони воқеӣ ва ҳукуқӣ, ба истиснои ташкилоту муассисаҳои давлатӣ, ки ҳукуқи консессияро тибқи шартномаи консессионӣ соҳиб шудаанд, маҳсуб мегардад.

Тибки қонун объектҳои консессионӣ гуфта, объектҳои моликияти давлатӣ ва иншоотҳое, ки дар натиҷаи ичрои шартҳои шартномаи консессия пайдо мешаванд, фаҳмида мешавад.

Мақомоти консессионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мақомоти давлатии аз ҷониби Ҳукумати ҶТ ё мақомоти икроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ваколатдоршуда, ки ба онҳо бо тартиби муайянгардида ҳуқуқи ҳалли масъалаҳои консессия дода шудааст.

Фаъолияти консессионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти манфиатҳои миллӣ дар асоси принсипҳои муайян сурат мегирад. Аз ҷумла: қонуният; фоидай тарафҳо; дар асоси озмун интихоб кардани консессиядор; даҳолат накардан ба фаъолияти хочагидории консессиядор, ки дар доираи талаботи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон сурат мегирад; риояи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи истифодабарӣ ва ҳифзи табиат, қаъри замин, об, ҳавзай дарёҳо ва кӯлҳо, бехатарии экологӣ ва санитарию гигиени, сугурта, таъминоти иҷтимоӣ ва ҳифзи меҳнат; фаъолияти озод ва шаффофи конседент ва консессиядор ҳангоми татбиқи шартномаи консессионӣ ва таъмини истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ бехатар, ки ба стандартҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқ аст, агар санадҳои ҳуқуқии байнамилалии эътирофнамудаи Тоҷикистон тартиби дигареро пешбинӣ накарда бошанд.

Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» аз соли 2011 шартномаи консессионӣ вобаста ба хусусиятҳои техникую иқтисодии объекти консессионӣ ба муҳлати то 49 сол имзо карда мешавад. Муҳлати нишондодашуда, нисбат ба конҳои канданиҳои фоиданок, ки ҳароҷоти зиёдро талаб намуда, давраи ҷуброни онҳо тӯлонӣ аст, татбиқ намегардад. Нисбат ба объектҳои дигар мумкин аст дар шартнома муҳлати дигар нишон дода шавад, вале ин муҳлат наметавонад аз 99 сол зиёд бошад. Баъди гузаштани мӯҳлати шартномаи консессионӣ консессиядоре, ки шартҳои шартномаро соғдилона ичро

кардааст, барои тамди ди шартнома ҳукуқи бартариятнокро соҳиб мегардад.

Аввалин консессия 24 августи соли 1856 аз ҷониби кишвари Венесуэла пешниҳод гардида, консессия соли 1901 ба муҳлати 99 сол ба Уильям Нокс Д'Арси дар Форс дода шуда буд. Мулоҳизарониҳо оид ба консессияи бармаҳалтар дар Вест-Индияи Голландия низ ба назар мерасад. Консессияи анъанавӣ бо додани қитъаҳои калони замини ба консессиядор, тавсиф меёфтанд²⁰⁴.

Қобили тазаккур аст, ки дар адабиёти ҳукуқӣ оид ба табииати ҳукуқии консессия ва созишиномаи консессионӣ борҳо масъалагузориҳо ба миён омада буд. Масалан, И.Н. Бернштейн андеша дошт, ки консессия – ин иҷозати ҳокимият мебошад, ки ба шахс ҳукуқи машғул шудан ба фаъолияти қаблан барои ў мамнӯъ ё ин ки худи давлат аз руи қоиди умумӣ ба ин фаъолият машғул мешуд ё соҳибияти молумулкии чунин объекте, ки аз муомилоти гражданиӣ гирифта шудааст, ба давлат тааллуқ дорад. Муҳаққиқ ҳамчунин бар он ақида аст, ки шартномаи консессия дар он вақт ҷой дошта метавонад, ки мураккабии фаъолияти ҳочагидорӣ, пешниҳод намудани имтиёз ва кафолатҳои иловагиро тақозо намояд, ки онҳо дар созишинома дарҷ мегарданд²⁰⁵.

Ю.М. Юмашев иброз медорад, ки консессия санади ҳокимияти оммавие мебошад, ки давлат тавассути он ба субъекти хусусӣ ҳукуқи маҳсусро медиҳад. Бинобар ин, ў исрор менамояд, ки консессия метавонад бо роҳи амали яктарафаи мақомоти ҳокимият ва дар шакли шартнома пешниҳод карда шавад²⁰⁶.

Б.А. Ландау ба мағхуми консессия, ҳамчун иҷозат, унсури мақсаднокиро илова намуда, ба он ишора мекунад, ки давлат ва консессиядор дар истифодаи консессия мақсадҳои гуногунро пайгирий менамоянд²⁰⁷.

²⁰⁴ Ниг.: Саъдиев И.З. Танзими ҳукуқии муносибатҳои соҳибкорӣ дар соҳаи иқтишоф ва истиҳроҷи нафт ва газ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2019, – С. 134.

²⁰⁵ Ниг.: Бернштейн Н.И. Очерк концессионного права СССР. – М.Л., 1930. – С. 16-18.

²⁰⁶ Ниг.: Юмашев Ю.М. Асари ишорашуда. – С. 46.

²⁰⁷ Ниг.: Ландау Б.А. Концессионное право СССР. – М., 1925. – С. 27-28.

В. Лиситса қайд менамояд, ки консессия меъёри ҳуқуқро эчод намекунад, зеро чиҳати татбиқи яквақта нигаронида шуда ва барои фардиқунонии меъёрҳои қонунгузорӣ оид ба консессияҳо хизмат менамояд²⁰⁸.

М.И. Новиков баъди таҳлилҳои тӯлонӣ ба хулосае омадааст, ки консессияро чун мавҷудияти ду унсур бояд доност: ризоияти давлат оид ба таъсиси ин ё он корхона ва аз ҷониби давлат ба субъекти ҳусусӣ додани имконияти ба даст овардани фоида²⁰⁹.

В.И. Ленин гуфта буд, ки консессия ин шартномаи давлат ва сармоядор мебошад, ки тибқи он истеҳсолотро ба роҳ мемонанд, ё онро мукаммал мегардонанд ва дигар ҳиссаи ҳудро дар шакли фоида мегиранд. Ин ҷо бояд хотирнишон соҳт, ки консессияи ИҶШС дар солҳои 20-уми асри XX на консессияи «анъанавӣ» ва на консессияи «муосир-ташаккулёфта» буд.

С.А. Сосна баён доштааст, ки дар айни замон шартномаи консессионӣ созиши ду тарафи баробарҳуқуқ мебошад ва аз ақидаи қаблиаш, ки мувоғиқи он шартномаи консессияро чун санади яктарафа меҳисобид, рӯй мегардонад²¹⁰.

М.М. Богуславский созишномаи консессиониро чунин шартномае меҳисобад, ки тибқи он давлат дар асоси подош ва муҳлатнокӣ ба сармоягузори хориҷӣ ҳуқуқи истисноиро барои амалий намудани чунин фаъолият пешниҳод менамояд ва ба сармоягузори хориҷӣ ҳуқуқи моликият ба маҳсулот ва даромади дар натиҷаи чунин фаъолият гирифташударо медиҳад²¹¹.

Баъзе аз муаллифон қайд менамоянд, ки шартномаи консессионӣ дар як вақт ҳам ҳусусиятҳои санади оммавӣ-ҳуқуқӣ ва ҳам ҳусусӣ ҳуқуқиро доро мебошад²¹².

²⁰⁸ Ниг.: Лисица В. Концессии как форма взаимоотношений государства с инвестором // Нефть, газ и право. – 2001. – №3. – С. 23.

²⁰⁹ Ниг.: Новиков М.Н. Исторический опыт НЭП: идеи и реальности. – М., 1997. – С. 104.

²¹⁰ Ниг.: Сосна С.А. Концессионное соглашение – новый вид договора в российском праве // Журнал российского права. – 2003. – №2. – С. 14-24.

²¹¹ Ниг.: Богуславский М.М. Международное частное право: учебник. – М., 1999. – С. 225.

²¹² Ниг.: Юмашев Ю.М. Асари ишорашуда. – С. 46.

Ҳамин тавр, Н.В. Курис ва С.Г. Тишенко иброз медоранд, ки шартномаи консессионӣ ду ҷузъиётро дар бар мегирад: санади ҳокимияти оммавӣ (қонуни маҳсус) ва санадеро, ки аз ҷониби субъекти хусусӣ бо гирифтани ичрои уҳдадориҳои муайян бар ивази ҳукуқи консессионӣ ба имзо расонида мешавад²¹³.

Хусусияти асосии шартномаи консессионӣ дар он ифода меёбад, ки обьектҳои муносибатҳои шартномавӣ дар соҳибияти томи як тараф, давлат қарор доранд ва он тавассути созишинаи консессионӣ ба шахсон ҳукуқҳои дар муомилоти гражданиӣ дастнорас ё дастрасии маҳдуд доштаро медиҳанд²¹⁴. Бинобар ин, шартномаи консессионӣ нишонаҳои зерини оммавӣ–ҳукуқиро доро мебошад, ки тавассути онҳо аз шартномаҳои муқаррарии гражданиӣ–ҳукуқӣ фарқ карда мешавад:

- а) хусусияти истисноии ҳукуқҳои тавассути шартнома додашаванда то ҳадде, ки дар ҳудуди ба консессиядор додашаванда, ҳеч кас, аз ҷумла давлат ҳукуқи амалӣ намудани фаъолияти шабеҳро надорад;
- б) дар шартномаи консессионӣ дар фарқият аз аксарияти шартномаҳои гражданиӣ–ҳукуқӣ мавҷуд будани мақсадҳои фоиданоки ҷамъиятӣ²¹⁵.

В.Н. Шретер дар бораи фарқияти шартномаи консессионӣ аз шартномаи ичора гуфтааст, ки консессиядор дар фарқият аз иҷорагир, акнун моликияти дигарро бармегардонад²¹⁶.

И.З. Саъдиев чунин нишонаҳои фарқунандай шартномаи консессиониро аз шартномаи ичора ишора менамояд:

1. Шартномаҳои номбаршуда дорои соҳти ягонаи ҳукуқӣ намебошанд. Мувофиқи Кодекси граждании Ҷумхурии Тоҷикистон ба иҷорагир моликият бо ҳукуқи ихтиёрдорӣ ва истифодабарии муваққатӣ дода мешавад. Консессиядор дар асоси шартномаи консессионӣ ҳукуқи

²¹³ Ниг.: Курсы Т. Концессия и концессионное право периода новой экономической политики (20-30-е г.г. XX века). Журнал российского права. – 2003. – № 10. – С. 12.

²¹⁴ Ниг.: Сосна С.А. Концессионное соглашение – новый вид договора в российском праве. – С. 14.

²¹⁵ Ниг.: Саъдиев И.З. Танзими ҳукуқии муносибатҳои соҳибкорӣ дар соҳаи иктишоф ва истиҳроҷи нафт ва газ дар Ҷумхурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳукуқ. – Душанбе, 2019, – С. 138.

²¹⁶ Ниг.: Шретер В.Н. Концессионное право // Вестник промышленности, торговли, транспорта. – 1923. – №9-10. – С. 14.

истисноии истифода намудани моликиятро мегирад, ки ин ҳуқуқи ашёгӣ мебошад. Бо вучуди ин, мо ба ақидаи С.А. Сосна дар бораи он ки ичорагир танҳо дорои ҳуқуқи уҳдадоркунанда мебошад, розӣ буда наметавонем²¹⁷, чунки муаллифони зиёд ҳуқуқи кирояро низ ҳуқуқи ашёгӣ меҳисобанд²¹⁸;

2. Тибқи шартномаи ичора ичорадех уҳдадор мешавад ба ичорагир молу мулкро диҳад, тибқи шартномаи консессионӣ бошад, конседент ба консессиядор ҳуқуқи истисноии истифодабарии муваққатии объектҳои маҳсусро медиҳад. Дар асоси шартномаи консессионӣ, консессиядор аз лаҳзаи бастани шартнома дорои ҳуқуқҳо мегардад, дар шартномаи ичора бошад, ҳуқуқу уҳдадориҳо аз лаҳзаи қабул кардани молу мулк пайдо мегарданд;

3. Додани ҳуқуқҳои истисной аз рӯйи шартномаи гражданий-ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама маҳдудияти ҳуқуқҳои субъективии соҳибмулки хусусӣ, дар мавриди пешниҳод гардидани ҳуқуқи истисной дар асоси шартномаи консессионӣ бошад маҳдудияти ҳуқуқҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба объектҳои даҳлдорро ифода мекунад;

4. Моликияти аз тарафи консессиядор харидашуда ё сохташуда бидуни подош ба давлат мегузараӣ²¹⁹, дар баробари ин меъёрҳо оид ба ичора имконияти ба ичорагир таҳвил намудани чунин молумулкро пешбинӣ менамоянд²²⁰.

А.В. Кабалкин ва Т.Е. Абова қайд намудаанд, ки муносибатҳо оид ба додани объектҳои маҳдуни табиӣ метавонанд хусусиятҳои хоси оммавӣ-ҳуқуқиро доро бошанд, ки дар ин ҳолат ин шартномаи ичора не, балки шартномаи консессионӣ ба шумор меравад. Ҳамчунин ичорадех аз рӯйи ин шартнома давлат баромад мекунад, ба зиммаи ичорагир уҳдадориҳои иловагӣ хусусиятҳои фоиданоки ҷамъиятидошта voguzor

²¹⁷ Ниг.: Сосна С.А. Концессионное соглашение - новый вид договора в российском праве. – С. 17.

²¹⁸ Ниг.: Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. – М., 1991. – С. 193-196.

²¹⁹ Ниг.: Миронова Л.А. Асари ишорашуда. – С. 27-28.

²²⁰ Ниг.: Саъдиев И.З. Танзими ҳуқуқии муносибатҳои соҳибкорӣ дар соҳаи иктишоф ва истихроҷи нафт ва газ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқук. – Душанбе, 2019, – С. 139-140.

карда мешаванд²²¹.

Консессия дорой хусусиятхой зерини ба худ хос мебошад: предмети фаъолияти консессионӣ моликияти давлатӣ ё намуди фаъолияте, ки монополияи давлатӣ мебошад ва хизматрасонии оммавӣ ба ҳисоб меравад; яке аз субъетон давлат буда, дар симои мақомотҳои гуногуни ҳокимияти давлатӣ баромад менамояд; музднок ва баргарданда будани предмети консессия; маҳдудияти муҳлати амали консессия; таркиби субъективии маҳсус; бастани созишинаи муайян дар робита бо моликияте сурат мегирад, ки қобилияти маҳдуди муомилот дорад; мақсади асосии консессия таъмини даҳлдори идоракунии моликияти оммавӣ ба манфиати чомеа мебошад; ройгон ба давлат додани иншооте, ки дар натиҷаи шартномаи консессионӣ бунёд гардидааст.

С.А. Сосна, инчунин байни шартномаҳои консессионӣ ва пудрат фарқ гузоштааст. Чунин фарқиятҳоро байни шартномаи консессионалий ва шартномаи пудрат чудо намудан мумкин аст:

- натиҷаи кори консессиядор дар фарқият аз пудратчӣ дар он аст, ки консессиядор ашёро ба моликияти худ мегирад;
- уҳдадории пудратчӣ - иҷрои кори муайян мебошад, ки барои он маблағи шартшударо мегирад. Аз рӯйи шартномаи консессионӣ бошад иҷрои кор шарте мебошад, ки давлат онро барои истифодабарии молу мулки пешниҳодшуда муқаррар менамояд²²².

Бархе аз олимон дар бораи васеъ намудани ҳудуди танзими гражданий-ҳуқуқии муносибатҳои истифодабарии сарватҳои зеризаминий сухан ронда, имконияти дар оянда татбиқ намудани падидай иҷораро зарур медонанд²²³. Зиёда аз ин, тарафдорони ин нуқтаи назар пешниҳод менамоянд, ки таҷрибаи бастани шартномаи иҷорай қитъаи сарватҳои

²²¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации: Часть вторая. В 3 т. Т. 2: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации: Часть вторая / Под ред. Т.Е. Абовой и А.Ю. Кабалкина. – М.: Юрайт-Издат, 2004. – С. 249.

²²² Час концессионера // Российская газета. – 2005. 26 июля. – С. 5.

²²³ Ниг.: Теплов О.М. Развитие законодательства о недрах в рамках горного законодательства Российской Федерации. – С. 31. А.И. Перчик, Е.А. Гольдман прямо не говорят о применении арендных отношений, но допускают изучение возможности применения лизинга в отношении участков недр // Перчик А.И., Гольдман Е.А. Лизинг в нефтегазодобыче. Право. Экономика. – М., 2001. – С. 104.

зери заминӣ барқарор карда шавад.

Масалан, В.В. Петров оид ба имконияти танзими муносибатҳо вобаста ба истифодаи сарватҳои зери заминӣ дар асоси шартномаи ичора ибрози ақида менамояд²²⁴. Л.А. Миронова зарурати васеъ намудани худуди татбиқи шартномаҳои гражданий-хуқуқӣ дар бахши истифодабарии сарватҳои зери заминиро таъкид намуда, инчунин оид ба имконияти чорӣ намудани шартномаи ичора, изҳори ақида менамояд²²⁵.

Метавон боз ба як нишонаи фарқунандай шартномаи консессионӣ аз шартномаи ичора ишора намуд – бо ба охиррасанда будани сарватҳои зери заминӣ, ки ҳамчун предмети шартномаи консессионӣ маҳсуб мешаванд²²⁶.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳлили шартномаи консессионӣ ҳулосаҳои зеринро метавон пешниҳод намуд:

- айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқоти васеи илмӣ, ки ба мушкилоти танзими ҳуқуқии созишномаҳои консессионӣ бахшида шудааст, вучуд надорад ва ин ба масоили вобаста ба таҳқиқи масъалаи табиити ҳуқуқидошта, тартиби ба имзо расонидан, ичро, тағиیر ва бекор кардани шартномаҳои консессионӣ аҳамияти хос медиҳад;
- дар ин марҳалаи рушд назари сиёсии концептуалӣ ва дарки аҳамияти рушди шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар кишвари моташаккул меёбад. Пас, рушди воқеии шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар кишвар оғоз ёфта, бо мақсади татбиқи лоиҳаҳои муҳимми иҷтимоӣ ва дар раванди таҳқими иқтисодиву субот дар ҷомеа нақши аввалин дараҷа дорад;
- шартномаҳои консессионӣ ҳамчун шакли шарикии давлат ва бахши хусусӣ ва роҳи самарабахши ҷалби сармояи хусусӣ барои ташкил, азnavsозӣ ва истифодаи молу мулки давлатӣ на танҳо барои сарфаи маблағҳои буҷет мусоидат мекунад, инчунин истифодаи

²²⁴ Ниг.: Петров В.В. Асари ишорашуда. – С. 154.

²²⁵ Ниг.: Миронова Л.А. Асари ишорашуда. – С. 9.

²²⁶ Ниг.: Саъдиев И.З. Танзими ҳуқуқии муносибатҳои соҳибкорӣ дар соҳаи иқтишоф ва истиҳроҷи нафт ва газ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқук. – Душанбе, 2019, – С. 141.

бесамари онҳоро маҳдуд месозад (пешгирий менамояд);

– шартномаи консессионӣ ба гурӯҳи шартномаҳое дохил мешавад, ки дар Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим нашудааст. Аз ин рӯ, дар адабиёти ҳуқуқӣ табиати ҳуқуқии шартномаи мазкур мавриди баҳс қарор дошта, ақидаи ягона вобаста ба он ҷой надорад. Таҳқиқоти мо нишон дод, ки шартномаи консессионӣ табиати ҳуқуқии гражданий дошта, ақидаҳо оид ба табиати маъмурии ҳуқуқӣ ва ё омехтаи он беасос мебошанд;

– тадқиқот нишон дод, ки табиати созишинома оид ба тақсими маҳсулот аз реҷаи созишинома оид ба тақсими маҳсулот фарқ дорад. Зимни муайян кардани табиати ҳуқуқии созишинома оид ба тақсими маҳсулот аксари муаллифон ба ин диққат зоҳир намекунанд. Аз ин рӯ, ба хулосаҳои ғалат роҳ медиҳанд. Дар мавриди якум сухан дар бораи табиати ҳуқуқии граждании созишиномаи мазкур меравад, дар мавриди дуюм ҳусусияти оммавӣ-ҳуқуқии он зоҳир мегардад.

– афзалиятҳои асосии консессия, ки ин шакли ҳамкории давлат ва тиҷоратро ҷолиб мегардонад, инҳоянд: а) кам кардани ҳарочоти давлатӣ аз ҳисоби ҷалби сармояи ҳусусӣ ва захираҳои молиявию технологӣ; б) имконияти татбиқи амалий ва босуръати лоиҳаҳои иҷтимоӣ, ки ба шаклҳои анъанавии маблағгузории ҳусусӣ кам ҷалб карда мешаванд; в) баланд бардоштани самаранокии лоиҳаҳо тавассути иштироки тиҷорати ҳусусӣ, асосан онҳое, ки дар бозор нисбат ба институтҳои давлатӣ самараноктаранд; г) имконияти ҷалби кадрҳои беҳтарини идоракунӣ, техника ва технология, таҷриба ва дониши баҳши ҳусусӣ дар азnavsозӣ ва рушди объектҳои моликияти давлатӣ, инчунин баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ ба истифодабарандагони ниҳоӣ ва ғ.

– қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессия» ташабbusи мусбати давлатӣ мебошад, ки ба сармоягузори (баҳши) ҳусусӣ имконият медиҳад захираҳои молиявӣ ва технологӣ, таҷриба ва дониши худро дар азnavsозӣ ва рушди объектҳои

моликияти давлатӣ сармоягузорӣ кунад. Ба заминаҳои объективии пайдоиши консессия дар Тоҷикистон ва танзими ҳуқуқии чунин муносибатҳо метавон дохил намуд:

а) аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ва гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ (бозорӣ);

б) ташаккули шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар кишвари мовла дарки аҳамияти татбиқи минбаъдаи он;

в) мавҷуд будани захираҳои бойи табиӣ ва дурнамои имконияти васеъ барои ҷалби инвеститсияҳои (сармояи) ҳориҷӣ дар истихроҷи конҳои ашёи хом ва дигар захираҳои табиӣ;

г) иқтидори энергетикии кишвар ва истифодаи самараноки захираҳои об, инчунин норасоии шадиди мавсимии нерӯйи барқ, ки дар мамлакати мовла ҷой дорад ва гайра.

– Новобаста ба мавҷуд будани имкониятҳои зиёд барои рушди шартномаҳои консессионӣ, мутаассифона, амалияи бастани чунин созишиномаҳо дар Тоҷикистон ҳанӯз ба таври васеъ истифода бурда намешавад. Ин ҳолат бо сабабҳои зерини объективӣ алоқаманд аст:

а) таъсири ҷангӣ шаҳрвандӣ, ки эътиими сармоягузорони хусусиро заиф (коста) гардонид ва ба нуфузу ҷолибияти мамлакат таъсири манғӣ расонид;

б) номукаммал будани қонунгузорӣ дар ин самт, ки ба набудани механизми ба таври равшан ифода намудани татбиқи шартномаҳои консессионӣ ва номуайяни ҳуқуқии танзими кафолатҳо барои сармоягузоронро дар бар мегирад;

в) набудани таҷрибаи дурусти ҳамкории байни давлат ва сармоягузори хусусӣ;

г) мавҷуд будани монеаҳои бюрократӣ ва ғ.

Аммо, ҳамзамон, кӯшишҳо барои бастани созишиномаҳои консессионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври коғӣ бомувафғақият буда, ҷолибияти иқтисодӣ ва фоидаи худро нишон

доданд.

– Барои рушди минбаъдаи механизми консессионии шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, такмили минбаъдаи заминаи қонунгузорӣ бо дарназардошти таҷрибаҳои ҷаҳонӣ зарур аст, ки ҷиҳати ба танзими ҳуқуқӣ фаро гирифтани доираи васеи муносибатҳо дар ин соҳа мусоидат менамояд.

– Таҳлили заминаи ҳуқуқии танзими муносибатҳои консессиониро дар ҶТ гузаронида, метавон онҳоро ба умумӣ ва маҳсус ҷудо намуд. Ба гурӯҳи якум (умумӣ) метавон меъёрҳои алоҳидаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон», Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин санадҳои қонунгузориро дар соҳаи сармоягузорӣ дохил намуд. Ба гурӯҳи дуюм (маҳсус) дар навбати аввал Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» ва як қатор қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки барои татбиқи қонуни мазкур тасдиқ шудаанд – аз 3 феврали соли 2000 «Дар бораи тасдиқ намудани рӯйхати объектҳое, ки ба консессия интиқол дода намешаванд ва объектҳое, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба консессия дода мешаванд»; аз 3 апрели соли 2000 «Дар бораи бақайдгирии давлатии шартномаҳои консессионӣ»; аз 29 декабри соли 2000 «Дар бораи тасдиқи тартиб ва шартҳои гузаронидани озмунҳо ва музоядаҳо барои додани консессияҳо».

– дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон номгӯи васеи объектҳои давлатӣ ба консессия дода намешаванд: 1) объектҳое, ки ба низоми ҳифзи амнияти миллӣ, дохилӣ ва хориҷӣ дохил мешаванд; 2) таъмин ва нигоҳдории саломатии аҳолӣ; 3) ҳифзи экология, захираҳои табиӣ ва олами ҳайвонот; 4) рушди илм, инноватсия ва маориф; 5) об ва хочагии ҷангал; 6) системаи нақлиётӣ ва ҳавоӣ; 7) соҳаи коммуникатсионӣ.

– шартномаи консессионӣ нишонаҳои зерини оммавӣ – ҳуқуқиро

доро мебошад, ки тавассути онҳо аз шартномаҳои муқаррарии гражданий-ҳуқуқӣ фарқ карда мешавад:

- а) хусусияти истисноии ҳуқуқҳои тавассути шартнома додашаванда то ҳадде, ки дар ҳудуди ба консессиядор додашаванда, ҳеч кас, аз ҷумла давлат ҳуқуқи амалӣ намудани фаъолияти шабеҳро надорад;
- б) дар шартномаи консессионӣ дар фарқият аз аксарияти шартномаҳои гражданий-ҳуқуқӣ мавҷуд будани мақсадҳои фоиданоки ҷамъиятӣ.

Метавон инкишофи қонунгузорӣ оид ба шартномаи консессионӣ дар ҶТ ду марҳила таснифбандӣ намуд.

1) марҳилаи якум аз соли 1997 то 2011 оғоз мегардад, зоро бори нахуст дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 майи соли 1997 «Дар бораи консессияҳо» қабул карда шудааст. Қонун принципҳои асосии амали гардонидани фаъолияти ҳочагидории консессиониро дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар ва муносибатҳои ҳуқуқи, иқтисодӣ ва дигар муносибатҳои вобаста ба фаъолияти мазкурро муайян намуд;

2) марҳилаи дуюм аз соли 2011 то имрӯз. Дар марҳилаи мазкур бо дарназардошти муносибатҳои нави шартномаи консессионӣ қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав «Дар бораи консессияҳо» аз 26 декабри соли 2011, №783 қабул гардид, ки дар рушди соҳа муносибатҳои навро ба миён овард. Қонуни мазкур муносибатҳои вобаста ба консессияро танзим намуда, салоҳияти мақомоти давлатӣ, шарт ва тартиби ба консессия додани объектҳо, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои консессиядор, ичро ва муҳлати шартномаи консессия, инчуни кафолати дастгирии фаъолияти консессиониро муайян намудааст.

Инчуни ҷиҳати татбиқи пурраи муносибатҳои консессионӣ Тартиб ва шартҳои гузаронидани озмун дар хусуси ба консессия пешниҳод намудани объект, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 марта соли 2018, №168 тасдиқ шудааст ва Номгӯи объектҳое, ки ба консессия дода намешаванд ё ба консессия додани онҳо

маҳдуд карда шудааст, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 январи соли 2014 № 34 тасдиқ шудааст.

Қобили зикр аст, ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар шароити имрӯза шартномаи консессионӣ яке аз шаклҳои ояндадори баланд бардоштани самаранокии истифодаи моликияти давлатӣ мебошанд. Аз ин ҷост, ки шартномаи консессионӣ дар аксарияти мамлакатҳо ҳамчун механизми самарабахши шартномавии истифодаи моликияти давлатӣ эътироф карда мешавад ва дар қонунгузории миллиашон институти ҳукуқии шартномаи консессия ташаккул ёфтааст.

Шартномаи консессия шакли алтернативии мутаносиби муносибатҳои байни давлат ва сармоягузори ҳусусӣ мебошад. Давлат дар ин маврид маблағгузории бавоситаи мақсадноки объектҳои мушаҳҳасро, ки соҳиби онҳо боқӣ мемонад, таъмин менамояд ва сармоягузор бошад, бо давлат муносибатҳои шартномавӣ баста, ба ҳуд кафолату шароитҳои хоси муомилоти гражданиро таъмин менамояд.

Бо дарназардошти адабиёти ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ метавон ҳулоса намуд, ки моҳияти консессия ҳамчун падидай ҳуқуқи гражданиӣ дар истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар он ифода мегардад, ки дар асоси шартномаи консессия бо пешниҳоди ҳуқуқи истифодабарии самараноки муваққатӣ ба консессиядор супоридани объектҳои моликияти давлатӣ ва ҳуқуқи бунёди (сохтмони) иншооти нав аз ҳисоби консессиядор бо шарти дар оянда баргардонидани онҳо ба давлат нигаронида шудааст.

Вобаста ба ин ҳолат чунин ҳусусиятҳои хоси падидай консессия пешниҳод карда мешавад:

1. консессия (ичозат, гузашт) дар асоси шартномаи консессия амалий карда мешавад;
2. дар асоси он пешниҳоди ҳуқуқи истифодабарии самараноки муваққатӣ ба консессиядор супоридани объектҳои моликияти давлатӣ сурат мегирад;

3. объектҳои консессия аз чумла: замин, сарватҳои зеризаминӣ, об, фазои ҳаво, олами набототу ҳайвонот, дигар моликияти давлатӣ ва боигарии табиӣ, ки қонунгузорӣ манъ накардааст дохил мешавад;

4. ҳуқуқи бунёди (соҳтмони) иншооти нав аз ҳисоби консессиядор бо шарти дар оянда баргардонидани онҳо ба давлат анҷом дода мешавад;

5. тартиб ва шартҳои гузаронидани озмун дар хусуси ба консессия пешниҳод намудани объект афзалият дорад;

6. номгӯи объектҳое, ки ба консессия дода намешаванд ё ба консессия додани онҳо маҳдуд карда шудааст қонунгузорӣ муқаррар мекунад.

ХУЛОСА

Аз натицаи таҳлили мавзуи таҳқиқоти диссертационӣ хулсаҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

1. Танзими муносибатҳо вобаста ба сарватҳои зеризаминӣ дар маҷмуъ ҳусусияти комплексӣ дорад, зоро самтҳои алоҳидаи он аз тарафи соҳаҳои муҳталифи қонунгузорӣ танзим карда мешавад ва муносибатҳои ҳуқуқии гражданиӣ танҳо он қисмати муайяни ин муносибатҳоро танзим менамояд, ба доираи мавзуи танзими он шомил мешаванд. Ҳуқуқи гражданиӣ муносибатҳо оид ба сарватҳои зеризаминиро танзим менамояд, агар дар қонунгузории сарватҳои зеризаминӣ меъёрҳои маҳсус вобаста ба танзими онҳо пешбинӣ нагардида бошад ва ин муносибатҳо тамоми нишонаҳои муносибатҳои танзимкунандай қонунгузории гражданиро доро бошанд [3–М];

2. Ҳусусияти асосии танзими ҳуқуқии граждании истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар он зоҳир меёбад, ки он танҳо муносибатҳои молумулкиро дар соҳаи мазкур ва муомилоти истифодаи сарватҳои зеризаминӣ дар асоси шартнома мавриди танзим қарор медиҳад. Дар натицаи тадқиқот ба хулсоа омадем, ки сарватҳои зеризаминӣ объекти ҳуқуқи моликият мебошанд, чунки дар қонунгузории амалкунандай кишвар он объекти моликияти истисноии давлатӣ муқаррар гардидааст, яъне бе ягон шубҳа сарватҳои зеризаминӣ объекти муомилоти гражданиӣ мебошанд [4–М];

3. Ҳангоми баррасии ҳуқуқи истифодаи қанданиҳои зеризаминӣ, масъалаи таъсиси ниҳоди «сервитути кӯҳӣ» дида набаромадан гайриимкон аст, ки мутобики он як истифодабарандай сарватҳои зеризаминӣ ба шахси дигар ҳуқуқи истифодаи маҳдуди қаъри заминро медиҳад. Дар баъзе ҳолатҳо, шахсе, ки ташкили ниҳоди сервитути кӯҳиро талаб меқунад, наметавонад миқдори зарурии ҳуқуқҳои шахсии истифодабарандай сарватҳои зеризаминиро бидуни истифодаи маҳдуди қитъаи ҳамҷавори сарҳадиро амалӣ кунад.

Сервитути күхй бояд тибқи созишномаи байни шахсе, ки сервитеуро талаб мекунад ва байни истифодабаранда ё соҳиби қитъаи ҳамшафати сарватҳои зеризаминӣ муқаррар карда шавад. Истифодабаранда ё соҳиби қитъаи сарватҳои зеризаминӣ, ки сервитеуро розигӣ доданд, ҳақ доранд аз шахсоне, ки ба манфиати онҳо сервитеут муқаррар шудааст, пардоҳти мутаносибро барои истифода талаб кунанд [4–М];

4. Сарватҳои зеризаминӣ ҳамчун объекти хифзи ҳуқуқӣ – ин як қисми муҳити табиат буда, дар қабати замин ва дар зери объектҳои обӣ дар ҳадди сарзамини ҶТ ҷойгир мешавад, ки мавҷудияти дохилии онро аз қабили обҳои зеризаминӣ ва фазои зеризаминӣ, қанданиҳои фоиданок дар қабати замин ва объектҳои зериобии ба тартиб ва мақсади пешбининшудаи қонун истифодашаванда ва восеъшавии он то дастрас будан тамоми намуд истифодабариро дар бар мегирад [4–М];

5. Айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқоти васеи илмӣ, ки ба мушкилоти танзими ҳуқуқии созишномаҳои консессионӣ бахшида шудааст, вучуд надорад ва ин ба масоили вобаста ба таҳқиқи масъалаи табиати ҳуқуқидошта, тартиби ба имзо расонидан, ичро, тағиیر ва бекор кардани шартномаҳои консессионӣ аҳамияти хос медиҳад. Дар ин марҳалаи рушд назари сиёсии концептуалиӣ ва дарки аҳамияти рушди шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар кишвари мо ташаккул меёбад. Пас, рушди воқеии шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар кишвар оғоз ёфта, бо мақсади татбиқи лоиҳаҳои муҳими иҷтимоӣ ва дар раванди таҳқими иқтисодиву субот дар ҷомеа нақши аввалиндарача дорад [2–М];

6. Афзалиятҳои асосии консессия, ки ин шакли ҳамкории давлат ва тиҷоратро ҷолиб мегардонад, инҳоянд: а) кам кардани ҳароҷоти давлатӣ аз ҳисоби ҷалби сармояи хусусӣ ва захираҳои молиявию технологӣ; б) имконияти татбиқи амалӣ ва босуръати лоиҳаҳои иҷтимоӣ, ки ба шаклҳои анъанавии маблағгузории хусусӣ кам ҷалб карда мешаванд; в) баланд бардоштани самаранокии лоиҳаҳо тавассути иштироки тиҷорати хусусӣ, асосан онҳое, ки дар бозор нисбат ба институтҳои давлатӣ самараноктаранд; г) имконияти ҷалби кадрҳои беҳтарини идоракунӣ,

техника ва технология, таҷриба ва дониши бахши хусусӣ дар азnavsозӣ ва рушди объектҳои моликияти давлатӣ, инчунин баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ ба истифодабарандагони ниҳоӣ ва ғайра [2–M];

7. Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессия» ташабbusи мусбати давлатӣ мебошад, ки ба сармоягузори (бахши) хусусӣ имконият медиҳад, захираҳои молиявӣ ва технологӣ, таҷриба ва дониши худро дар азnavsозӣ ва рушди объектҳои моликияти давлатӣ сармоягузорӣ қунад. Ба заминаҳои объективии пайдоиши консессия дар Тоҷикистон ва танзими ҳуқуқии чунин муносибатҳо метавон доҳил намуд:

- аз ҷониби ҶТ ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ва гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ (бозорӣ);
- ташаккули шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ дар кишвари мо ва дарки аҳамияти татбиқи минбаъдаи он;
- мавҷуд будани захираҳои бойи табиӣ ва дурнамои имконияти вазеъ барои ҷалби инвеститсияҳои (сармояи) хориҷӣ дар истиҳроҷи конҳои ашёи хом ва дигар захираҳои табиӣ;
- иқтидори энергетикии кишвар ва истифодаи самараноки захираҳои об, инчунин норасоии шадиди мавсимии нерӯйи барқ, ки дар мамлакати мо ҷой дорад ва ғайра [6–M];

8. Шартномаи консессионӣ нишонаҳои зерини оммавӣ–ҳуқуқиро доро мебошад, ки тавассути онҳо аз шартномаҳои муқаррарии гражданий–ҳуқуқӣ фарқ карда мешавад: а) хусусияти истисноии ҳуқуқҳои тавассути шартнома додашаванда то ҳадде, ки дар ҳудуди ба консессиядор додашаванда, ҳеч кас, аз ҷумла давлат ҳуқуки амалий намудани фаъолияти шабеҳро надорад; б) дар шартномаи консессионӣ дар фарқият аз аксарияти шартномаҳои гражданий–ҳуқуқӣ мавҷуд будани мақсадҳои фоиданоки ҷамъиятӣ. Вале мавҷудияти меъёрҳои оммавӣ дар танзими муносибатҳо вобаста ба консессия ба табииати ҳуқуқии гражданий он таъсир намерасонад [5–M];

9. Метавон инкишофи қонунгузорӣ оид ба шартномаи консессионӣ дар ҶТ ду марҳила таснифбандӣ намуд.

1) марҳилаи якум аз соли 1997 то 2011 оғоз мегардад, зоро бори нахуст дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 майи соли 1997 «Дар бораи консессияҳо» қабул карда шудааст. Қонун принципҳои асосии амали гардонидани фаъолияти хочагидории консессиониро дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар ва муносибатҳои ҳуқуқи, иқтисодӣ ва дигар муносибатҳои вобаста ба фаъолияти мазкурро муайян намуд;

2) марҳилаи дуюм аз соли 2011 то имрӯз. Дар марҳилаи мазкур бо дарназардошти муносибатҳои нави шартномаи консессионӣ қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав «Дар бораи консессияҳо» аз 26 декабря соли 2011, №783 қабул гардид, ки дар рушди соҳа муносибатҳои навро ба миён овард. Қонуни мазкур муносибатҳои вобаста ба консессияро танзим намуда, салоҳияти мақомоти давлатӣ, шарт ва тартиби ба консессия додани объектҳо, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои консессиядор, ичро ва муҳлати шартномаи консессия, инчунин кафолати дастгирии фаъолияти консессиониро муайян намудааст.

Инчунин ҷиҳати татбиқи пурраи муносибатҳои консессионӣ Тартиб ва шартҳои гузаронидани озмун дар ҳусуси ба консессия пешниҳод намудани объект, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 марта соли 2018, №168 тасдиқ шудааст ва Номгӯи объектҳое, ки ба консессия дода намешаванд ё ба консессия додани онҳо маҳдуд карда шудааст, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 январи соли 2014 № 34 тасдиқ шудааст.

Кобили зикр аст, ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки дар шароити имрӯза шартномаи консессионӣ яке аз шаклҳои ояндадори баланд бардоштани самаранокии истифодаи моликияти давлатӣ мебошанд. Аз ин ҷоист, ки шартномаи консессионӣ дар аксарияти мамлакатҳо ҳамчун механизми самараҳаҳши шартномавии истифодаи

моликияти давлатӣ эътироф карда мешавад ва дар қонунгузории миллиашон институти хуқуқии шартномаи консессия ташаккул ёфтааст.

Шартномаи консессия шакли алтернативии мутаносиби муносибатҳои байни давлат ва сармоягузори хусусӣ мебошад. Давлат дар ин маврид маблағгузории бавоситаи мақсадноки объектҳои мушаххасро, ки соҳиби онҳо боқӣ мемонад, таъмин менамояд ва сармоягузор бошад, бо давлат муносибатҳои шартномавӣ баста, ба худ кафолату шароитҳои хоси муомилоти гражданиро таъмин менамояд [5–М];

10. Консессия ҳамчун падидай хуқуқи гражданиӣ дар истифодаи сарватҳои зеризамиинӣ дар он ифода мегардад, ки дар асоси шартномаи консессия бо пешниҳоди хуқуқи истифодабарии самараноки муваққатӣ ба консессиядор супоридани объектҳои моликияти давлатӣ ва хуқуқи бунёди (соҳтмони) иншооти нав аз ҳисоби консессиядор бо шарти дар оянда баргардонидани онҳо ба давлат нигаронида шудааст.

Вобаста ба ин ҳолат чунин хусусиятҳои хоси падидай консессия пешниҳод карда мешавад:

- 1) консессия (ичозат, гузашт) дар асоси шартномаи консессия амалӣ карда мешавад;
- 2) дар асоси он пешниҳоди хуқуқи истифодабарии самараноки муваққатӣ ба консессиядор супоридани объектҳои моликияти давлатӣ сурат мегирад;
- 3) объектҳои консессия аз ҷумла: замин, сарватҳои зеризамиинӣ, об, фазои ҳаво, олами набототу ҳайвонот, дигар моликияти давлатӣ ва бойгари табиӣ, ки қонунгузорӣ манъ накардааст дохил мешавад;
- 4) хуқуқи бунёди (соҳтмони) иншооти нав аз ҳисоби консессиядор бо шарти дар оянда баргардонидани онҳо ба давлат анҷом дода мешавад;
- 5) тартиб ва шартҳои гузаронидани озмун дар хусуси ба консессия пешниҳод намудани объект афзалият дорад;

6) номгӯи объектхое, ки ба консессия дода намешаванд ё ба консессия додани онҳо маҳдуд карда шудааст қонунгузорӣ муқаррар мекунад [5–М];

11. Нишонаҳои зерини фарқунандаи шартномаи консессиониро аз шартномаи ичора пешкаш кардан мумкин аст:

1) шартномаҳои номбаршуда дорои соҳти ягонаи ҳуқуқӣ намебошанд. Мувофиқи Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ичорагир моликият бо ҳуқуқи ихтиёрдорӣ ва истифодабарии муваққатӣ дода мешавад. Консессиядор дар асоси шартномаи консессионӣ ҳуқуқи истисноии истифода намудани моликиятро мегирад, ки ин ҳуқуқи ашёғӣ мебошад.

2) тибқи шартномаи ичора ичорадех уҳдадор мешавад ба ичорагир молу мулкро диҳад, тибқи шартномаи консессионӣ бошад, конседент ба консессиядор ҳуқуқи истисноии истифодабарии муваққатии объектҳои маҳсусро медиҳад. Дар асоси шартномаи консессионӣ, консессиядор аз лаҳзаи бастани шартнома дорои ҳуқуқҳо мегардад, дар шартномаи ичора бошад, ҳуқуқу уҳдадориҳо аз лаҳзаи қабул кардани молу мулк пайдо мегарданд;

3) додани ҳуқуқҳои истисной аз рӯйи шартномаи гражданий-ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама маҳдудияти ҳуқуқҳои субъективии соҳибмулки хусусӣ, дар мавриди пешниҳод гардидани ҳуқуқи истисной дар асоси шартномаи консессионӣ бошад маҳдудияти ҳуқуқҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ба объектҳои даҳлдорро ифода мекунад;

4) моликияти аз тарафи консессиядор харидашуда ё соҳташуда бидуни подош ба давлат мегузарад, дар баробари ин меъёрҳо оид ба ичора имконияти ба ичорагир таҳвил намудани чунин молу мулкро пешбинӣ менамоянд [2–М];

12. Созишнома оид ба тақсими маҳсулот дар кишварҳои зиёди нафтостихроҷкунанда, ки якчанд намунаи ин навъи созишнома – индонезӣ, перугӣ ва лубониро истифода менамоянд, баста мешавад. Қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон намунаи (модели) индонезиро

интихоб намудааст, ки дар айни замон дар бештари кишварҳои истихроҷкунандай нафт истифода мешавад. Моҳияти асосии ин модел аз он иборат аст, ки тақсими маҳсулот байни ҷонибҳо баъди тарҳи пардоҳтҳои андоз ва ҳамаи масрафҳо сурат мегирад, яъне маҳсулоти ҳосилшуда миёни давлат ва сармоягузор дар асоси созишинома тақсим карда мешавад [6–M];

13. Хусусиятҳои созишинома оид ба тақсими маҳсулот, моҳияти ҳуқуқии он ва навоварӣ дар механизми ҳисоб кардан бевосита ба тақсими маҳсулоти ҳосилшуда, мушаххасан дар он ифода меёбад, ки созишинома оид ба тақсими маҳсулот заминаҳои ҳуқуқии фарогирандаи шартҳои мушаххасан кофӣ тарҳрезишударо муайян намуда, муфассал ҳуқуқу уҳдадориҳои сармоягузори ватаний ва хориҷӣ, ҳамчунин давлатро муайян менамояд [7–M];

14. Моҳияти асосии созишинома дар он ифода меёбад, ки ба сармоягузор ҳуқуқи истисной оид ба корҳои иктишофӣ дар қитъаи муайяни сарвати табиӣ, ки дар созишинома нишон дода шудааст, ҳамчунин ҳисса мутобиқ ба маҳсулоти ҳосилшуда, дода мешавад. Ҳамчунин ҷуброни зарари ӯ мисли фоида дар шакли қисми маҳсулот, пардоҳт карда мешавад.

Созишинома оид ба тақсими маҳсулот шартномаест, ки тибқи он Ҷумҳурии Тоҷикистон ба субъекти фаъолияти соҳибкорӣ-сармоягузор музdnok ва ба муҳлати муайян барои ҷустуҷӯ, иктишоф, тадқиқ, истихроҷ ва коркарди қаданиҳои фоиданоки кони маъданӣ дар созишинома нишондодашударо барои иҷрои корҳои вобаста ба ин намудҳои фаъолият ҳуқуқҳои истисной медиҳад ва сармоягузор уҳдадор мешавад, ки фаъолияти дар созишинома нишондодашударо аз ҳисоби худ ва бо ҷуброни зиёни тавакқали эҳтимолӣ аз ҳисоби худ амалӣ гардонад [7–M];

15. Аз лиҳози оmezishi таъмини ҳуқуқи оммавӣ ва ҳуқуқи хусусӣ, лозим аст оид ба ҳолатҳои нисбатан муҳимми тавсифдиҳандай созишинома оид ба тақсими маҳсулот чун шартномаи соҳибкорӣ даҳл

намуд. а) танзими хуқуқии оммавии созишинома оид ба тақсими маҳсулот вобаста ба предмети хоси он зарурати объективӣ дорад. Дар робита ба ин, коркард ва қабули созишинома оид ба тақсими маҳсулот бо ба инобат гирифтани тадқиқотҳо ва пешниҳодҳои ҷойдошта бо иловаҳои пешниҳодшуда мувофиқи мақсад мебошад; б) ҳангоми муайян намудани шартҳои созишинома, тарафҳо меъёрҳои хуқуқи хусусиро ба роҳбарӣ ва ба инобат мегиранд, аммо дар баробари ин, баъзе аз шартҳои созишинома бо тақозои манфиатҳои давлатӣ (таъмини истифодабарии оқилонаи сарватҳои зеризаминӣ, бехатарии экологӣ, техникӣ ва гайра) муайян карда мешаванд; в) ҳадди тақсими маҳсулот аз ҷониби тарафҳои созишинома бо дарназардошти меъёрҳои қонунгузории андоз муайян карда мешавад (ин соҳаи танзими оммавӣ-хуқуқӣ мебошад). Дар робита бо гуфтаҳои боло метавон таъкид намуд, ки речай созишинома оид ба тақсими маҳсулот дорои хислати оммавӣ-хуқуқӣ мебошад. Аммо худи табиати хуқуқии созишинома оид ба тақсими маҳсулот гражданиӣ-хуқуқӣ буда, ақидаҳои дигар монеаи рушди ин институт мебошанд [5–М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи консессияҳо» масъалаҳои марбут ба имзо, ичро ва қатъ кардани шартномаҳои консессиониро танзим менамояд. Тибқи м. 2 ҳамин Қонун, қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба консессияҳо ба Конститутсия асос ёфта, аз Қонуни мазкур дигар санадҳои меъёрии хуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои хуқуқии байналмилалии аз ҷониби Тоҷикистон эътирофнамуда иборатанд. Чунин вазъият, ба назари мо, такмили маҳсусро талаб мекунад. Ҳол он ки дар мамлакатҳои хуқуқи классикии консессионӣ (масалан, дар Фаронса) тамоюли дуршавӣ аз шартҳои вазнини маъмурию шартномавии консессионӣ ба сӯйи тақвият додани хуқуқи хусусӣ дар шартномаи консесеионӣ нигаронида шудааст.

Аз ин рӯ, барои таҳқим баҳшидани усули тамаддуни шартномаҳои консессионӣ, пешниҳод менамоем, ки дар қонун муносибатҳои хуқуқии тарафҳо нишон дода шаванд, ки дар қонуни мазкур ба танзим дароварда нашудааст ва он бояд бо меъёрҳои қонунгузории гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим карда шавад.

Барои рушди минбаъдаи механизми консессионии шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, такмили минбаъдаи заминаи қонунгузорӣ бо дарназардошти таҷрибаҳои ҷаҳонӣ зарур аст, ки ҷиҳати ба танзими ҳуқуқӣ фаро гирифтани доираи васеи муносибатҳо дар ин соҳа мусоидат менамояд. Дар ин замана таъмини рушди шартномавии муносибатҳо вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ мувофиқи мақсад мебошад [6–M];

2. Таҳқиқот нишон дод, ки меъёрҳои мавҷудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ба талаботи муомилоти муосири гражданӣ ҷавобғӯ намебошанд ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» ниёз ба такмили ҷиддӣ дошта, дар қисмати пурзӯр намудани меъёрҳои хуқуқии

гражданӣ вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ он бояд такмил дода шавад [5–М];

3. Таҳқиқот нишон дод, ки меъёрҳои мавҷудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ ба талаботи муомилоти муосири гражданӣ ҷавобғӯ намебошанд ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» ниёз ба такмили ҷиддӣ дошта, дар қисмати пурзӯр намудани меъёрҳои ҳуқуқии гражданӣ вобаста ба истифодаи сарватҳои зеризаминӣ он бояд такмил дода шавад [7–М];

4. Муаллиф асоснок кардааст, ки қанданиҳои фоиданоки умумӣ ва дигар обьектҳои алоҳидаи табиӣ обьекти ичора буда наметавонанд. Бо такя ба ин ақида, пешниҳод карда шудааст, ки ба м. 626 Кодекси гражданий Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйирот ворид гардида, он обьектҳое, ки ҳусусияти худро ҳангоми ичора гум мекунанд ва ба қоидаҳои умумии шартномаи ичора созгор нестанд, номбар карда шаванд ва манъ будани ба ичора додани онҳо муқаррар гардад. Мувофиқан аз моддаи номбурда имконияти ба ичора додани қанданиҳои фоиданоки умумӣ ва дигар обьектҳои алоҳидаи табиӣ хориҷ карда шавад. Аз ин рӯ, истифодаи муваққатии муздноки сарватҳои зеризаминӣ бояд ба шартномаҳои дигари ҳуқуқии гражданӣ ба танзим дароварда шаванд [3–М];

РУЙХАТИ АДАБИЁТ

ФЕҲРИСТИ САРЧАШМАҲОИ ИСТИФОДАШУДА

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ҳучҷатҳои давлатӣ:

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 дар раъйпурсии умумихалқӣ қабул карда шуд. 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 бо роҳи раъйпурсии умумихалқӣ ба он тағириу иловаҳо ворид карда шудаанд. – Душанбе, 2016. – 64 с.
2. Кодекси граждании ҶТ қисми I аз 30 июни соли 1999. – №803 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 15.07.2022).
3. Кодекси гарҷдании ҶТ қисми II аз 11 декабря соли 1999. – №885 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 15.07.2022).
4. Кодекси гарҷдании ҶТ қисми III аз 1 марта соли 2005. – №84 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 15.07.2022).
5. КЗ ҶТ аз 13 декабря соли 1996, №326 // Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 1996. – №23. – Мод. 351; 1997. – №23-24. – Мод. 333. 1999. – №5. – Мод. 59; 2001. – №4. – Мод. 176; 2004. – №2. – Мод. 55. – №3. – Мод. 190; 2006. – Мод. 347; 2008. – №1. – қ. 2. – Мод. 22. – №6. – Мод. 463; 2011. – №3. – Мод. 171; 2012. – №4. – Мод. 269; №8. – Мод. 828; 2006. – №199; 2008. – №357; 2008. – №405; 2011. – №704; 2012. – №819; 2012. – №891; 2016. – №1363; 2021. – №1823. – №1824. – №1825; 2022. – №1902.
6. Конуни ҶТ «Дар бораи консессияҳо» аз 26 декабря соли 2011, №783 // Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 2011. – №12. – Мод. 847.

7. Қонуни ҶТ «Дар бораи созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот» аз 5 марта соли 2007 // Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 2007. – №3. – Мод. 171; 2008. – №6. – Мод. 458; 2012. – №887.

8. Қонуни ҶТ «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» аз 20 июли соли 1994, №983 // Ахбори Шӯрои Олии ҶТ. – 1994. – №15-16. – Мод. 235; Ахбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 1995. – №22. – Мод. 259; 2008. – №1, қ. 2. – Мод. 16. – №12. – қ. 2. – Мод. 1005; 2010. – №12. – қ. 1. – Мод. 822; 2013. – №1048.

9. Положение об особенностях лицензирования отдельных видов деятельности от 3 апреля 2007 года № 172 (В редакции постановлений Правительства РТ от 01.10.2007 г. № 518, 01.04.2008 г. № 179, 27.08.2008 г. № 443, 02.12.2008 г. № 613, 29.08.2009 г. № 472, 31.08.2009 г. № 507, 01.10.2009 г. № 566, 31.10.2009 г. № 624, 02.12.2009 г. № 668, 12.02.2010 г. № 62, 03.12.2010 г. № 646, 30.04.2011 г. № 203, 01.08.2011 г. № 384, 01.08.2012 г. № 396) [Электронный ресурс]. http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=17301 (санаси муроҷиат: 03.03.2013).

10. Постановлениями Правительства РТ в 2002 году была передана в концессию энергетическая система Горно-Бадахшанская автономная область РТ, а в 2009 году автодорога Душанбе-Чанак.

11. Постановление Правительства Республики Таджикистан №49 от 3 февраля 2000 года «Об утверждении перечней объектов, не подлежащих передаче в концессию, и объектов, подлежащих передаче в концессию по решению Правительства Республики Таджикистан», №154 от 3 апреля 2000 года «О государственной регистрации концессионных договоров», №503 от 29 декабря 2000 года «Об утверждении Порядка и условий проведения конкурсов и аукционов на предоставление концессий».

12. Барномаи беҳтаргардонии ҷолибияти сармоягузорӣ ба соҳаи истифодабарии қаъри замин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2015 бо қарори Ҳукумати ҶТ аз 1 августи соли 2012 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳукуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи

электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 18.01.2022).

13. Низомнома дар бораи хусусиятҳои иҷозатномадиҳӣ ба намудҳои алоҳидаи фаъолият аз 3 апрели соли 2007 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-хуқуқии ҶТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 19.01.2022).

14. Выступление Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона по случаю 17-й годовщины Государственной независимости Таджикистана//www/president.tj.

15. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҶТ аз 23 январи соли 2015. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.prezident.tj> (санаи муроҷиат: 18.01.2022).

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, тафсирҳо, воситаҳои таълими:

16. Аксененок, Г.А. Земельные правоотношения в СССР [Текст] / Г.А. Аксененок. – М., 1958. – 424 с.

17. Аксененок, Г.А. Понятие советского земельного права и его системы [Текст] / Г.А. Аксененок. – С. 35-40.

18. Алексеев, С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права [Текст] / С.С. Алексеев. – М., 1961. – 187 с.

19. Алехин, Н.И. Отношения государства и собственности [Текст] / Цивилистические записки: Вып.1: Право собственности: вопросы теории и практики / Под ред. В.А. Рыбакова. – М., 2001. – 304 с.

20. Башмаков, Г.С. Право пользования недрами в СССР [Текст] / Г.С. Башмаков. – М.: Наука, 1974. – 156 с.

21. Башмаков, Г.С., Каверин, А.М., Краснов, Н.И. Законодательство о недрах [Текст] / Г.С. Башмаков, А.М. Каверин, Н.И. Краснов. – М., 1976. – 80 с.

22. Башмаков, Г.С. Правовое регулирование разведки и разработки общераспространенных полезных ископаемых [Текст] / Г.С. Башмаков. – М., 1978. – 136 с.
23. Бернштейн, Н.И. Очерк концессионного права СССР [Текст] / Н.И. Бернштейн. – М.Л., 1930. – 127 с.
24. Богданчиков, С.М., Перчик, А.И. Соглашение о разделе продукции [Текст] / С.М. Богданчиков, А.И. Перчик. – М., Нефть и газ, 1999. – 496 с.
25. Богуславский, М.М. Международное частное право: учебник [Текст] / М.М. Богуславский. – М., 2005. – 604 с.
26. Бозоров, Р.Б. Инвестиционное право: учебник [Текст] / Р.Б. Бозоров. – Душанбе: ТГНУ, 2008. – 480 с.
27. Брагинский, М.И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях [Текст] / М.И. Брагинский. – М., 1981. – 190 с.
28. Брагинский, М.И., Витрянский, В.В. Договорное право: общие положение [Текст] / М.И. Брагински, В.В. Витрянский. – М., 1997. – 632 с.
29. Бринчук, М.М. Экологическое право: учебник. – 2-е изд., прераб и доп [Текст] / М.М. Бринчук. – М.: Юристъ, 2003. – 670 с.
30. Варнавский В.Г. Партнерства государства и частного сектора: формы. Проекты, риски. – М.: Наука, 2005. – 314 с.
31. Венедиков, А.В. Государственная социалистическая собственность [Текст] / А.В. Венедиков. – М., Изд-во АН СССР, 1948. – 834 с.
32. Гражданское право России: часть первая [Текст] / Под ред. З.И. Цыбуленко. – М., Юристъ, 1998. – 464 с.
33. Гражданское право. Том 1: учебник [Текст] / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М., 2000. – 632 с.
34. Гражданское право: В 2 т. Том 1: учебник [Текст] / Отв. ред. Е.А. Суханов. – М.: Волтерс Клювер, 2006. – 720 с.

35. Григорьев, В.К. Вопросы теории земельного права [Текст] / В.К. Григорьев. – М., Госюриздан, 1963. – 210 с.
36. Дембо, Л.И. Основные проблемы советского водного законодательства [Текст] / Л.И. Дембо. – Л., 1948. – 134 с.
37. Джонстон, Д. Международный нефтяной бизнес: налоговые системы и соглашения о разделе продукции [Текст] / Д. Джонстон / Пер. с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2003. – 352 с.
38. Дмитриева, Г.К. Международное частное право [Текст] / Г.К. Дмитриева. – М., Проспект, 2004. – 688 с.
39. Дойников, И.В. Публичная собственность – основа экономики страны // Правовое регулирование деятельности хозяйствующего субъекта: материалы международной научно-практической конференции «Проблемы развития предприятий: теория и практика» Ч. III. – Самара, 2002. – С. 57.
40. Ерофеев, Б.В. Экологическое право: учебник. – 3-е изд., доп [Текст] / Б.В. Ерофеев. – М.: ИД ФОРУМ:ИНФРА-М, 2006. – 383 с.
41. Ерофеев, Б.В. Советское природоресурсовое право [Текст] / Б.В. Ерофеев. – М., 1983. – 81 с.
42. Живихина, К.Б., Капура, М.М., Лиманский, Г.С., Рыбаков, В.А. Методологические проблемы права собственности: монография [Текст]: монография / К.Б. Живихина, М.М. Капура, Г.С. Лиманский, В.А. Рыбаков. – М., Юристъ, 2005. – 54 с.
43. Зворыкина, Ю.В. Организационно-экологический механизм управление концессиями в России [Текст] / Ю.В. Зворыкина. – М.: Высшая школа, 2003. – 220 с.
44. Зивс, С.Л. Источники права [Текст] / С.Л. Зивс. – М., 1981. – 242 с.
45. Зинченко, С.А. Государственная собственность в СССР (хозяйственно-правовой аспект) [Текст] / С.А. Зинченко. – Ростов-на-Дону, 1986. – 175 с.

46. Зинченко, С.А., Бондарь, Н.С. Собственность – Свобода – Право [Текст] / С.А. Зинченко, Н.С. Бондарь. – Ростов-на-Дону, 1995. – 160 с.
47. Иконицкая, И.А. Земельное право Российской Федерации: теория и тенденции развития [Текст] / И.А. Иконицкая. – М., 1999. – 127 с.
48. Иоффе, О.С. Советское гражданское право [Текст] / О.С. Иоффе. – Л., 1967. – 494 с.
49. Каланда, Л.В., Салиева, Р.Н. Правовое обеспечение деятельности хозяйствующих субъектов в нефтегазовом секторе экономики [Текст] / Л.В. Каланда, Р.Н. Салиева. – М., 2001. – 888 с.
50. Калмыков, Ю.Х. Принцип всемерной охраны социалистической собственности в гражданском праве [Текст] / Ю.Х. Калмыков. – Саратов, 1987. – 215 с.
51. Карасева, М.В. Основы договорного права: рабочий учебник [Текст] / М.В. Карасева. – М.: Юристъ, 2003. – 173 с.
52. Карапп, А.В. Право государственной социалистической собственности [Текст] / А.В. Карапп. – М., 1954. – 280 с.
53. Колбасов, О.С. Государство, право, экономика [Текст] / О.С. Колбасов. – М., 1970. – 488 с.
54. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации: Часть вторая. В 3т. Т.2: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации: Часть вторая [Текст] / Под ред. Т.Е. Абовой и А.Ю. Кабалкина. – М., 2004. – С. 249.
55. Комментарий к Закону Российской Федерации «О недрах» [Текст] / (Авторский коллектив под. ред. С.А. Боголюбова). – М., НОРМА-ИНФРА, 2001. – 398 с.
56. Комментарий части первой Гражданского кодекса Российской Федерации [Текст] / Подгот. М.И. Брагинский и др.). – М., 1995. – 478 с.
57. Конституции зарубежных государств: учебное пособие [Текст] / Подгот. В.В. Маклаков. – М., 1997. – 586 с.

58. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве [Текст] / О.А. Красавчиков. – М.: Госюриздан, 1958. – 182 с.
59. Крассов, О.И. Природные ресурсы России: Комментарий Законодательства [Текст] / О.И. Крассов. – М.: Дело, 2002. – 814 с.
60. Қурбонов, Қ.Ш. Ҳуқуқи гражданий: қисми 1 (китоби дарсӣ) [Матн] / Қ.Ш. Қурбонов. – Душанбе: «ЭР-граф», 2014. – 488 с.
61. Ландау, Б.А. Концессионное право Союза ССР [Текст] / Б.А. Ландау. – М., Право и жизнь, 1925. – 74 с.
62. Магазинер, Я.М. Объект права [Текст] / Я.М. Магазинер // Очерки по гражданскому праву. Сборник статей / Под ред. О.С. Иоффе. – Л., 1957. – С. 65-78.
63. Маҳмудов, М.А., Тағойназаров, Ш.Т., Бобоҷонов, И.Ҳ., Бадалов, Ш.Қ. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум) [Матн] / М.А. Маҳмудов, Ш.Т. Тағойназаров, И.Ҳ. Бобоҷонов, Ш.Қ. Бадалов. – Душанбе: «ЭР-граф», 2010. – 1000 с.
64. Маттеи, У., Суханов, Е.А. Основные положения права собственности [Текст] / У. Маттеи, Е.А. Суханов. – М., Юристъ, 1999. – 383 с.
65. Мозолин, В.П. Право собственности в Российской Федерации в период перехода к рыночной экономике [Текст] / В.П. Мозолин. – М., 1992. – 175 с.
66. Мороз, С.П. Инвестиционное право Республики Казахстан [Текст] / С.П. Мороз. – Алматы: НИИ частного права., КазГЮУ., 2006. – 508 с.
67. Новиков, М.Н. Исторический опыт НЭП: идеи и реальности [Текст] / М.Н. Новиков. – М., 1997. – 123 с.
68. Перчик, А.И. Горное право: учебник. – 2-е изд., переруб. и доп [Текст] / А.И. Перчик. – М.: Издательский Дом «Филология три», 2002. – 525 с.
69. Петров, В.В. Экологическое право России: учебник для вузов [Текст] / В.В. Петров. – М., 1995. – 557 с.

70. Полянская, Г.Н. Право государственной собственности на леса в СССР [Текст] / Г.Н. Полянская. – М., Госюриздан, 1959. – 407 с.
71. Право и иностранные инвестиции в Республике Казахстан [Текст] / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы, Жети-Жарғы, 1997. – 241 с.
72. Рыбаков, В.А., Тархов, В.А. Собственность и право собственности [Текст]: монография / В.А. Рыбаков, В.А. Тархов. – Уфа, 2001. – 532 с.
73. Скловский, К.И. Собственность в гражданском праве: учебно-практическое пособие [Текст] / К.И. Скловский. – М.: Дело, 2000. – 510 с.
74. Советское гражданское право [Текст]. Том1 / Под ред. Ю.Х. Калмыкова, В.А. Тархова. – Саратов, 1991. – 452 с.
75. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳукуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии қасбӣ [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: «Сино», 2018. – 784 с.
76. Суханов, Е.А. Лекции о праве собственности [Текст] / Е.А. Суханов. – М.: Юрид. лит., 1991. – 240 с.
77. Тархов, В.А. Гражданское право. Курс. Общая часть [Текст] / В.А. Тархов. – Уфа.: Уфим. юрид. ин-т, 1998. – 328 с.
78. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарватҳои зеризамини» [Матн] // зери таҳрири Директори маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳимзода М.З. – Душанбе: «Империал-Групп», 2016. – 230 с.
79. Теория государства и права. Курс лекций [Текст] / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – Саратов, 1995. – 560 с.
80. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ [Матн]: иборат аз 2 чилд, чилди I. А–Н. – Душанбе: «Шуҷоиён», 2008. – 996 с.
81. Фарҳутдинов, И.З. Формы и методы урегулирования международных инвестиционных споров [Текст] / И.З. Фарҳутдинов // Адвокат. – 2005. – №3. – С. 77-83.

82. Философский словарь [Текст] / Под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 445 с.
83. Халфина, Р.О. Значение и сущность договора в советском социалистическом гражданском праве [Текст] / Р.О. Халфина. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 237 с.
84. Шершеневич, Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 года) [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – М.: «СПАРК», 1995. – 556 с.
85. Шонасридинов, Н.Ш. Договорное регулирование энергоснабжения: учебное пособие [Текст] / Н.Ш. Шонасридинов. – Душанбе: «Сино». 1992. – 122 с.
86. Щенникова, Л.В. Вещные права в гражданском праве России [Текст] / Л.В. Щенникова. – М., 1996. – 200 с.

III. Мақолаҳо ва маърӯзахо:

90. Агарков, М.М. Основные принципы советского гражданского права [Текст] / М.М. Агарков // Советское государство и право. – 1947. – №11. – С. 38-46.
91. Аксененок, Г.А. Понятие советского земельного права и его системы [Текст] / Г.А. Аксененок // Советское государство и право. – 1969. – №3. – 28-36.
92. Алланина, Л.М. О праве пользования недрами [Текст] / Л.М. Алланина // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2008. – №4. – С. 218-221.
93. Бакунина, Т.С. Проблемы развития законодательства о земле в Российской Федерации [Текст] / Т.С. Бакунина // Государство и право. – 1993. – №9. – С. 3-40.
94. Бердиев, Р.Б. Неправильная приватизация и коррупция: стоп в инвестиционной активности [Текст] / Р.Б. Бердиев // Вестник ТНУ. – 2009. – №5(53). – С. 49-55.

95. Боярко, Г.Ю., Калинин, И.Б. Правовое регулирование доступа к участку недр [Текст] / Г.Ю. Боярко, И.Б. Калинин // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 2001. – №1. – С. 62-65.
96. Братусь, С.Н. Имущественные и организационные отношения и их правовое регулирование в СССР [Текст] / С.Н. Братусь // Вопросы общей теории советского права. – М., 1960. – С. 79-86.
97. Варнавский, В.Г. Методологические вопросы становления концессионных отношений в России [Текст] / В.Г. Варнавский // Экономика строительства. – 2002. – №9. – С. 2-18.
98. Водянов, А. Новые инструменты государственного регулирования инвестиций [Текст] / А. Водянов // Проблемы теории и практики управления. – 1996. – №5. – С. 94-100.
99. Волков, Г.А. Законодательное регулирование права государственной собственности на природные ресурсы [Текст] / Г.А. Волков // Государство и право. – 1996. – №9. – С. 52-59.
100. Вылегжанин, А.Н., Самохвалов, А.Ф. Управление природными ресурсами России: к учету международно-правового и иностранного законодательного опыта [Текст] / А.Н. Вылегжанин, А.Ф. Самохвалов // Государство и право. – 2001. – №3. – С. 69-81.
101. Григорьев, В.К. Единый государственный земельный фонд СССР (правовая характеристика) [Текст] / В.К. Григорьев // Вопросы колхозного и земельного права. – М., 1951. – С. 131-173.
102. Данилова, Н.В. Проблемы формирования современной концепции права государственной собственности на природные ресурсы [Текст] / Н.В. Данилова // Юридическая наука и юридическое образование на рубеже веков: состояние, проблемы, перспективы. (Материалы региональной научно-практической конференции). Часть 2. – Тюмень: Издательство ТГУ, 2001. – С. 50-57.
103. Дозорцев, А.В. Объекты права государственной социалистической собственности и их классификация [Текст] / А.В. Дозорцев // Советское государство и право. – 1949. – №1. – С. 55-63.

104. Дойников, И.В. Публичная собственность – основа экономики страны [Текст] / И.В. Дойников // Правовое регулирование деятельности хозяйствующего субъекта: материалы международной научно-практической конференции «Проблемы развития предприятий: теория и практика» Ч. III. – Самара, 2002. – С. 51-57.
105. Доронина, Н.Г. К вопросу о правовой природе концессионных соглашений [Текст] / Н.Г. Доронина // Право и экономика. – 1997. – №1. – С. 47-55.
106. Дьяченко, С. Нефтяные концессионные соглашения [Текст] / С. Дьяченко // Нефть, газ и право. – 1996. – №4. – С. 44-52.
107. Егоров, Н.Д. Право собственности в системе советского права [Текст] / Н.Д. Егоров // Правоведение. – 1978. – №3. – С. 35-43.
108. Ерофеев, Б.В. Соотношение земельного, горного, лесного и водного права [Текст] / Б.В. Ерофеев // Советское государство и право. – 1971. – №1. – С. 54-62.
109. Ефимова, Е.Г. Концессии в транспортной инфраструктуре: зарубежный опыт и Российская практика [Текст] / Е.Г. Ефимова // Журнал СПБГУ. – 2007. – №2. – С. 115-124.
110. Зинатуллин, М.З., Шашкин, В.М., Кимельман, С.А. Гражданско-правовые аспекты недропользования [Текст] / М.З. Зинатуллин, В.М. Шашкин, С.А. Кимельман // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 2000. – №2. – С. 48-50.
111. Иванов, А.А. Общее (народное) достояние и право государственной собственности [Текст] / А.А. Иванов // Правоведение. – 1990. – № 5. – С. 35-42.
112. Казанцев, М.Ф. Философия договора: первое приближение к решению научной задачи [Текст] / М.Ф. Казанцев // Сибирский философский журнал. – 2012. – №3. – С. 127-133.
113. Казанцев, Н.Д. Из истории науки советского земельного и природоохранительного права [Текст] / Н.Д. Казанцев // Правоведение. – 1968. – №1. – С. 75-83.

114. Карасс, А.В. О содержании права государственной социалистической собственности [Текст] / А.В. Карасс // Советское государство и право. – М., 1949. – №7. – С. 13-27.
115. Клюкин, Б.Д. Формирование Российского горного законодательства на основе законодательства о недрах [Текст] / Б.Д. Клюкин // Законодательство и экономика. – 1995. – № 17/18. – С. 56-62.
116. Коган, М.Е. О кодификации советского горного законодательства [Текст] / М.Е. Коган // Советское государство и право. – 1957. – № 6. – С. 91-100.
117. Конопляник, А.А. Некоторые проблемы подготовки и заключения СРП по т.н. «мелким» месторождениям и возможные пути их решения [Текст] / А.А. Конопляник // Парламентские слушания: «Практика применения и перспективы развития законодательства по СРП». – М., 23 ноября 2001 г. Манбай дастрасй: //<http://www.enippf.ru/confer/01-ll-23.htm> (санаи муроциат: 15.07.2022).
118. Крассов, О.И., Рюмина, Р.Б. Право государственной собственности на природные ресурсы [Текст] / О.И. Крассов, Р.Б. Рюмина // Государство и право. – 1995. – №9. – С. 33-41.
119. Кряжков, А.В. Публичный интерес: понятие, виды, защита [Текст] / А.В. Кряжков // Государство и право. – 1999. – №10. – С. 91-95.
120. Курысь, Т. Концессия и концессионное право периода новой экономической политики (20-30-е г.г. XX века) [Текст] / Т. Курысь // Журнал российского права. – 2003. – №10. – С. 134-146.
121. Кутычkin, Б.К. СРП – от теории к массовой практике. Актуальные проблемы практической реализации закона «О СРП» [Текст] / Б.К. Кутычkin // Нефтегазовая вертикаль. – 1999. – №2,3. – С. 48-50.
122. Лисица, В. Концессии как форма взаимоотношений государства с инвестором [Текст] / В. Лисица // Нефть, газ и право. – 2001. – №3. – С. 23-28.

123. Махлина, М.И. О развитии гражданско-правовых отношений недропользования в России [Текст] / М.И. Махлина // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 1999. – №5. – С. 43-49.
124. Мельгунов, В.Д. О некоторых вопросах права собственности на недра и полезные ископаемые [Текст] / В.Д. Мельгунов // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 2002. – №6. – С. 54-56.
125. Миловидов, К.Н. Контрактные отношения в нефтедобывающей отрасли [Текст] / К.Н. Миловидов // Нефть и бизнес. – 1995. – №5. – С. 17-22.
126. Морозова, Л.А. Государство и собственность (проблемы Межотраслевого института) [Текст] / Л.А. Морозова // Государство и право. – 1996. – №12 . – С. 19-32.
127. Мухитдинов, Н.Б. Закон Республики Казахстан об охране окружающей природной среды: проблемы и особенности их решения [Текст] / Н.Б. Мухитдинов // Государство и право. – 1992. – №8. – С. 89-97.
128. Новицкая, Т. Подземные «закрома Родины» [Текст] / Т. Новицкая // эж-Юрист. – 2001. – №30. – С. 7-10.
129. Пашин, В. О пользовании недрами на условиях соглашений о разделе продукции [Текст] / В. Пашин // Финансовая газета. – 1999. – №24. – С. 32-38.
130. Певзнер, М.Е. Основные направления совершенствования законодательства о недрах [Текст] / М.Е. Певзнер // Государство и право. – 1997. – №5. – С. 70-73.
131. Перчик, А.И. Экономические и правовые особенности соглашений об освоении нефтегазовых месторождений [Текст] / А.И. Перчик // Минеральные ресурсы России. – Экономика и управление. – 1993. – №4. – С. 28-31.
132. Салибаева Н.А. Пути улучшения инвестиционного климата в Таджикистане [Текст] / Н.А. Салибаева // Государства и право. – 2005. – №1. – С. 81-84.

133. Сапожников, А. Раздел продукции, горная аренда и концессия в обязательственном праве [Текст] / А. Сапожников // Нефть, Газ и Право. – 1999. – №3. – С. 34-37.
134. Сосна, С.А. О концепции общественного достояния [Текст] / С.А. Сосна // Государство и право. – 1996. – №2. – С. 55-64.
135. Сосна, С.А. Концессионное соглашение – новый вид договора в российском праве [Текст] / С.А. Сосна // Журнал российского права. – 2003. – №2. – С. 14-24.
136. Стругов, А. Ведение переговоров при заключении соглашений о разделе продукции. Правовые основы [Текст] / А. Стругов // Нефть, газ и право. – 1998. – №2 (20). – С. 9-12.
137. Стругов, А.Ф., Василевская, Д.В., Гудков, С.В. Основные пути и цели совершенствования российского [Текст] / А.Ф. Стругов, Д.В. Василевская, С.В. Гудков // Минеральные ресурсы России. – 2004. – №2. – С. 44-47.
138. Сыродоев, Н.А. Научные основы кодификации горного законодательства [Текст] / Н.А. Сыродоев // Советское государство и право. – 1969. – №4. – С. 35-41.
139. Теплов, О.М. Развитие законодательства о недрах в рамках горного законодательства Российской Федерации [Текст] / О.М. Теплов // Дело и право. – 1995. – №8. – С. 27-32.
140. Тулеев, А. Кому достанутся ключи от недр [Текст] / А. Тулеев // Российская газета. – 2004. 28 июля. – С. 4-6.
141. Турубинер, А.М. Основные принципы советского земельного права и их развитие за 30 лет [Текст] / А.М. Турубинер // Московский юридический институт, научная сессия: Тезисы докладов, ноябрь 1947 г. – М., 1947. – С. 39-41.
142. Удинцев, В.А. Пределы горной свободы [Текст] / В.А. Удинцев. – Баку, Известия Азербайджанского политех. ун-та, 1927. – С. 148-174.

143. Файзиева, С.А. Основные проблемы, тормозящие приток иностранных инвестиций в экономику Таджикистана [Текст] / С.А. Файзиева // Вестник ТНУ (научный журнал). – 2009. № – С. 78-80.
144. Фомина, Л.П. Земельная реформа и государственная собственность на землю [Текст] / Л.П. Фомина // Государство и право. – 1997. – №8. – С. 51-57.
145. Храмов, Д.Г. Юридическая природа права пользования недрами [Текст] / Д.Г. Храмов // Актуальные проблемы гражданского права: Сборник статей. Вып. 4 / Под ред. М.И. Брагинского. – М., 2002. – С. 81-110.
146. Чубуков, Г.В. Горные отношения как предмет регулирования российского горного права [Текст] / Г.В. Чубуков // Материалы заседания круглого стола по теме: «Горное право России». – М., 1995. – С. 15-17.
147. Чхиквадзе, В.М., Ямпольская, Ц.А. О системе советского права [Текст] / В.М. Чхиквадзе, Ц.А. Ямпольская // Советское государство и право. – 1967. – №9. – С. 32-40.
148. Шонасридинов Н. К вопросу о договорном регулировании отношений сферы водоснабжение [Текст] / Н. Шонасридинов // Государства и право. – №1. – 2007. – С. 68-74.
149. Шретер, В.Н. Концессионное право [Текст] / В.Н. Шретер // Вестник промышленности, торговли, транспорта. – 1923. – №9-10. – С. 14-18.
150. Щербаков, В.П. О концепции изменений гражданско-правовых аспектов недропользования [Текст] / В.П. Щербаков // Минеральные ресурсы России. Экономика и управление. – 2000. – №2. – С. 50-54.
151. Талапина, Э. Концессия как форма публично-частного партнерства [Текст] / Э. Талапина // Хозяйства и права. – 2009. – №4. – С. 72-77.

152. Юмашев, Ю.М. Иностранные концессии в России и СССР (20–30-е годы) [Текст] / Ю.М. Юмашев // Государство и право. – 1993. – №10. – С. 105-109.

153. Ямалетдинов, Р.Р. Правовая охрана недр в Российской Федерации [Текст] / Р.Р. Ямалетдинов // Право: Теория и Практика. – 2004. – №3. – С. 32-35.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо:

154. Алланина, Л.М. Гражданко-правовое регулирование отношений недропользования [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Алланина Лилия Мансуровна. – Екатеринбург, 2009. – 19 с.

155. Вахтинская, И.С. Гражданко-правовые признаки концессионного соглашения [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Вахтинская Ирина Сергеевна. – М., 2008. – 292 с.

156. Голубцов, В.Т. Публичные и частные начала в гражданско-правовом регулировании отношений государственной собственности [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Голубцов Валерий Геннадьевич. – Пермь, 1999. – 27 с.

157. Голубцов, В.Т. Публичные и частные начала в гражданско-правовом регулировании отношений государственной собственности [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Голубцов Валерий Геннадьевич. – Пермь, 1999. – 203 с.

158. Данилова, Н.В. Право государственной собственности на недра [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Данилова Наталья Владимировна. – Тюмень, 2003. – 251 с.

159. Зинченко, С.А. Государственная собственность в СССР (хозяйственно-правовой аспект) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04 / Зинченко Станислав Акимович. – Ростов на Дону, 1989. – 44 с.

160. Какулия, Р.А. Правовое регулирование соглашений о разделе продукции в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Какулия Ревази Анзориевич. – М., 2007. – 202 с.

161. Клеандров, И.М. Правовое регулирование предпринимательских (хозяйственных) отношений в сфере поиска и оценки месторождений нефти [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Клеандров Иван Михайлович. – Тюмень, 2004. – 206 с.
162. Кокин, В.Н. Защита прав инвестора при недропользовании на условиях соглашения о разделе продукции в Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Кокин Виталий Николаевич. – М., 2002. – 187 с.
163. Лагуткин, А.В. История и теория горного права Российской Федерации [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Лагуткин Александр Владимирович. – СПб., 1997. – 32 с.
164. Лисица, В.Н. Международные инвестиционные соглашения (договоры, контракты) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Лисица Валерий Николаевич. – Новосибирск, 2003. – 179 с.
165. Мансуровна А.Л. Гражданко-правовое регулирование отношений недропользования [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Мансуровна Лилия Алланина. – Екатеринбург, 2009. – 192 с.
166. Миргазизова Р.Н. Правовое регулирование отношений собственности в сфере поиска, разведки и добычи минерального сырья в РФ (на примере нефти и газа) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Миргазизова – Екатеринбург, 1997. –148 с.
167. Миронова Л.А. Гражданко-правовые договоры в сфере природопользования [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Миронова Лариса Александровна. – Казань, 2004. – 30 с.
168. Мулявин М.К. Соглашение о разделе продукции: гражданско-правовые признаки и правовые основы заключения [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Мулявин Михаил Константинович. – Казань. 2007. 226 с.
169. Мухитдинов Н.А. Горные правоотношения в СССР [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06 / Мухитдинов Нажмитдин Баукеевич. – Алма-Ата, 1973. – 30 с.

170. Попов, А.И. Концессионное соглашение (гражданско-правовой аспект) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Попов Александр Иванович. – Рязань, 2007. – 24 с.
171. Прокаев, А.В. Гражданко-правовое регулирование договорных отношений в области добычи нефти и газа [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Прокаев Алексей Владимирович. – Саратов, 2005. – 191 с.
172. Савинова, О.Н. Договорное регулирование концессионных отношений по законодательству Российской Федерации [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Савинова Ольга Николаевна. – Казань, 2006. – 201 с.
173. Салиева, Р.Н. Правовое обеспечение развития предпринимательства в нефтегазовом секторе экономики [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Салиева Роза Наильевна. – Тюмень, 2003. – 380 с.
174. Сорокина, Ю.В. Природоресурсное законодательство Российской Федерации и субъектов Российской Федерации (сравнительно-правовой анализ) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Сорокина Юлия Викторовна. – Саратов, 2000. – 174 с.
175. Ходырев, П.М. Право собственности на полезные ископаемые [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ходырев Павел Михайлович. – Ижевск, 2008. – 27 с.
176. Хуэй, Л. Правовое регулирование горных отношений в КНР [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Хуэй Лю. – М., 2003. – 190 с.
177. Шарифуллина, А.Ф. Соглашения о разделе продукции: понятие, заключение, реализация [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Шарифуллина Айгуль Файтовна. – М., 2000. – 24 с.
178. Шарифуллина, А.Ф. Соглашения о разделе продукции: понятие, заключение, реализация [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Шарифуллина Айгуль Файтовна. – М., 2000. – 197 с.

ФЕХРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАЧАИ ИЛМӢ

**I. Маколаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандა ва тавсиякардаи
Комиссияи олии аттестацонии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
ба табъ расидаанд:**

[1-М]. Буриев, А.Р. Шартномаи зериҷораи қитъаи замин (субаренда) [Матн]. А.Р. Буриев, М.М. Соҳибов // Паёми ДМТ Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иктисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе: «ДМТ Нашриёти Сино». – 2017. – № 2/4. Қисми II. – С. 225–228. ISSN 2074-1847

[2-М]. Буриев, А.Р. Мағҳум ва ҳусусиятҳои шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризамини [Матн] / А.Р. Буриев // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2021. – № 3(23). – С. 154-163. ISSN 2414-9217

[3-М]. Буриев, А.Р. Нақши қонунгузории гражданий дар танзими муносибатҳо оид ба истифодаи сарватҳои зеризамини [Матн] / А.Р. Буриев, Қ.Б. Қурбонов // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2022. – № 2(35). – С. 186-196. ISSN 2703-5198

[4-М]. Буриев, А.Р. Мағҳум ва ҳусусиятҳои истифодаи сарватҳои зеризамини дар танзими ҳуқуқи гражданий [Матн] / А.Р. Буриев // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2022. – № 3(23). – С. 97-106. ISSN 2414-9217

[5-М]. Буриев, А.Р. Нақши шартномаи консессионӣ дар танзими истифодаи сарватҳои зеризамини [Матн]. А.Р. Буриев // Паёми ДМТ Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иктисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе: «ДМТ Нашриёти Сино». – 2022. – № 8. – С. 302–324. ISSN 2074-1847

[6-М]. Буриев, А.Р. Таснифи шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризамини. [Матн]. А.Р. Буриев, Қ.Б. Қурбонов // Паёми ДМТ Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иктисодӣ ва ҷамъиятӣ. – Душанбе: «ДМТ Нашриёти Сино». – 2022. – № 8. – С. 268–173. ISSN 2074-1847

**II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-
амалӣ чоп шудаанд:**

[7-М]. Буриев, А.Р. Шартномаҳо дар соҳаи истифодаи сарватҳои зеризаминӣ. [Матн] / А.Р. Буриев // Давлатшиносӣ ва ҳукуқи инсон. – 2018. – № 2(10). – С. 91-92. ISSN 2414-9217